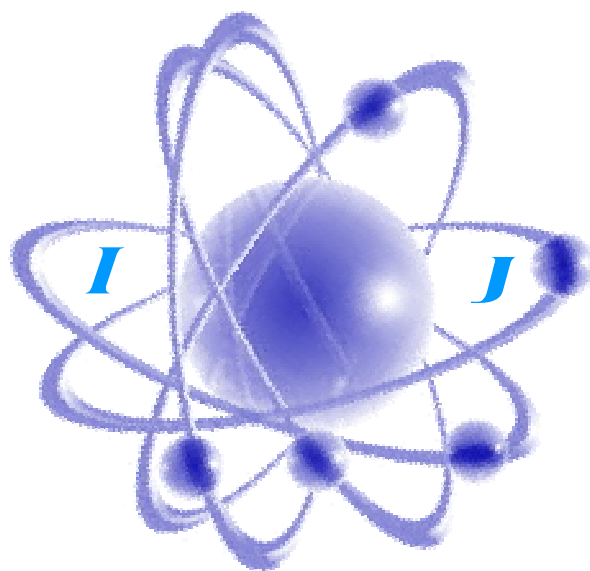

ISSN 2010-720X

ILIM HÂM JÂMIYET

2017 (№3)

FAN VA JAMIYAT

Өзбекстан Республикасы ғәрезсизлигине 26 жыл

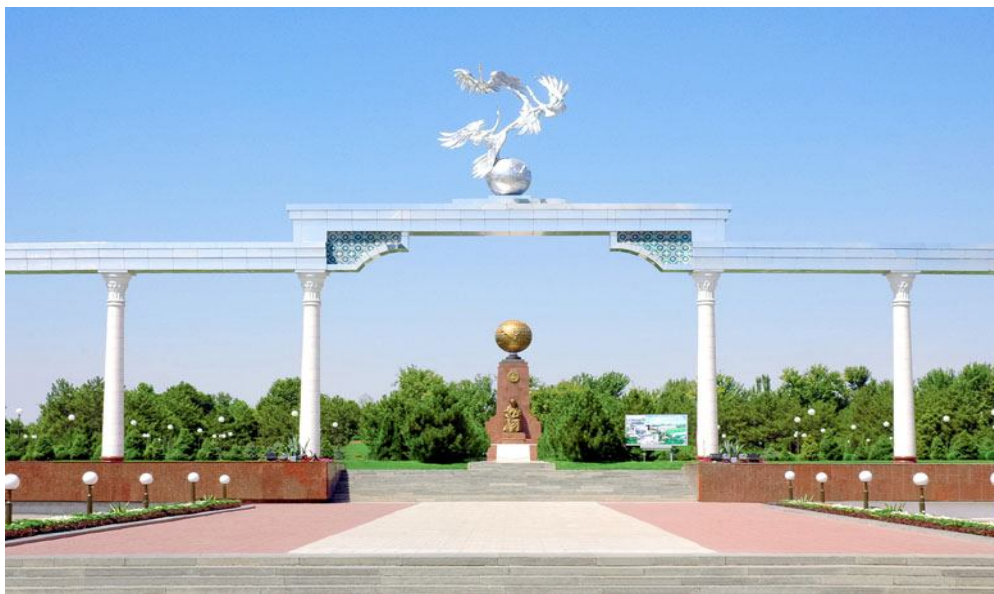
*Ғәрезсизлик, ең алды менен, халық
бирлиги ҳәм татыўлығыдур.*

*Өзбекстан Республикасының
Биринши Президенти И.А.Каримов*

Ғәрезсизлик жылларында басып өткен аўыр ҳәм машақатлы, соның менен бирге, оғада абырайлы жолымызды талқылар екенбиз, қысқа бир тарийхый дәўирде өз тәғдиримизди өзимиз шешиў, дүнья жәмийетшилигинде мүнәсип орын ийелеў, миллий мәмлекетшилигимизди, әзелий қәдириятларымыз бенен үрп-әдетлеримизди, муқаддес динимизди тиклеў, инсан-ның ҳуқықлары менен еркинликлерин тәмийинлеў бағдарында үлкен табыслар менен шеклерди қолға киргизгенимизди мақтаныш пенен тилге аламыз.

*Өзбекстан Республикасының
Президенти Ш.М.Мирзиёев*

Пидайың болғаймыз сениң, Өзбекстан!

**ÓZBEKSTAN RESPUBLIKASÍ XALÍQ
BILIMLENDIRIW MINISTRLIGI**

**ÁJINIYAZ ATÍNDAGÍ NÓKIS MÁMLEKETLIK
PEDAGOGIKALÍQ INSTITUTÍ**

ILIM hám JÁMIYET

Ilimiy-metodikaliq jurnal

**Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat
pedagogika instituti**

FAN va JAMIYAT

Ilmiy-uslubiy jurnali

**Нукусский государственный педагогический
институт имени Ажинияза**

НАУКА и ОБЩЕСТВО

Научно-методический журнал

**Nukus State Pedagogical Institute
named after Ajiniyaz**

SCIENCE and SOCIETY

Scientific-methodical journal

**№3
2017**

**Shólkemlestiriwshi: Ájiniyaz atındaǵı Nókis
mámleketlik pedagogikalıq institutı**

Bas redaktor: Q.Orazımbetov - NMPI rektori

Basılım ushın juwaplı redaktor: K.Allambergenov - filologiya ilimleriniń doktorı, professor

REDKOLLEGIYA AǴZALARÍ

Abdinazimov Sh. — Filologiya ilimleriniń doktorı, professor
Abdullaeva Ya. — Tariyx ilimleriniń doktorı
Allamuratov B. — Biologiya ilimleriniń doktorı, professor
Alewov U. — Pedagogika ilimleriniń doktorı, professor
Ayımbetov M. — Filologiya ilimleriniń doktorı
Ayımbetov N. — Ekonomika ilimleriniń doktorı, professor
Bazarbaev J. — ÓZRIA akademigi, filosofiya ilimleriniń doktorı, professor
Xamidov X. - ÓZRIA akademigi, filologiya ilimleriniń doktorı, professor
Xojaniyazov E. — Filologiya ilimleriniń kandidati, docent
Ísmaylov Q. — Fizika-matematika ilimleriniń doktorı, professor
Jalelov M. — Fizika-matematika ilimleriniń kandidati
Járimbetov Q. — Filologiya ilimleriniń doktorı, professor
Jumanov M. — Biologiya ilimleriniń kandidati, docent
Jumamuratov A. — Awıl xojalıǵı ilimleriniń doktorı
Kamalov A. — Fizika-matematika ilimleriniń doktorı
Qayıpbergenov B. — Texnika ilimleriniń doktorı

Qodirov Q. — Filologiya ilimleriniń kandidati, docent
Qochanov B. — Tariyx ilimleriniń doktorı, professor
Qochanov Q. — Filologiya ilimleriniń kandidati, professor
Qudaybergenov K. — Fizika-matematika ilimleriniń doktorı
Quramboev K. — Filologiya ilimleriniń doktorı, professor
Mambetullaev M. — Tariyx ilimleriniń doktorı
Mambetullaeva S. — Biologiya ilimleriniń doktorı
Matchanov A. — Biologiya ilimleriniń doktorı, professor
Matchanov S. — Pedagogika ilimleriniń doktorı, professor
Pazılov A. — Pedagogika ilimleriniń kandidati, docent
Paxratdinov Á. — Filologiya ilimleriniń doktorı, professor
Sarıbaev M. — Tariyx ilimleriniń doktorı
Tagaev M. — Texnika ilimleriniń doktorı
Umarov E. — Geografiya ilimleriniń doktorı
Utebaev T. — Pedagogika ilimleriniń doktorı
Yavidov B. — Fizika-matematika ilimleriniń doktorı

Juwaplı xatker: D.Dogarova

Korrekturani qarap shıqqan: Z.Xodjekeeva,
A.Qosbergenova

Redaktorlar: f.i.k. E.Xojaniyazov, R.Rzaeva.
Kompyuterde baspaǵa tayarlaǵan: N.Allamuratova

***Qaraqalpaqstan Respublikası Baspasóz
hám xabar agentligi tárepinen
dizimge alınıp, 2007-jıl 14-fevralda
01-043-sanlı guwalıq berilgen.***

***Ózbekstan Respublikası Joqarı Attestaciya
Komissiyası kollegiyasınıń 2013-jıl 30-
dekabrdegi 201/3-sanlı qararı menen
filologiya (qaraqalpaq tili, qaraqalpaq
ádebiyatı), pedagogika hám psixologiya
pánleri boyınsha ilim doktorı dárejesin alıw
ushın maqalalar járiyalanıwı tiyis bolǵan
ilimiy jurnallar dizimine kirgizilgen.***

ВЭРЕЗСИЗЛИК – УЛЛЫ ХЭМ БИЙБАХА ИНАМ

В.В.Оразымбетов – *филология илимлериниң докторы, профессор*
Әжинияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты

Мәмлекетимиз Президентиниң ғárezсизлиги-миздиң жигирма алты жыллық байрамына таярлық көриў хэм оны өткерий ҳаққындағы Қарарының жәрияланыўы халқымыз қәлбине өзгеше бир қуўаныш, мақтаныш хэм жигерлилик сезимлерин пайда етти.

Қарарда бул күн «Халқымыздың тийкарғы арзыў-үмитлери жүзеге шыққан тарихий сәне», деп белгиленген.

Бурынғы аўқамлық дәўир дағдарысқа жүз тутып, оғада қарама-қарсылықлы хэм нәтийжелери гүманлы болып турған бир ўақытларда мәмлекетимиздиң Биринши Президенти И.Каримов тәрәпинен халқымыздың әсирлер бойы әрманы болған ғárezсизлик идеясы алып шығылды хэм Ғárezсиз Мәмлекетлердиң Дослық Аўқамына ағза мәмлекетлер арасында биринши болып Ёзбекстан ғárezсиз республика, деп пүткил жәхәнге жәрияланды.

Мине, халқымыз 1-сентябрьди 26 жылдан берли ең уллы, ең әзиз байрам – Ғárezсизлик байрамы сыпатында үлкен қуўаныш хэм шадлық пенен, айрықша бас идея тийкарында нышанлап келмекте. Бас идея халқымызды және де бирлестирип, алдағы мақсетлеримизге қарай басламақта. Президентимиз Ш.Мирзиёевтиң усынысы бойынша, быйыл Ғárezсизликтиң 26 жыллығын «**Пидайың болғаймыз сениң, Ёзбекстан!**» деген бас идея тийкарында шөлкемлестирий хэм өткерий усыныс етилди.

Хақыйқаттан да, Аллатааланың нәзери түскен бундай теберик диярда туўылыў, уллы бабаларымыздың өлмес мийраслары менен азықланған халықтың перзенти болыў - тек бахыт ғана емес, ал мақтаныш болып та саналады.

Ғárezсизлик себепли дүнья картасында өзиниң хақыйқый мәмлекетлик белгилерине ийе болған Ёзбекстан мәмлекети пайда болды. Бүгин мәмлекетимиз тарийх ушын оғада қысқа 26 жасқа толған болыўына қарамай, өткен дәўир даўамында социаллық турмыстың барлық тараўларында өзгерислер, жаңаланыўлар, дәретиўшилик ислери әмелге асырылды. Әсиресе, халқымыздың еркинлик идеялары менен суўғарылған жаңа дүньятаныўлары, ой-саналары өзгерди, халықтың келешекке болған исеними артты хэм миллий мәнәўиятымыз тикленди.

Мәмлекетимиз басшысының 2017-жыл 27-июньдағы қарарында: «Ғárezсизлигимиз уллы хэм бахасыз инам» деб қәдирленип, бул миллий раўажланыўымызға, бүгинги хэм келешектеги әўладлар тәғдирі және келешегі ушын теңсиз әхмийети жыллар өткен сайын еле де артып баратырғаны, мәмлекет ғárezсизлиги халқымыздың миллий мәплерин, тыныш хэм пәраўан турмысын тәмийинлеўдиң, елимиздиң халықаралық көлемдеги абырайын жетилистирийдиң беккем тырнағы болып киятырғанына айрықша итибар қаратылған.

Хүрметли Президентимиз тәрәпинен быйылғы Ғárezсизлик байрамына таярлық көриў хэм нышанлаўда «Уллы келешегимизди мәрт хэм зәбердес халқымыз бенен бирге қурамыз» деген принципке сүйениў хэм әмел етиў усыныс етилди. Жүдә үлкен мазмунды өзінде жәмлеген бул идея халқымыздың мәрт хэм зәбердеслиги, жарқын келешекти көз алдына келтире алыўы менен тиккелей байланыслы.

Айтыўымыз тийис, тиккелей Президентимиз басшылығында 1 млн. 800 мыңнан зыят халқы жасап атырған көп миллетли Қарақалпақ диярында да социаллық турмыстың барлық салаларында көзди қуўандыратуғын, мисли көрилмеген жаңалықлар, өзгерислер хэм жаратыўшылық ислери әмелге асырылмақта. Ғөззал Нөкис қаласы «екинши Ташкент» атамасын алмақта. Мине, усы ғárezсизлик себепли Қарақалпақстан тек ғана Орайлық Азиядағы емес, ал дүньяда химия санаатының таяныш дәреклеринен бирине айланды. Дүньяға белгили болған жылына 200 мың тонна кальцийлестирилген сода өндирип шығарып атырған «Қоңырат сода заводы» унитар кәрханасы яки Ёзбекстан хэм Қубла Корея менен биргеликте ислесиўдиң жоқары үлгиси болған Ёстирт газ-химия (улыўма баҳасы 4 млрд АҚШ долларынан артық болған) комплекслери халқымызды жәхәнге танытты.

Сондай-ақ, Президентимиздиң усы жылдың 20-21-январь күнлери Қарақалпақстанның районларында болып, жергиликли аўхал менен және де жақыннан танысыўы нәтийжесинде бир қанша ири завод-фабрикалар, кәрханалар, социаллық тараў объектлерин қурыў хэм усы тийкарда халықты жумыс пенен тәмийинлеў және шет мәмлекетлерге инвестицияны жолға қойыўға қаратылған Бағдарлама қабылданды.

Хүрметли Президентимиздиң Қарақалпақстанға келиўин пүткил халқымыз «Қәдемлери қутлы келди!» деп қуўаныш пенен тилге алыспақта. Себеби, дерлик, 40 жылдан берли халқымызды қыйнап киятырған Арал машқаласы хэм оның зиянлары сапластырыла баслады. Мине, усындай саўаплы ислердиң логикалық даўамы сыпатында Қарақалпақстандағы ең узақ регион - Мойнақ районы халқы ушын оғада қысқа мүддетте 110 км суў тартылып, таза ишимлик суўдың барыўы халқымыз турмысында умытылмас тарийхий ўақия болды.

Президентимиздиң усы жылдың 20-апрель күни «Жоқары билимлендирий системасын раўажландырыўдың илажлары хаққында»ғы қарары тийкарында Қарақалпақстандағы 83 жыллық тарийхқа ийе болған Әжинияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институтының 2017-2021-жылларға мөлшерленген инвестиция Бағдарламасына кирийи тек ғана жәмәәтимизди емес, ал пүткил халқымызды қуўанышқа бөледі. Бүгинги күнде Нөкис қаласының қақ ортасында хәр тәрәплеме дәўир талабына жуўап беретугын, заманағой типтеги «Институт қалашасы»н жаратыўға қаратылған жумыслар басланды.

Белгилеп өтиўимиз керек, 16 бәнтти өз ишине алған бул қарардың хәр бир бәнти жоқары билимлендирий системасын келеси бес жыл даўамында комплексли раўажландырыўға қаратылған хэм бирин-бири толықтыратуғын қурамалы хужжет сыпатында, институттың материаллық-техникалық базасын беккемлеў хэм модернизациялаў, заманағой оқыў-илимий лабораториялар, мәлимлеме-коммуникация технологиялық қураллары менен үскенелеў, педагог-

хызметкерлер хэм педагог кадрлардың маманлығын арттырыў, стажировкадан өтиў, магистратура хэм докторантураға қабыллаў ушын шет еллердин танылған жоқары билимлендириў мәкемелерине жибериў бойынша комплексли ис илажлардың 2017-2021-жылларға мөлшерленген, баскышпа-баскыш конкрет параметр хэм көрсеткишлерин өз ишине алған мәнзилли раўажландырыў Бағдарламасына киритилгенлиги билимлендириўдин раўажланыўындағы тарийхый түпкиликли бурылыс болды.

Оқыў жылы басланар алдында институтымыздың Инглиз тили кафедрасы оқытыўшысы Наргиза Бабаниязованың Россия Федерациясының Москва мәмлекетлик педагогикалық институтына болған бир хәптелик сапары бул пикиримиздин дәлили болады. Ол жерде тийисли жуўапкер хызметкерлер менен сентябрь айынан институтымыздан барыўы жобаластырылып атырған педагог хызметкерлеримиздин жумысын муўапықластырыўға қаратылған хужжетлерди рәсмийлестирип кайтыўы бул бағдарда әмелге асырылыўы күтилип турған жумыслардың ең тийкарғыларынан бири саналады.

Бир сөз бенен айтқанда, ғәрезсизлик шарапаты менен ана диярымыздың барлық орынларында, мине, усындай уллы хэм тарийхый өзгерислер жүз бермекте. Ең тийкарғысы, бүгинги пукараларымыздың ой-сезими, санасы этирапымызда жүз берип атырған ўақия-хәдийселерди дурыс баҳалап талқылаўы, бағдарды дурыс белгилеў көнликпесинин қәлиплекенлиги куўандырарлы жағдай екенлиги анық. Көзқарасларда анық эволюциялық өзгеристин жүз бергенлигин ғәрезсизликтин жемиси, деп баҳаласак ҳеш алжаспаймыз. Халқымыз өз ҳақ-хуқықларын талап етип, әдалатсызлыққа келисимсиз болыўға үйренбекте. Бул жағдай халқымыздың социаллық белсендилиги, хуқыкый саўатлылығы, исеними беккемленип баратырғанының дәлили.

Өзбекстанда мәнаўий жетилисиўдин қайта ояныў дәўири

Ғәрезсизликтин дәслепки жылларынан баслап-ақ, билимлендириў, тәрбия, мәнаўият хэм ағартыўшылық сыяқлы муқаддес түсиниклер халқымыз санасына терең синдириле басланды. Бүгинги күнге келип, бул түсиниклер улығланып, мәмлекетти басқарыўдың ең тийкарғы куралы сыпатында белгиленбекте.

Ҳақыйқатында да, бәршени мәнаўиятқа баслайтуғын, ағартыўшылықлы жәмийет тырнағын куратуғын феномен хәдийсе бул kitapқумарлық. Соның ушын Президентимиз қарарында «Мәнаўият – ең тәсиршең хэм күдиретли куралымыз», деп аталыўы айрықша орынлы. Бүгинги күнде де жаўызлыққа қарсы гүресте тек мәнаўият хэм ағартыўшылық куралымыз, қалқанымыз болмақта.

Мәмлекетимиз басшысының жыл басынан берли қабыл еткен пәрман хэм қарарлары тарийхый әхмийетке ийе. Әсиресе, олар арасында мәнаўий-ағартыўшылық бағдарындағы қарар, қәўли хэм пәрманлар актуаллығы менен кең жәмийетшиликке макул болып келмекте.

Солардан «Kitap өнимлерин басып шығарыў хэм таркатыў системасын раўажландырыў, kitap оқыў хэм kitapқумарлық мәдениатын арттырыў және үгит-нәсиятлаў бойынша комиссия дүзиў ҳаққындағы бийлиги, «Орта арнаўлы, кәсип-өнер билимлендириўи мәкемелеринин жумысларын жетилистириў илажлары ҳаққындағы», «Әлишер Наўайи атындағы Өзбекстан миллий бағы аймағында жазыўшылар қыябанын

жаратыў ҳаққындағы», «Әйемги қол жазбаларды сақлаў, үйрениў хэм үгит-нәсиятлаў системасын буннан былай да жетилистириўдин ис-илажлары ҳаққындағы», «Мәденият хэм көркем өнер тараўын буннан былай да раўажландырыў хэм жетилистириўге байланыслы илажлар ҳаққындағы», «Жоқары билимлендириў системасын буннан былай да раўажландырыў илажлары ҳаққындағы», «2017/2018-оқыў жылында Өзбекстан Республикасының жоқары билимлендириў мәкемелерине оқыўға қабыл етиў ҳаққындағы», «Өзбекстан Республикасы Министрлер Кабинети жанындағы Өзбекстанға тийисли шет елдеги мәдений байлықларды үйрениў орайын шөлкемлестириў ҳаққындағы» қарарларды Президентимиздин Өзбекстанда ағартыўшылыққа ийе жәмийет пайда етиў жолындағы басламасы сыпатында баҳалаўымыз лазым. Себеби, тек ағартыўшылыққа ийе жәмийетте ғана адамлардың жаңа өмир, пәраўан турмыс кешириў жолындағы арзыў-әрманлары толық жүзеге шығады.

Тарийхтан белгили, халқымыз қанша басқыншылықларды, талан-таражлық хэм урысларды басынан өткерген. Диярымызға басып кирген ҳәр бир басқыншы ең дәслеп, kitapханаларды, әжайып қолжазба kitapларды отқа жағып, жоқ қылыў менен шугылланған. Не ушын? Себеби, kitap мүлгиген қәлбинди оятыўшы, адамларды азатлық хэм еркинликке, ел мәпин қорғаўға баслаўшы муҳаддес курал саналады! Бул бағдарда усы жылдың март-апрель айларында Жоқары хэм орта арнаўлы билимлендириў министрлиги тәрәпинен kitapқумарлықты кең үгит-нәсиятлаў хэм жаслардың идеологиялық иммунитетин беккемлеў мақсетинде шөлкемлестирилген «Мен сүйип оқыған kitap», «Ең жақсы kitapқумар» таңлаўлары шөккемлестирилген еди. Бул илажда институтымыздың kitapқумар жаслары Қарақалпақстан, Хорезм, Бухара хэм Наўайи ўәлаятларының жоқары билимлендириў мәкемелери арасында өткерилген жарыста сыйлы 1-орынды қолға киргизди хэм сентябрь айынды Ферғана қаласында болып өткен финал басқышына да қатнасты.

Ҳақыйқатында да, kitap - инсаният қолы менен жаратылған ең уллы жаратылыс. Солай екен, Хүрметли Президентимиз елимиздин қайсы аймағына бармасын, дәслеп, усы орында сол kitapтың жаратыўшылары болған уллы сөз зергерлеринин, шайыр-жазыўшылардың исимлерин мәңгилестириўге дыққатын қаратпақта. Бабаларымыз жаратып кеткен тарийхый мийрасларды үйрениўди, олардың атларын мәңгилестириўди жасларға өрнек етип көрсетиў мақсетинде арнаўлы мектеплер, имарат хэм биналар, kitapханалар шөлкемлестириўге биринши мәселе сыпатында қарамақта. Президентимиз баслама менен қарақалпақ халқының ардақлы перзенти, Өзбекстан Қахарманы И.Юсуповтың атын мәңгилестириў мақсетинде «И.Юсупов атындағы зийрек оқыўшылар мектеби»нин тырнағына Президентимиздин тиккелей өзи қалаў тасын қойғаны пикиримиздин дәлили есапланады. Усы жылдың сентябрь айынан иске түскен бул илим мәсканы жасларымыздың биз күткен мәнаўиятлы, ағартыўшылықлы болып ержетиўиндеги мақсетлердин әмелге асыўына тийкар болары сөзсиз.

Жаслар саясатындағы түпкиликли бурылыслар

Ғәрезсизликтің дәстлепки жылларынан баслап-ақ Биринши Президентимиз тәрәпинен жаслар мәселеси мәмлекетлик саясат дәрежесине көтерілди. Бул бағдарда бир қанша нәтийжели ислер әмелге асырылды. Бирақ, бүгинги тез пәт пенен раўажланып баратырған глобалласыў процесинде Өзбекстан халқының дерлик 60 пайызынан артығын кураитуғын бул қатлам менен еле де жақынырақ ислесиў, олардың дәртін тыңлаў, шараят жаратыў, жумыссызлықты сапластырыў сыяқлы бир қатар мәселелер өз шешимин күтип турғанын дәўирдің өзи белгилеп бермекте. Хұрметли Президентимиз Ш.Мирзиёвтиң орынларда халық пенен, жаслар менен ашық сәўбетлери даўамында бул бағдарда машқалалардың топланып қалғанлығы, өсип китятырған хәр бир жасқа ертеңги келешегимиз сыпатында оларға қарата парықсыз болыўға хеш кимнің ҳақ-хуқықы жоқ екенлигин күйинип түсиндирди.

Соның ушын усы жылдың өзінде тек жаслар мәселелерине қаратылған бир қатар қарар хәм пәрманлар, бағдарламалар жәрияланды. Бул мәселениң 2017-2021-жылларда Өзбекстан Республикасын раўажландырыўдың бес тийкарғы бағдары бойынша Хәрекетлер стратегиясында да арнаўлы мәселе сыпатында киргизилиўи пикиримизди дәлиллейди.

Әсиресе, 2017-жылдың 30-июнь күни журтымызда ержетип атырған хәр бир жигит-қыздың өмиринде тарийхый ўақые болды. Президентимиз қатнасыўында өткерилген IV қуралтайда өзін хәр тәрәплеме ақламаған «Камолот» жаслар жәмийетлик хәрекетиниң жумыслары тоқтатылып, пүткиллей жаңа шөлкем – Өзбекстан жаслар аўқамы дүзилди. 30 июнь күниниң «Жаслар күни» деп жәрияланыўы, келешек ийелериниң ҳақыйқый сүйениши хәм таянышы бола алатуғын пүткиллей жаңа жөнелистин шөлкемлестирилиўи қәлби қалыс арзыў-үмитлер менен жанған жасларымыздың кеўлин таўдай көтерди.

Белгилеп өтиўимиз керек, усы ўақытқа шөкем жаслар шөлкеми бундай үлкен хәм хуқықый дәрежеге ийе болмаған еди. Жаңадан дүзилген шөлкем – Өзбекстан жаслар аўқамына жоқары хуқықый ўәкиллик берилди. Оның басшысы Өзбекстан Республикасы Президентиниң жаслар саясаты бойынша Мәмлекетлик мәсләхәтшиси лаўазымында искерлик алып барады. Соның менен бирге, Президент пәрманына муўапық Олий Мажлис Сенаты ағзасы етип белгиленеди.

Шөлкемнің Қарақалпақстандағы кеңеси баслығы Республика Жоқарғы Кеңеси Баслығының, область, қала хәм район бөлимлериниң баслықлары болса тийисли ҳәкимлердің жаслар саясаты бойынша мәсләхәтшилери етип тайынланбақта.

Көринип турыпты, жаслар аўқамы үлкен дәрежеге ийе шөлкем сыпатында жумыс басламақта. Жаслардың хуқық хәм мәплерин хәр тәрәплеме корғаўшы күшке ийе болады. Бул болса өсип киятырған жас наўқыран әўладлардың өмирге жаңаша қатнаста болыўына үлкен түртки болыўы гүмансыз.

Хұрметли Президентимиз өзиниң шығып сөйлеўлеринде: «Бизге белгили, жас әўладтың тәрбиясы барлық заманларда да тийкарғы хәм актуал әхмийетке ийе болып келген. Бирақ, биз жасап

атырған ХХІ әсирде бул мәселе ҳақыйқатында да, өмир мәселесине айланып бармақта» - деп белгиледи.

Бүгин Президентимиз тәрәпинен жаслар мәселеси мәмлекет хәм жәмийет алдындағы әхмийетли мәселе сыпатында қойылып атырғанлығы әпиўайы хәдийсе емес. Себеби, глобалласыў процесинде дүньяда терроризм, адам саўдасы, нәшебентлик, «ғалабалық мәдениет» сыяқлы иллетлердің оғыры күшейип барыўы, дүньяның түрли орынларында жүз берип атырған жаўызлықлар жаслардың тәғдирин қәўип астында қалдырмақта.

Хұрметли Президентимиз қуралтайдағы өз баянатында «2016-жылда жаслардың қатнасыўында 1 миллион 740 мыңға жақын хуқық бузыўшылық, 23 мың 440 жынаят исленгени, жас шаңарақлар ортасында 8 мыңнан артық ажырасыў халаты дизимге алынғанлығы бәршемизди терең тәшўишке салыўы керек», деп айрықша белгиледи. Хәқыйқатында да, бүгинги күнде, аспанымыз ашық, парахатшылық заманымызға көз қырын салып атырған жаўыз нийетли күшлер де жоқ емес.

Соның ушын да жаслар менен, әсиресе, жәмлеспеген жаслар менен тиккелей ислесиў, оларды жумыс пенен тәмийинлеў, зәрүр шараятлар жаратыў тийкарға мәселе сыпатында күн тәртибине айқын қойылды. Президентимиздің сөзи менен айтқанда, орынлардағы билимлендириў мәкемелери сол аймақтағы мәнәўият ошағы, нур тарқатыўшы зия мәсканы есапланады. Солай екен, тек ғана билимлендириў мәкемелеринде билим-тәрбия алып атырған жаслар менен, оның этирапындағы мәхәллелерде жасаўшы жаслар менен, әсиресе, тәрбиясы аўыр, жәмлеспеген жаслар менен тиккелей ислесиўди бүгинги дәўирдің өзи талап етпекте.

Бүгин ғәрезсизлик пенен теңлес перзентлеримиз наўқыран 26 жасқа толды. Оларға бурынғы аўқам системасының халқымызға өткерген аянышлы турмысын, ғәрезсизлик – өткен әўладлардың әрманы екенлигин, бундай тыныш-парахат парәўан күнлер өз-өзинен келмегенлигин қайта-қайта түсиндириў, оқытыў хәм үйретиў-дәўир талабы. Әсиресе, бүгинги хабар-информациялар дәўиринде миллий мәнәўиятымызды жемириўге қаратылған хәрекетлер, қала берсе, дүньяның түрли орынларында жүз берип атырған хәр қыйлы көринистеги қарама-қарсылықлар, диний экстремизм хәм терроризм нәтийжесинде жүз берип атырған қан төгиспелер хәм бул процесслерге түрли жоллар арқалы жасларымызды өзлерине аўдырып алыў жағдайлары көринбекте.

Бүгинги күнде тек ғана Европа яки айырым Араб мәмлекетлери емес, ал Өзбекстанды қоршап турған шегаралас мәмлекетлерде жүз берип атырған қанлы қарама-қарсылықлар, булардың өз нәўбетинде бизге туўдырып атырған қәўпи бойынша жасларымызға шаңарақта, мәхәллде хәм барлық билимлендириў мәкемелеринде тийкарлы дәлиллер менен қалыс түсиндирип, ақты қарадан, досты душпаннан ажыратып көрсеткен ҳалда, олар қәлбинде шүкираналық, ана Ытанға меҳир, садықлық хәм миллий ғәрезсизлик руўхы менен суўғарылған жоқары мәнәўиятлы, Ғәрезсизликтің қәдирине жететуғын жетик әўлад етип тәрбиялаў - бәршемиз ушын хәм қарыз хәм парыздур.

TÁBIYIY HÁM TEXNIKALÍQ ILIMLER

Fizika. Matematika. Texnika

TEXNIK DETALLARNI MURAKKABLIK DARAJALARIGA AJRATISH YOLLARI VA ULARNI TALABALARGA O'RGATISH USULLARI

B.Avezov - dotsent

Q.Nazarbekov - katta oqituvchi

M.Pirniyozova – 3- kurs talabasi

Ajinyoz nomidagi Nukus davlat pegagogika institutu

Tayanch so'zlar: geometrik jismlar, kesilish chizig'i, silindroid, konoid, giperboloid, paraboloid, ellipsoid, paraboloid, kanal, truba, siklik, detallarning murakkablik darajasi.

Ключевые слова: геометрическое тело, линия пересечения, цилиндр, конус, гиперболический, параболоид, эллипсоид, каналы, трубы, циклический, степень сложности деталей.

Key words: geometrical body, line of crossing, cylinderoid, conoid, hyperboloid, paraboloid, ellepceoid, channels, pipes, cyclic, degree of complexity of details.

Tabiatdagi barcha jismlarni umumiy ikki guruhga, ya'ni tabiiy va geometrik jismlarga ajratish mumkin. Tabiiy jismlarga tog', tosh, terak va shu kabi jismlar kiradi, sababi ularning ko'rinishi va shakli ixtiyoriy bo'lib, tuzilishi jihatdan qandaydir bir geometrik nizomga bo'ysinmaydi. Insoniyot qo'li bilan o'zgartirilib, malum bir ko'rinishga keltirilgan jismlarni geometrik jismlar qatoriga kiritamiz. Geometrik jismlarga hayotimizda uchraydigan turli buyumlar, xuddi shunday ishlab chiqarishda foydalaniladigan texnik detallar, mashina mexanizmlari, qurilish inshootlari singari ob'ektlar misol bo'la oladi. Ko'pincha eng oddiy geometrik jismlar (Prizma, piramida, silindr, konus, shar va to'r) birikmasidan hosil qilinadi. Har bir geometrik jism o'ziga xos ko'rinishga ega bo'ladi. Agar bir nechta geometrik jismlar biriktirilganda ularning qobig'ini hosil qiluvchi sirtlarning o'zaro kesilish chizig'ini yasashga to'g'ri keladi. Sirtlar kesilish chizig'ini yasashning oson yoki murakkabligi ularning bir-biriga nisbatan egallagan holatiga bog'liq bo'ladi [1:45-46].

O'zaro alohida, yakka holda joylashgan sirtlarning kesilish chizig'ini yasash bir qancha murakkab bo'lib, ularni yasashda turli usullardan foydalanilishi mumkin. Lekin ulardan tashqari murakkab geometrik sirtlarga ega jismlar ham mavjuddir. Masalan, silindroid, konoid, giperboloid, paraboloid kabi chiziqli sirtlar yoki ellipsoid, paraboloid, kanal, truba, siklik singari egri sirtlar shunday sirtlar hisoblanadi. Bazi bir detal sirtlari oldindan berilgan muhandislik shartlariga asoslanib loyihalangani. Bunday sirtlarni yasash muhandislik bilimni talab qiladi. Biz detallarning murakkablik darajasini aniqlaganimizda, unga faqat ta'limiy yondoshib va uning yasash texnologiyasiga tegishli masalalarni chetda qoldiramiz [1:48-49].

Detailarning murakkablik darajasini aniqlashda bunday cheklanish talabalarga bilim, ko'nikma va tajriba, eng asosiysi kengroq fikrlash qobiliyatini rivojlantirishda muhim orin egallaydi. Detailarning tuzilishi, shakli, murakkablik darajasi, ularning bajaradigan vazifasi bilan chambarchas bog'liq bo'ladi. Detailni hosil qiluvchi sirtlar turli shaklda va o'zaro har xil holatda joylashishi mumkin va ular oddiy, o'rtacha murakkablikdagi, murakkab va o'ta murakkab bo'ladi. Odatda, geometrik jismlarning kombinatsion chizmasi bajarilganda asosan ularning sirtlari bilan ish bajariladi. Shuning uchun ham bundan keyingi tushintirishlarimizda „Jism“ sozini tushirib qoldiramiz.

Oddiy detallar: O'zaro yakka holdagi oddiy geometrik sirtlardan hosil bo'lgan va bir-biri bilan proektsiya tekisliklariga parallel tekisliklar orqali ulanib qo'shimcha yasashlar talab qilinmaydigan,

shunday ko'rinishlar soni uchtdan oshmaydigan detallar oddiy detallar bo'lib hisoblanadi.

O'rtacha murakkablikdagi detallar: O'zaro yakka holatda joylashgan va bir biri bilan bazi bir ulanishlar qo'shimcha geometrik yasashlar talab qilinadigan, oddiy geometrik sirtlardan turadigan, shunday qilib ko'rinishlar soni uchtdan oshmaydigan detallar o'rtacha murakkablikdagi detallar hisoblanadi.

Murakkab detallar: Tarkibidagi yakka holatlar bilan birgalikda umumiy holatlarda, oddiy geometrik sirtlardan tashqari murakkab geometrik sirtlar ham qatnashgan, bir-birini biriktirib qo'shimcha yasashlarda talab qilinadigan, shunday asosdagi ko'rinishlar uch va undan ortiq, bulardan tashqari qo'shimcha umumiy ko'rinishlar, qirgimlar talab qilinadigan detallarni kiritish mumkin. Bunday detallarga jumrakning korpusi, karbyuratorning korpusi va qopqog'i singari detallar misol bo'la oladi.

O'ta murakkab detallar: Tarkibida o'zaro yakka va umumiy holatda joylashgan geometrik sirtlardan tashqari, dastlab berilgan muhandislik, dizayn va boshqa talablarga asoslanib umumlashgan detallar qatorida jamlangan detallar o'ta murakkab detallar qatoriga kiradi. Bunday sirtlarning umumiy yasash usuli og'ir bo'lib ularning har biri asosida o'zi uchuniga ish beradigan usulga ega bo'ladi [2]. Shuning uchun biz bu guruhga tegishli misollarni chetlab o'tamiz. Bunga asosiy sabablardan biri bunday misollarning bakalavriyat darajasida ko'rilmaligi bo'lsa, ikkinchi bunday misollarga birinchi uch murakkab detallarning chizmasini o'qib olish ko'nikmasiga erishgan talaba ta'limning keyingi bosqichlarida osongina moslashish mumkin [3:89-90].

Detailarni ularning murakkablik darajasi bo'yicha turlarga ajratish talabalarda keng o'y fikrni rivojlantirish, bilim, ko'nikma va tajribani oshirish metodikasini taminlaydi. Har bir detal murakkablik darajasi singari o'ziga tegishli guruhdan chiqib keta olmasa ham ular bir xil ko'rinishga ega bo'lmay bajarilish hajmi jihatidan har xil bo'ladi [4:112-114].

Bu o'z navbatida ularni oddiydan murakkablik tarafga tartib bilan joylashtirishga imkon berib, o'rgatishning metodik tarafini taminlaydi. Chizmachilikni o'rganishda ta'lim tizimining qaysi bug'unida bo'lishdan qat'iy nazar detal turlarini tanlashga imkoniyat yaratadi. Biz bilim olishda ularning qanday murakkablikka egaligiga bog'liqligiga etibor qilamiz. Bir shaklga ega bo'lgan, ya'ni geometrik jismlar bo'yicha so'z yuritganimizda fazolar o'zining tashqi shakliga qarab, bir-biridan malum bir darajada bo'lishi bilan

birga qator o'xshashlikka ega bo'lishi ham mumkin [4:116-117].

Detallarning murakkablik darajasini aniqlab, oddiydan o'ta murakkabgacha bo'lgan detallar chizmalarini o'rganish uchun har bir tur bo'yicha bir qancha masalalarni ko'rib chiqish talab qiladi. Detallarning murakkablik darajasini aniqlashda detallarga qirqim berish orqali ularning qanday detallardan iborat bo'lishiga qarab guruhlariga ajratamiz. Buning uchun qirqim berishning qulay joyini tug'ri tanlash talab qilinadi. Qirqim berishda detalning barcha qismlarini o'z ichiga olinishi zarur deb hisoblaymiz [5:88-89].

Masalalarni har xil usulda bajarish deganda shu berilgan bir masalaning har xil ko'rinishdagi variantlarini bajarish tushuniladi. Odatda, har bir yangi variantdagi masalalarni yechish talabada bunday tipdagi masalalarni yechish bo'yicha ko'nikma paydo etadi. Shuning bilan birga takrorlash natijasida bilimlari mustahkamlanadi. Har bir masala o'z tarkibida bir necha bajarish operatsiyalarini qamrab oladi, biroq ularni kompleks tarzda bajarish uchun uning har bir bosqichida bajariladigan vazifalarni murakkablik darajasi bo'yicha tuzilgan variantlar asosida talabalarning fazodagi tekislikda tasvirlash fikrlarini rivojlantiradi hamda mustahkamlaydi [6:67-69].

Adabyotlar

1. Qulnazarov B.B. Chizma geometriya. –Toshkent: «O'zbekiston», 2006.
2. Yodgorov J. Geometrik va proektsion chizmachilik. -T.: «Oqituvchi» 2008.
3. Yodgorov J., Qobiljonov K. va boshqalar. Chizmachilik. -T.: 1992.
4. Yodgorov J. Mashinasozlik chizmachiligi. -T.: «O'zbekiston», 2009.
5. Raxmanov I. va boshqalar. Chizmachilikdan mashq va masalalar to'plami. -T.: «Oqituvchi», 1990.
6. Isaeva M. Chizmachilikdan topshiriqlar. -T.: «Oqituvchi», 1992.

REZYUME

Maqolada hayotimizda uchraydigan turli buyumlar, xuddi shunday ishlab chiqarishda foydalaniladigan texnik detallar, mashina mexanizmlari, qurilish inshootlari singari ob'ektlardagi murakkab geometrik sirtlarga ega jismlarning tuzilishi, shakli, murakkablik darajasini aniqlash uslubi keltirilgan.

РЕЗЮМЕ

В статье приведена методика определения различных продуктов, используемых в производстве технических деталей, механизмов машин, степени сложности, формы, структуры тел, имеющие сложные геометрические поверхности на объектах строительства.

SUMMARY

The article is devoted to the study of the methods of definition of various products used in manufacture of technical details, mechanisms of machines, degree of complexity, form, structure of bodies having complex geometrical surfaces in the objects of construction.

PARAMETR QATNASQAN IRRACIONAL A'NLATPALARDI TURLENDIRIW USILLARI

N.Djumabaev - pedagogika ilimleriniń kandidati

Ajiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutı

Tayansh so'zlar: parametr, irratsional ifodalar, ifodalarning aniqlanish sohalari.

Ключевые слова: параметр, иррациональные выражения, область определения выражения.

Key words: parameter, irrational equalities, field of definition of equalities.

Parametr qatnasqan irrational a'nlatpalardi túrlendiriwde berilgen a'nlatpanıń aniqlanıw oblastı, a'nlatpa-daǵı parametrlerdiń a'nlatpanı anıq maǵanaǵa iye bolatuǵın mánisleri tabıladı. Endi parametr qatnasqan irrational a'nlatpalardi túrlendiriwge misallar keltireyik:

1-misal. A'nlatpanı ápiwayılastırıń

$$A = (a - b) \cdot \sqrt{\frac{y}{a^2 - 2ab + b^2}}$$

Sheshiw. Berilgen a'nlatpanıń aniqlanıw oblastın tabamız:

$$\frac{y}{a^2 - 2ab + b^2} \geq 0 \Leftrightarrow \frac{y}{(a - b)^2} \geq 0 \Leftrightarrow \begin{cases} y \geq 0 \\ a \neq b \end{cases}$$

Berilgen a'nlatpanı tómendegishe túrlendiremiz:

$$A = (a - b) \cdot \sqrt{\frac{y}{a^2 - 2ab + b^2}} = (a - b) \cdot \sqrt{\frac{y}{(a - b)^2}} = \frac{(a - b) \cdot \sqrt{y}}{|a - b|}$$

bunda tómendegi úsh jaǵday boladı:

1. eger $a > b$ bolsa, onda $A = \frac{(a - b)\sqrt{y}}{a - b} = \sqrt{y}$ boladı.
2. eger $a = b$ bolsa, onda A a'nlatpası maǵanaǵa iye bolmaydı.
3. eger $a < b$ bolsa, onda $A = \frac{(a - b)\sqrt{y}}{-(a - b)} = -\sqrt{y}$ boladı.

Juwabı. Eger $a > b$ bolsa, $A = \sqrt{y}$; eger $a = b$ bolsa, onda A ańlatpası maǵanaǵa iye bolmaydı; eger $a < b$ bolsa, $A = -\sqrt{y}$ boladı.

2-mısal. Ańlatpanı ápiwayılastırın

$$B = \frac{a^2 + 1}{a \sqrt{\left(\frac{a^2 - 1}{2a}\right)^2 + 1}}$$

Sheshiw. Berilgen ańlatpanıń anıqlanıw oblastın tabamız:

$$\begin{aligned} \begin{cases} \left(\frac{a^2 - 1}{2a^2}\right)^2 + 1 > 0 \\ a \neq 0 \end{cases} &\Leftrightarrow \begin{cases} \frac{(a^2 - 1)^2}{4a^2} + 1 > 0 \\ a \neq 0 \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} \frac{a^4 - 2a^2 + 1 + 4a^2}{4a^2} > 0 \\ a \neq 0 \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} \frac{a^4 + 2a^2 + 1}{4a^2} > 0 \\ a \neq 0 \end{cases} \Leftrightarrow \\ &\Leftrightarrow \begin{cases} \frac{(a^2 + 1)^2}{4a^2} > 0 \\ a \neq 0 \end{cases} \Leftrightarrow a \neq 0 \end{aligned}$$

Berilgen ańlatpanı tómendegishe túrlendiremiz:

$$B = \frac{a^2 + 1}{a \sqrt{\left(\frac{a^2 - 1}{2a}\right)^2 + 1}} = \frac{a^2 + 1}{a \sqrt{\frac{a^4 - 2a^2 + 1 + 4a^2}{4a^2}}} = \frac{2|a|(a^2 + 1)}{a \sqrt{(a^2 + 1)^2}} = \frac{2|a|(a^2 + 1)}{a(a^2 + 1)} = \frac{2|a|}{a}$$

bunda tómendegi úsh jaǵday boladı:

1. eger $a > 0$ bolsa, onda $B = 2$ boladı.
2. eger $a = 0$ bolsa, onda B ańlatpası maǵanaǵa iye bolmaydı.
3. eger $a < 0$ bolsa, onda $B = -2$ boladı.

Juwabı Eger $a > 0$ bolsa, $B = 2$; eger $a = 0$ bolsa, onda B ańlatpası maǵanaǵa iye bolmaydı; eger $a < 0$ bolsa, $B = -2$ boladı.

3-mısal. Ańlatpanı ápiwayılastırın

$$\frac{a^2 - 3}{\sqrt{\left(\frac{a^2 + 3}{2a}\right)^2 - 3}}$$

Sheshiw. Berilgen bólshek ańlatpanıń anıqlanıw oblastın tabamız:

$$\begin{aligned} \left(\frac{a^2 + 3}{2a}\right)^2 - 3 > 0 &\Leftrightarrow \frac{(a^2 + 3)^2}{4a^2} - 3 > 0 \Leftrightarrow \frac{a^4 + 6a^2 + 9 - 12a^2}{4a^2} > 0 \Leftrightarrow \frac{a^4 - 6a^2 + 9}{4a^2} > 0 \Leftrightarrow \\ &\Leftrightarrow \frac{(a^2 - 3)^2}{4a^2} > 0 \Leftrightarrow \begin{cases} a^2 - 3 \neq 0 \\ a \neq 0 \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} a^2 \neq 3 \\ a \neq 0 \end{cases} \end{aligned}$$

Berilgen bólshekti tómendegishe túrlendiremiz:

$$\begin{aligned} \frac{a^2 - 3}{\sqrt{\left(\frac{a^2 + 3}{2a}\right)^2 - 3}} &= \frac{a^2 - 3}{\sqrt{\frac{a^4 + 6a^2 + 9}{4a^2} - 3}} = \frac{a^2 - 3}{\sqrt{\frac{a^4 + 6a^2 + 9 - 12a^2}{4a^2}}} = \frac{a^2 - 3}{\sqrt{\frac{a^4 - 6a^2 + 9}{4a^2}}} = \\ &= \frac{a^2 - 3}{\sqrt{\left(\frac{a^2 - 3}{2a}\right)^2}} = \frac{a^2 - 3}{\left|\frac{a^2 - 3}{2a}\right|} = \frac{2(a^2 - 3)|a|}{|a^2 - 3|} \end{aligned}$$

1. eger $a < -\sqrt{3}$ bolsa, $\frac{-2(a^2-3)a}{a^2-3} = -2a$.

2. eger $-\sqrt{3} < a < 0$ bolsa, $\frac{-2(a^2-3)a}{-(a^2-3)} = 2a$.

3. eger $a > \sqrt{3}$ bolsa, $\frac{2(a^2-3)a}{a^2-3} = 2a$.

Juwabı. Eger $a \in (-\infty - \sqrt{3}) \cup (0; \sqrt{3})$ bolsa, $-2a$; eger $a \in (-\sqrt{3}; 0) \cup (3; +\infty)$

bolsa, $2a$.

4-mısal. Añlatpanı ápiwayılastırın

$$\sqrt{\frac{(x^2-3)^2+12x^2}{x^2}} + \sqrt{(x+2)^2-8x}$$

Sheshiw. Berilgen añlatpanıń anıqlanıw oblastı $x \neq 0$ boladı.

$$\begin{aligned} \sqrt{\frac{(x^2-3)^2+12x^2}{x^2}} + \sqrt{(x+2)^2-8x} &= \sqrt{\frac{x^4-6x^2+9+12x^2}{x^2}} + \sqrt{x^2+4x+4-8x} = \\ &= \sqrt{\frac{x^4+6x^2+9}{x^2}} + \sqrt{x^2-4x+4} = \sqrt{\frac{(x^2+3)^2}{x^2}} + \sqrt{(x-2)^2} = \frac{x^2+3}{|x|} + |x-2| \end{aligned}$$

bunda tómendegi úsh jaǵday boladı:

1. eger $x < 0$ bolsa, onda $\frac{x^2+3}{-x} - x + 2 = \frac{x^2+3+x^2-2x}{-x} = -\frac{2x^2-2x+3}{x}$

2. eger $0 < x < 2$ bolsa, onda $\frac{x^2+3}{x} - x + 2 = \frac{x^2+3-x^2+2x}{x} = \frac{2x+3}{x}$

3. eger $x \geq 2$ bolsa, onda $\frac{x^2+3}{x} + x - 2 = \frac{x^2+3+x^2-2x}{x} = \frac{2x^2-2x+3}{x}$

Juwabı. Eger $x \in (-\infty; 0)$ bolsa, $-\frac{2x^2-2x+3}{x}$; eger $x \in (0; 2)$ bolsa, $\frac{2x+3}{x}$;

eger $x \in [2; \infty)$ bolsa, $\frac{2x^2-2x+3}{x}$ boladı.

5-mısal. Añlatpanı ápiwayılastırın

$$\frac{2 \cdot \sqrt{\frac{1}{4} \left(\frac{1}{\sqrt{a}} + \sqrt{a} \right)^2} - 1}{2 \cdot \sqrt{\frac{1}{4} \left(\frac{1}{\sqrt{a}} + \sqrt{a} \right)^2} - 1 - \frac{1}{2} \left(\sqrt{\frac{1}{a}} - \sqrt{a} \right)}$$

Sheshiw. Berilgen añlatpanıń anıqlanıw oblastı $\begin{cases} a > 0 \\ a \neq 1 \end{cases}$ boladı.

$$\begin{aligned} &\frac{2 \cdot \sqrt{\frac{1}{4} \left(\frac{1}{\sqrt{a}} + \sqrt{a} \right)^2} - 1}{2 \cdot \sqrt{\frac{1}{4} \left(\frac{1}{\sqrt{a}} + \sqrt{a} \right)^2} - 1 - \frac{1}{2} \left(\sqrt{\frac{1}{a}} - \sqrt{a} \right)} = \frac{2 \cdot \sqrt{\frac{1}{4} \left(\frac{1+a}{\sqrt{a}} \right)^2} - 1}{2 \cdot \sqrt{\frac{1}{4} \left(\frac{1+a}{\sqrt{a}} \right)^2} - 1 - \frac{1}{2} \left(\frac{1-a}{\sqrt{a}} \right)} = \\ &= \frac{2 \cdot \sqrt{\frac{1+2a+a^2}{4a}} - 1}{2 \cdot \sqrt{\frac{1+2a+a^2}{4a}} - 1 - \frac{1-a}{2\sqrt{a}}} = \frac{2 \cdot \sqrt{\frac{1+2a+a^2-4a}{4a}}}{2 \cdot \sqrt{\frac{1+2a+a^2-4a}{4a}} - \frac{1-a}{2\sqrt{a}}} = \frac{2 \cdot \sqrt{\frac{1-2a+a^2}{4a}}}{2 \cdot \sqrt{\frac{1-2a+a^2}{4a}} - \frac{1-a}{2\sqrt{a}}} = \end{aligned}$$

$$\begin{aligned}
 &= \frac{2 \cdot \frac{\sqrt{(1-a)^2}}{2\sqrt{a}}}{2 \cdot \frac{\sqrt{(1-2)^2}}{2\sqrt{a}} - \frac{1-a}{2\sqrt{a}}} = \frac{\frac{|1-a|}{\sqrt{a}}}{\frac{|1-a|}{\sqrt{a}} - \frac{1-a}{2\sqrt{a}}} = \frac{\frac{|1-a|}{\sqrt{a}}}{\frac{2 \cdot |1-a| - (1-a)}{2\sqrt{a}}} = \frac{|1-a|}{\sqrt{a}} \cdot \frac{2\sqrt{a}}{2 \cdot |1-a| - (1-a)} = \\
 &= \frac{2|1-a|}{2 \cdot |1-a| - (1-a)}
 \end{aligned}$$

bunda tómendegi eki jaǵday boladı:

1. eger $a \in (0;1)$ bolsa, $\frac{2(1-a)}{2(1-a)-(1-a)} = \frac{2(1-a)}{1-a} = 2$.
 2. eger $a \in (1;+\infty)$ bolsa, $\frac{-2(1-a)}{-2(1-a)-(1-a)} = \frac{-2(1-a)}{-3(1-a)} = \frac{2}{3}$.
- Juwabı. Eger $a \in (0;1)$ bolsa 2; eger $a \in (1;+\infty)$ bolsa $\frac{2}{3}$ boladı.

Ádebiyatlar

1. Alixanov S. Matematika o'qitish metodikasi. -Toshkent: «O'qituvchi» 2008, 207-b.
2. Galickiy M.L., Moshkovich M.M., Shvareburd S.I. Algebra va matematik analiz kursini chuqur o'rganish. -Toshkent: «O'qituvchi» 1995, 384-b.
3. Abdihamedov A.A., Nasimov N.A., Nosimov I.M., Husanov J.X. Algebra hám matematikalıq analiz tiykarları. I, II bólim. -Nókis: «Bilim» 2005, 415-b.

РЕЗЮМЕ

Bu maqolada parametr qatnasqan irratsional ifodalarni o'zgartirish usullari keltirilgan.

РЕЗИОМЕ

В статье приводятся методы преобразования иррациональных выражений с параметром.

SUMMARY

The article is about transforming irrational equalities with parameter.

Biologiya. Zoologiya

КРАТКАЯ ГИДРОХИМИЧЕСКАЯ, ГИДРОБИОЛОГИЧЕСКАЯ И ИХТИОПАРАЗИТИЧЕСКАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА СИСТЕМЫ ХОРЕЗМСКОГО ПРУДОВОГО ХОЗЯЙСТВА

Г.Б.Алламуратова – кандидат биологических наук
А.К.Досбергенов - магистр

Нукусский государственный педагогический институт имени Ажинияза

Таянч сўзлар: сув хавзалари, ховуз хўжалиги, балик зараркунандалари, ифлосланиш, зарарланиш, балик-сув ховузлири.

Ключевые слова: водоём, прудовое хозяйство, рыбные паразиты, заражённость, рыбоводный пруд.

Key words: reservoir, pond farming, fish parasites, infestation fishing pond.

По лабораторным данным, в летнее время минерализованность воды бывает близка к 0,6-0,7 г/л, в ионном составе воды сульфатов бывает больше (244-255 мг/л), чем ионов хлорида (156 мг/л).

В водоёмах системы Хорезмского прудового хозяйства выявлено 229 таксонов фитопланктона (*Flagellata* – 18, *Chlorophyta* – 83, *Bucillariophyta* – 103, *Cyathophyta* – 25) и 37 видов макрозообентоса.

Большинство из них круглые и малощетинковые черви, стрекозы и клопы. Моллюски встречаются реже. Во всех прудах системы имеются мизиды, а в последнее время найдены креветки. Среднее колебание численности макрозообентоса 38-490 экз./м³, биомасса 0,05-5,17 г/м².

В водоёмах системы Хорезмского прудового хозяйства обнаруженные нами паразиты рыб относятся к типам: жгутиковые - *Mastigophora*, саркодовые - *Sarcodina*, споровик-Sporozoa, микроспоридии - *Microsporidia*, кнidosпоридии - *Cnidosporidia*, ресничные инфузории-*Ciliophora*, плоские черви- *Plathelminthes*,

нематгельминты - *Nemathelminthes*, членистоногие - Arthropoda.

В составе рыбных паразитов системы Хорезмского прудового хозяйства имеются: тип плоских червей – 44,3% (из них моногенетические сосальщики – 36,6%, цестоды – 5,4%, трематоды – 2,52%), кнidosпоридий – 19,0%, ресничные инфузории – 19,0%, нематгельминты – 6,3%, членистоногие паразиты – 5,04%, жгутиконосцы – 2,52%, саркодовые – 1,26%, споровики – 1,26%.

Наиболее часто несколькими паразитами заражались следующие рыбы: карп (20 видов), сазан (15 видов), белый амур (9 видов), серебряный карась (7 видов), сом (7 видов), судак (7 видов), краснопёрка (7 видов), пёстрый толстолобик (3 видов), белый толстолобик (5 видов), а другие виды рыб были подвержены заражению относительно меньше.

Заражённость отдельными паразитами достигала у карпа 100%, у белого амура – 60,0%, у белого толстолобика – 56,2%, у сазана – 61,1%.

При исследовании 59 экз. белого амура в системах прудовых хозяйств общая заражённость паразитами составила 27,1% и обнаружено в них 9 видов паразитов. В частности, из проточного канала Саёд-ёп было взято на обследование 16 экз. белого амура, их заражённость паразитами составила 18,7% и в них обнаружено 4 вида паразитов. Из 1-2-го отделов рыбоводных прудов было взято на обследование 15 экз. белого амура, заражённость составила 60,0% и обнаружено 9 видов паразитов, из коллекторов было взято на обследование 15 экз. белого амура, заражённость паразитами составила 20,0% и обнаружено 3 вида паразитов и из заброшенного озера было взято на обследование – 13 экз. белого амура, обнаружен в них всего лишь 1 вид паразита.

В системах хозяйств было исследовано 58 экземпляров белого толстолобика, эта рыба является крупной, быстрорастущей, достигающая массы более 50 кг. Внешне толстолобик похож на язя, на брюхе по всему телу идёт киль. Однако, отличается он от язя очень массивной крупной головой с огромным и высоким лбом. Нижняя челюсть несколько выпирает вперёд, относительно верхней. Ротовая щель направлена вверх, а маленькие глазки располагаются ниже уровня рта. Эта примета свойственна только толстолобикам.

Толстолобик имеет мелкую чешую, окрашенную в серебристый оттенок. Плавники тёмного оттенка, верхушки заострены. Рыба обладает очень прочной и плотной кожей. Верх головы и спины окрашен в тёмный цвет. Для них характерна большая голова с низко посаженными глазами, спина серовато-зелёная и серебристые бока без пятен, особенности питания белого толстолобика определяются строением их фильтрационного аппарата, а также составом и размерами кормовых организмов, имеющих в водоёме. Видовая специфика питания проявляется у них уже при массе тела 3-5...г, когда различия в строении фильтрационного аппарата становятся явными.

У белого толстолобика расстояние между тычинками с возрастом почти не меняется. Питается белый толстолобик преимущественно фитопланктоном и детритом, доля которого может превышать 90 %. На питание фитопланктоном он переходит при длине тела 3,5 см. Предпочитает диатомовые и зелёные водоросли. При недостатке излюбленных водорослей способен потреблять даже сине-зелёные водоросли, включая и макроцистис-водоросль, обуславливающую цветение воды в водоёмах. Искусственными кормами он не питается.

Половая зрелость этих рыб наступает в разном возрасте и зависит от климатических условий. На юге Средней Азии самки белого толстолобика созревают в возрасте трёх, в центральных районах страны - соответственно семи и восьми лет.

Толстолобики массой 7-10 кг дают до 1 млн икринок. Эмбриональное развитие в естественных условиях осуществляется во время дрейфа икры в речной воде. Диаметр неоплодотворенной икринки 1-1,2 мм, после набухания увеличивается до 5 мм. Оплодотворенная икра пассивно сносится вниз по течению. Плавательный пузырь заполняется воздухом при температуре 20-23°C через 80-85 ч после выклева. В этот период личинки переходят на смешанное питание и начинают активно плавать.

При благоприятном температурном режиме и хорошей кормовой базе толстолобики растут очень быстро. В возрасте двух лет за летний сезон они достигают массы 1,5-2 кг.

В рацион питания белого толстолобика входит планктон. Также толстолобик отлично поедает водные растения и водоросли. Людям эта рыба приносит огромную пользу. Его гастрономические пристрастия помогают очистить водоёмы от «цветов». Запуск в грязные водоёмы толстолобика позволяет поддерживать их в чистом состоянии.

У белого толстолобика инвазионность паразитами составила 27,6%, обнаружено в них 5 видов паразитов. В частности, из проточного канала Саёд-ёп было взято для исследования 15 экз. белого амура, их инвазионность паразитами составила 20,0%, обнаружено 3 вида паразитов, из 1-2-го отделов рыбоводных прудов было взято для исследования 16 экз. белого амура, инвазионность - 56,2%, обнаружено 4 вида паразита, из коллекторов было взято для исследования 14 экз. белого амура, инвазионность - 21,4%, обнаружено 3 вида паразитов и из заброшенного озера было взято для исследования 13 экз. белого амура, инвазионность составила 7,2%, обнаружен 1 вид паразита.

В последние годы в зависимости от экологических ситуаций видовой состав паразитофауны многих рыб уменьшается, а другие виды увеличиваются.

Согласно полученным результатам исследования были получены материалы по таксономической характеристике, специфике, распространению, локализации на хозяине, местонахождению и степени заражения рыб наиболее широко распространённых отдельных патогенных паразитов рыб системы Хорезмского прудового хозяйства.

Литература

1. Османов С.О. Паразиты и болезни прудовых рыб Узбекистана. -Ташкент: "Наука". УзССР. 1965, -С.115.
2. Быховская-Павловская И.Е. Паразитологические исследования рыб. "Методы паразитологических исследований." -Л.: 1969.
3. Алламуратов Б. Паразитические простейшие и протозойные болезни рыб некоторых прудовых хозяйств Узбекистана и юга Казахстана. -Нукус: "Каракалпакстан", 1986. -С. 1-100.

Мақолада «Хоразм балиқ маҳсулотлари» ҳиссадорлик жамияти ховузлири тизимида мансуб бўлган сувларнинг гидрохимёвий, гидробиологик ва ихтиопаразитологик тавсифи келтирилган.

В статье рассматриваются гидрохимические, гидробиологические и ихтиопаразитологические особенности воды в системе прудов акционерного общества «Рыбная продукция Хорезма».

The article deals with the study of hydrochemical, hydrobiological and ichthioparasitological peculiarities of the water in the system of ponds of the joint-stock company «Khorezm fish production».

**АТРОФ ТАБИЙ МУХИТНИНГ РАДИОАКТИВ ИФЛОСЛАНИШИ ОҚИБАТИДА ЮЗАГА
КЕЛАДИГАН ФУКАРОЛИК-ХУКУҚИЙ ЖАВОБГАРЛИККА ОИД МАСАЛАЛАР**

К.Р.Бабаназаров - *катта илмий ходим изланувчи*

Бердақ номидаги Қорақалпоқ давлат университети

Таянч сўзлар: радиациявий хавфсизлик, юридик жавобгарлик, жавобгарлик турлари, радиация таъсири, қонун ҳужжатлари.

Ключевые слова: радиационная безопасность, юридическая ответственность, виды ответственности, влияние радиации, законодательные акты.

Key words: radiation safety, legal liability, kinds of responsibility, influence of radiation legislative acts.

Атроф табиий муҳитни муҳофаза қилиш соҳасида ҳуқуқбузарликлар учун қўлланиладиган асосий жавобгарлик турларидан бири фукаролик-хуқуқий жавобгарлик бўлиб, у табиат объектларига мулккий зарар етказилганда келиб чиқади. Бу жавобгарлик юридик жавобгарликнинг мустақил тури ҳисобланиб, экологик муносабатларда табиий бойликлар эгаси, мулкдори, фойдаланувчисига нисбатан мулккий зарар, яъни ерни, сувни, ҳавони ифлослантирганлик, ишдан чиқарганлик каби ҳолатларда қўлланилади.

Атроф табиий муҳитнинг радиоактив ифлосланиши оқибатида етказилган зарар ҳар хил кўринишда намоён бўлади. Биринчидан, табиий объектлар нобуд бўлади, уларнинг ҳолати ёмонлашади. Иккинчидан, юридик ва жисмоний шахсларнинг моддий манфаатларига зиён етказилади; масалан, атмосфера ва сувларнинг ҳолати ёмонлашиши оқибатида қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари нобуд бўлади ёки ҳосилдорлик пасайиб кетади. Учинчидан, инсон саломатлигига зиён етказилиб, одамларнинг касалланиш ҳоллари (даражаси) кўпаяди. Атроф табиий муҳитга етказилган зарарнинг таркибига қуйидагилар киради: ҳақиқий етказилган зарар, экологик зарарнинг оқибатларини бартараф этишга қаратилган ҳаражатлар, олинмаган даромадлар ва бошқалар.

Ҳақиқий етказилган зарарга нобуд бўлган ўсимлик ва ҳайвонот дунёси объектларининг қишлоқ хўжалик экинларининг қиймати киради. Табиий объектларни тиклаш, ифлосланган сувларни тупроқ ва ҳавони тозалашга кетган ҳаражатлар ҳамда экологик зарар оқибатларини бартараф этишга қаратилган бошқа сарф-ҳаражатлар мажбурий ҳаражатларни ташкил этади. Олинмаган даромадга шу табиий объектнинг фойдаланишидан келиб тушиши лозим бўлган, аммо унинг нобуд бўлиши ёки ёмонлашуви оқибатида олинмаган ёхуд олиш имконияти йўқолган даромадлар киради, масалан, тупроғи қимёвий моддалар билан ифлосланган ер майдонидан тушадиган даромад олинмаган даромад ҳисобланади.

Объектининг ўзига хосликлари ва ҳуқуқий муносабатларининг мураккаблиги билан боғлиқ равишда атроф табиий муҳит муҳофазаси соҳасидаги фукаровий-хуқуқий жавобгарлик ўзига хос хусусиятларга эгадир. Фукаролик-хуқуқий жавобгарлик экология соҳасида содир этилган ҳуқуқбузарлик натижасида етказилган зарар учун қўлланилади. Ушбу жавобгарликка

тортишдан мақсад экологик қонун ва талабларни бузганлик оқибатида етказилган зарарни ўз вақтида қоплашдан иборатдир.

Қонун талаби ва амалиёт шуни кўрсатмоқдаки, фукаровий-хуқуқий жавобгарликнинг келиб чиқиши учун қўйидаги шартлар бўлиши лозим: етказилган иқтисодий, экологик ва мулккий зарарнинг мавжудлиги; экологик ҳуқуқ нормаларни бузганлик учун айбнинг мавжудлиги; қилинган ижтимоий ҳаракат ва ҳаракатсизликнинг қонунга ҳилофлиги; экологик ва иқтисодий зарар охириги зарурат ва зарурий мудофа туфайли етказилган бўлса, суднинг ушбу ҳолат юзасидан жазо чорасини белгилашдир [1:326].

Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси маълумотларига кўра, 2014 йилда жами 3 млрд 23 млн. сўмлик жарима ундирилган бўлса, 2015 йилда бу кўрсаткич 33 фоизга ортиб 4 млрд 34 млн. сўмни ташкил этган. Браконьерлардан ҳисобот даврида 216 та ов қуроли ва 1976 та тўр олиб қўйилган [2:5].

Экологик зарарни ҳисоблаш табиий объектга радиоактив ифлосланиши оқибатида етказилган зиён миқдорига, унинг йўқ қилиб ташланганлик даражасига, ҳосилдорлигини бутунлай йўқотилишига сабаб бўлган ифлослантирилганлик даражасига, ерларни ҳосил бермайдиган тупроқ билан қўмиб юборилганлигига, заҳарли моддалар билан ифлослантирилганлигига боғлиқдир.

Экология қонунчилигини бузганлик учун юклатиладиган фукаровий-хуқуқий жавобгарлик ҳуқуқбузар зиммасига жабрланган томон кўрган зарарни натура шаклида (реал қоплаш) ёки пул шаклида қоплаш мажбуриятининг юклатилишидан иборатдир. Бу зарар атроф табиий муҳитни муҳофаза қилиш бўйича ҳуқуқий талабларнинг бузилиши натижасида юзага келади [3:123].

Жавобгарликнинг бу тури экологик ҳуқуқбузарликларни аниқлаш ва уларни бартараф этиш ҳамда етказилган зарарни қоплаш бўйича амалга ошириладиган фаолиятнинг асосий таркибий қисмидир. Айбдорлар жиноий, маъмурий ёки бошқа юридик жавобгарликка тортилганликларидан қатъий назар бундай жавобгарликка ҳам тортилади.

Экологик ҳуқуқбузарликлар учун юклатилган фукаровий-хуқуқий жавобгарлик нормалари ҳуқуқ тизимида қандай ўрин тутаети, деган савол пайдо бўлиши мумкин. Кейинги йилларда юридик адабиётларда ушбу муаммога

катта эътибор қаратилмоқда. Баъзи муаллифларнинг фикрича, табиатни муҳофаза қилиш борасидаги қонунчиликни тараққий этиши ва такомиллашиши ҳамда бир тизимга солиниши билан боғлиқ равишда табиатни муҳофаза қилиш борасидаги қонунчилик нормалари санкциялари табиатни муҳофаза қилиш ҳуқуқининг мустақил бўлимига айланади. Ҳозирча эса, ушбу институтнинг таъсир доираси муносабатларнинг конкрет турларига ва усуллари хусусида фикр юритиш имкониятига эга бўлиш учун табиатни муҳофаза қилиш борасидаги қонунчилик нормалари диспозициялари ва санкцияларини ҳуқуқнинг бошқа соҳаларидан ахтаришга тўғри келади [4:55].

1992 йил 9 декабрда қабул қилинган «Табиатни муҳофаза қилиш тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикаси қонунининг 49-моддасига биноан атроф муҳитга, одамлар саломатлигига ва давлатга атроф муҳит муҳофазаси тўғрисидаги қонунчиликни бузиш оқибатида зарар етказган юридик ва жисмоний

шахслар зарарни қоплашлари шарт. Бу модда Фуқаролик кодексининг 985-моддасида назарда тутилган зарарни қоплаш тўғрисидаги умумий қоидаларни назарда тутди.

Фуқаролик қонунчилиги бўйича зарар деганда ҳуқуқи бузилган шахсга қилган ёки қиладиган ҳаракатлар англашилади, бундан ташқари унинг мулки йўқотилган ёки шикастлантирилган бўлиши мумкин. Шунингдек, унинг ҳуқуқлари бузилмасдан, ишлари одатдагидек юришиб турганда олиши мумкин бўлган, аммо олинмай қолган фойда ҳам шу ҳисобга киради.

Хулоса сифатида таъкидлаш керак, фуқаровий-ҳуқуқий жавобгарликни амалга ошириш билан биргаликда энг асосий вазифамиз аҳоли ўртасида кенг турда тарғибот-ташвиқот ишларини оммавий тарзда олиб бориш ҳисобланади. Шу асосда ҳар бир фуқаронинг атроф табиий муҳитга бўлган дунёқараши анча даражада юқори бўлади ва биргаликда бу фаолиятни амалга оширишга ёрдам беради.

Адабиётлар

1. Холмўминов Ж.Т. Экологик таҳдидларнинг олдини олиш ва бартараф этиш ҳуқуқий муаммоларнинг илмий-назарий таҳлили. Монография. –Т.:ТДЮУ, 2016, 326-б.
2. Самарали фаолиятдан янги мақсадлар сари. Ўзбекистон Республикаси ТМҚнинг 2015 йилдаги фаолият юзасидан Ҳисобот. //Экология хабарномаси. 2016, № 4, 5-б.
3. Колбасов О.С. Правовые исследования по охране окружающей среды в СССР. - М.: ВНИИТИ, 1978. –С.123.
4. Осипов Н.Т. Методы правовой охраны окружающей среды. - Л.: 1979, - С. 55.

РЕЗЮМЕ

Мақолада юридик жавобгарлик мезонлари ва қонун ҳужжатлари нормалари ҳам кўриб чиқилади. Мақолада шунингдек, радиациявий хавфсизликни таъминлаш соҳасидаги жавобгарлиқнинг юридик табиати ва турлари ўрганилади.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются критерий и нормы законодательных актов в юридической ответственности. В статье также изучаются юридическое значение и виды ответственности в сфере обеспечения радиационной безопасности.

SUMMARY

The article deals with the criteria and norms of legislative acts regulations in legal liability. In the article the author also examines legal significance and types of responsibility in the field of providing radiation safety.

Tariyx

НӨКИС ҒАРЕЗСИЗЛИК ЖЫЛЛАРЫНДА

З.Б.Есназарова – тарийх илимлериниң кандидаты

Әженияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалык институты

Таянч сўзлар: Қорақалпоғистон, мустақиллик, ислохотлар, пойтахт Нукус, маъмурий марказ, инфраструктура, бюджет, шаҳар қурилиши, Ҳаракатлар стратегияси.

Ключевые слова: Каракалпакстан, независимость, реформы, столица Нукус, административный центр, инфраструктура, бюджет градостроительства, приоритетные стратегии.

Key words: Karakalpakstan, independence, reforms, the capital the city of Nukus, administrative center, infrastructure, city planning budget, priority strategies.

Мәмлекетимизде тынышлық, татыўлық хәм халқымыздың пидайылық мийнети себепли мәмлекетимиз хәр тәреплеме раўажланбақта. Барлық аўыл хәм қалаларда кең көлемли қурылыс, абаданластырыў ислери әмелге асырылып, халықтың турмыс дәрежеси раўажланып бармақта. Өзбекстан Республикасы Биринши Президенти И.А.Каримов тәрәпинен қалаларымыз бас жойбар тийкарында қайта қурылды. Буған мысал ретинде Нөкис, Ургенч, Бухара, Андижан, Ферғана, Наманган, Қаршы, Термиз хәм басқа да қалаларды айтып өтсек болады.

Нөкис Қарақалпакстан Республикасының тымсалы сыпатында, ғәрезсизлик жылларында толық дәрежеде дәрәтиўшилиқ ислериниң орайына айналды. Бул жерде миллий

қәдириятларға сәйкесленген архитектура мектеби дүзилди. Олардың басшылық, шөлкемлестириўшилиқ хәм дәрәтиўшилиқ хызметлери арқасында Нөкисте күннен-күнге көркейип баратырған, үлкен, көп қабатлы жайлар қәд көтерди.

Бир ғана 1996-жылы 371000 м² турак жай пайдаланыўға тапсырылды, соннан 327446 кв.м. қала халқы есабынан, тек 4351 м². кәрханалар хәм мәкемелер есабынан қурылды.

Бизиң мағлыўматларымыз бойынша, 2005-жылы Нөкис қаласында 602 көшеге, көп қабатлы үйлерге, хызмет көрсетиў объектлери болған 8 киши районға ийе еди. Соның 1551905 кв.м.млн. майданы турак жай объектлери менен бәнт еди. Улыўма жер майданының 2217895 м²

жери бир кабатлы, 187291 кв.м. еки, оннан артык кабатлы имаратлар менен бэнт еди. Нөкис қаласында 25513 жеке үйлер, 14679 квартиралар бар [1].

Нөкис қаласы инфраструктурасын раўажландырыўда хызмет ететуғын кәрханалар саны 10 ға жетти. Соннан екеўи акционерлик жәмийетлери, 8и социаллық-ижара кәрханалары еди. Буннан тысқары, арнаўлы қурылыс кәрханасы бар еди. 2006-жылы Нөкис қаласында хәр бир адамға 13, 9 м² турақ жай майданы туўра келди. Сол жылы 63,3 мың кв.м. турақ жай пайдаланыўға тапсырылды

1999-жылы Бердақ гүзарының бойында хәзирги заман талабына сай қурылған, әжайып архитектуралық көриниске ийе ӨзРИА Қарақалпақстан бөлиминиң имараты, Улуғбек майданы, Қарақалпақстан көшеси бойынан Өзбекстан Республикасы Орайлық банкиниң Қарақалпақстан Республикасы бөлиминиң айрықша архитектуралық көриниске ийе имараты пайдаланыўға берилди. Бул банк қурылыс жойбары бойынша 4 жылға мөлшерленген еди. Бирақ, қурылысшылардың мийнети нәтийжесинде 3,5 жылда қурып, пайдаланыўға тапсырылды. Бул имараттың жойбарын «Ўзшаҳарсозлик–ЛИТИ» институты халық аралық нормаларға сай шеберлик пенен ислеген. «Қарақалпаққурылыс» бирлеспесине қараслы басқа да қурылыс шөлкемлери қалада «Пахтабанк», «Өзтурақжайаманатбанк», «Халық банки», «Тадбиркор банк», «Мийўесабзавотбанк», «Ғәллебанк», «Қурылыс банки», «Замин банк», «Асака банк» имаратларын қурып питкерилди.

Қаланың социал-экономикалық раўажланыўында 1996-жылы 15-июньде иске түсирилген теннис кортының аҳмийети үлкен болды. Сондай-ақ, балалар спорты сарайы, 9-санлы мектеп балалар спорты комплекси қурылды. Нөкис қаласында бир ўақыттың өзинде спорт комплекси бойынша 500 жигит-қызлар шуғыллана алатуғын, оригинал, заманағөй спорт қурылысы басланды. Енди жеңил атлетикашылар жыл даўамында спорт пенен шуғылланыў дәрежесине жетти. Қарақалпақстан пайтахтының 70 жыллығы юбилейине атап республика спорт сарайы, «Әмиўдәрья» жүзиў бассейни, аквапарк қурылды, «Туран», стадионы қайта қурылды, 600 адамға мөлшерленген жабық теннис кортының қурылысы басланып иске түсирилди.

Өзбекстан Республикасы ғәресизлигине ерискеннен кейин Биринши Президентимиз тәрепинен архитектура хәм қурылыс тараўына айрықша итибар берилди. Бул мәмлекетимиздин гүлlep раўажланыўы ушын да оғада зәрүр еди. 1990-жылға дейинги ири капитал қурылысындағы

нормативлик хўжетлер заман талабына жуўап бермей қалды. Усылардан келип шығып, Биринши Президентимиз бир қатар пәрман, қарарлар қабыл етти. Усы пәрман, қарарлар ўақыт талабына сәйкес жетилистирилип барылды. Өзбекстан Республикасы Биринши Президентиниң 2003-жылы 6-майдағы «Ири қурылыста экономикалық реформаларды буннан былай да тереңлестириўдин тийкарғы бағдарлары ҳаққында»ғы 324-санлы пәрманы, оған тийкарланып қабыл етилген Министрлер Кабинетиниң 13-санлы қарары, сондай-ақ, 2005-жыл 25-апрельдеги «Жол қурылысын шөлкемлестириўди жетилистириў бойынша қосымша илажлар ҳаққында»ғы 165-санлы хәм 2009-жыл 12-февральдағы «Елатлы пунктлерди комплексли қурыў нормалары хәм қағыйдаларының қатаң орынланыўын қадағалаўды күшейтиўге байланыслы қосымша илажлар ҳаққында»ғы 41-санлы қарарларын буған мысал етип көрсетиўге болады

Қарақалпақстан Республикасында, соның ишинде, Нөкис қаласында қабыл етилген хәрекеттеги нызамлар хәм нормативлик хўжетлер дўнья жүзлик стандартларға толық жуўап бередди. Тийкарынан, олар хәзирги заман талабы – базар қатнасықлары тийкарында ислеп шығылған. 1999-2009-жыллар аралығындағы жаңадан қурып питкерилген хәм капитал реконструкция етилген кәсип өнер колледжлери, академиялық лицейлер хәм мектеплер усы тийкарда алып барылды.

Өзбекстан Республикасы бойынша 2009-2010-жыллар ушын 260,5 миллиард сўмлық қаржы ажыратылды. Соның 65,5 миллиард сўмлық жумыс көлемин 2009-жылы әмелге асырыў нәзерде тутылған еди. Бул бағдарда аўыллық жерлерде усы муғдардағы жумыс көлемин орынлаў ушын 1082 посёлка анықланды, соннан 136 посёлканың архитектурасын жобаластырыў шешимлери исленип шығылды. Қарақалпақстан Республикасы Архитектура хәм қурылыс ислериниң жумысларында, көргизбели посёлкалардың параметрлерине қарап шықсақ, Қоңырат районынан 75 гектар жер орынлары ажыратылып, 54 турақ жай, Хожели районынан 12,5 гектар жер ажыратылып, 50 турақ жай, Нөкис районынан 10 гектар жер ажыратылып, 44 турақ жай қурыў жобаластырылған [2].

Бул жобаластырылған жумыслар бойынша 2011-2013-жылларда үй-жай қурыў жумыслары даўам еттирилип, жобада көрсетилген тийкарда әмелге асырылды. Сондай-ақ, үй-жай қурыў мәселеси бойынша қәнигелер тәрепинен ықлым шараятларын есапқа алған ҳалда, аўыллық елатларда қурылатуғын көргизбели турақ жай жойбарларына айырым өзгерислер киргизилди.

Бундай қосымшалар алдағы ўақытлары турақлы түрде есапқа алынды. Бунда, тийкарынан, жойбарластырыў институтлары, қурылыс-монтажлаў мәкемелери, қурылыс материалларын ислеп шығарыў кәрханалары қатнасыўында көргизбелер шөлкемлестирилди. Онда қурылатуғын объектлердин жойбарлары, макетлери, бас жобалары, сондай-ақ қурылыста пайдаланатуғын таза типтеги технологияларда исленген материаллар көрсетилди.

2009-жылы Нөкис қаласында 22 қурылыс-ремонтлаў кәрханалары дүзилди. Усы кәрханалар тәрәпинен 2009-жылы 100 турақ жайларда қурылыс-оңлаў жумыслары әмелге асырылды. Нөкис, Беруний, Шымбай хәм Қоңырат қалаларында сол кәрханалардың филиаллары ашылды. 2010-жылы Нөкис қаласындағы 26-киши район аймағына жайласқан, П Сейтов көшеси бойындағы еки қабатлы 16 шаңараққа мөлшерленген турақ жайлардың қурып питкерилиўи айрықша әхмийетке ийе. Бул имарат «Эльриша-спика» жеке меншик фирмасының қурылысшылары, 8 айда қурып питкерилген [3].

Ғәресизлик жылларында Нөкис қаласында саўлатлы, бийик, заманағөй үлгидеги көп қабатлы турақ жайлар салып питкерилди. 2009-жылы Нөкис қаласы орайынан Дослық гүзары менен М.Жуманазаров көшесиниң кесилиспесиндеги турақ жайдың дәслепки тырнағы қаланған болса, усы объекттеги 2 турақ жайдың қурылысы жуўмақланып пайдаланыўға тапсырылды. 48 шаңараққа мөлшерленген 3 қабатлы бул турақ жай 8 подъездден ибарат.

«Нөкис искер», «Испак қурылыс», «Бинокор», «Қызкеткен қурылыс», «Дәўир» хәм «Әмиўдәрәя қурылыс» сыяқлы шөлкемлер хәр бири 315 миллион сўмлық ис көлемлерин жуўапкершилигине алып жумыс иследи. Улыўма металық бахада 2 миллиард 520 миллион сўмлық жумыс көлемин орылаў ушын қурылысты кесип алып ислеген хәр бир қурылыс шөлкеми өз мүмкиншилигинен келип шығып, иске пәт ендирди. Объект басына минарлы кран орнатылып, имараттың тез питкерилиўине үлес қосылды. Бул турақ жайдың жойбары да қала турғынлары, үй ийелери ушын жүдә қолайлы, ықшам етип қурылған болып, имараттың төменги қабатында 5 мини маркет, саўда дүканлары орын алды. Усындай дәслепки экспериментал тәртипте қурылған турақ жайдың мысалынан күтилген нәтийженің берилгенлиги белгили [4].

2009-жылы Нөкис қаласындағы 20-санлы орта мектеп жанында металық бахасы 240 млн. сўм болған 5-тип балалар спорт комплекси питкерилип, пайдаланыўға тапсырылды. Өзбекстан Республикасы Биринши Президентиниң 2009-жыл 22-январьдағы 1045-

санлы «Өзбекстан Республикасы елатлы пунктлерин абаданластырыўды жақсылаў бойынша қосымша илажлар ҳаққында»ғы қарарына муўапық, тийкарынан, жергиликли хәкимликлерге елатлы пунктлерди абаданластырыў, жумысларын архитектура-қурылыс нормаларына сай алып барыў, абаданластырыў басқармасын транспорт қураллары менен тәмийинлеў, көгалландырылатуғын майданларды, көше хәм тротуарларды, ирригация тармақларын хәм басқа да сыртқы көринислерди инвентаризация белгиленген еди [5]. Усы илажлар бойынша Нөкис қаласында абаданластырыўға қосымша 205 штат бирлиги ажыратылған, нәтийжеде адамлар жумысқа орналасты.

Өзбекстан Республикасы Биринши Президентиниң 2009-жыл 29-январьдағы 1051-санлы «Үй-жай фондын пайдаланыўға таяр халда тапсырыў шәртлеринде реконструкциялаў хәм оңлаў бойынша кесип алыў жумысларын кеңейтиўди хошаметлеў бойынша қосымша илажлар ҳаққында»ғы қарары тийкарында турақ жайларды қурыўшы, безеўши, реконструкция бойынша арнаўлы оңлаў-қурылыс кәрханаларын шөлкемлестириў нәзерде тутылған. Бундай кәрханалар 2014-жылға шекем барлық салықлардан азат етилди.

2009-жылы оңлаў-қурылыс жумыслары менен шуғылланыўшы 13 кәрхана жаңадан шөлкемлестирилди. Қурылыс базаларына ийе, техникалар сатып алыў хәм үй-жай фондын қурыў ушын кредит мәселесин шешип беріў бойынша жумыслар алып барылмақта. 2010-жылы дүзилген кәрханалар «ҚҚ Аўыл-жай қурылысын оңлаў» ЖШЖ кәрханасы 50 млн. сўмлық хәм «Ремстрой прогресс сервис» ЖШЖ кәрханасы 15 млн. сумлық шәртнамалар тийкарында жумыс иследи. «Қызкеткен гербиш» кәрханасы тәрәпинен Нөкис қаласы Дослық гүзары бойынан 3 қабатлы турақ жай қурылысы питкерилди.

Өзбекстан Республикасы Биринши Президентиниң 2009-жыл 17-марттағы 1073-санлы «Кризиске қарсы бағдарламаға киргизилген қосымша инфраструктуралық объектлер бойынша жойбарларды әмелге асырыў илажлары ҳаққында»ғы қарары тийкарында 2009-жыл ушын қала бойынша бағдарлама ислеп шығылып, тастыйықланды. Бағдарламада Өзбекстан Республикасы Биринши Президентиниң 969,1041,1046, 1073-санлы қарарларында нәзерде тутылған объектлерди иске түсириў белгиленген.

Бағдарламаға муўапық, Нөкис қаласында елатлы пунктлерге 6 дана трансформатор орнатылды, 11,25 км электр линиялары

тартылды. Жыл ақырында 32 турак жайды оңлау-курулыс жумыслары толығы менен жуўмакланды [6].

Қарақалпақстан Республикасы тәрәпинен 2012-жылғы «Инвестиция дәстүри» тийкарында Нөкис қаласы аймағында әмелге асырылып атырған қурылыс жумыслары хаққында мағлыўмат бойынша, жәми Нөкис қаласы бойынша 2012-жылы 30 объект болып, тендер баҳасы 33 млрд. 834 млн. 92 мың сумды курайды. Мәмлекетлик бюджет есабынан, № ПП1 668-санлы қарар 2011-жылдың декабрь айында улыўма 2 объект болып, ден саўлықты саклаў тараўы бойынша, тендер баҳасы 7695,527 млн. сўм болды. Нөкис қаласы Ж.Аймурзаев көшесиндеги Республикалық туберкулёзге қарсы 1-санлы диспансер 400 койкалық хәм 100 адамды қабыллаў қуўатлылығындағы капитал реконструкция жумысларына тендер баҳасы 6478,226 млн сўм режелестирилип, 2012-жылдың декабрь айларында 5117,520 млн. сўм өзлестирилген, бул 79 процентти курайды, объект 2012-жылы тапсырылды. Республикалық урыс хәм мийнет ветаранлары емлеўханасы капитал-оңлаў жумысларына тендер баҳасы 1217,301 млн. сўм жобаластырылған еди, 2012-жылы декабрь айында 1217,301 млн. сўм өзлестирилген, бул 100 процентти курайды. Сондай-ақ, объект 105 койка хәм 75 адамды қабыллаў қуўатлығына ийе болып халыққа хызмет көрсетип атыр.

Нөкис педагогикалық кәсип өнер колледжиниң капитал реконструкциясына тендер баҳасы 868,157 млн. сўм жобаластырылып, жумыслары тамамланды. Қуўатлылығы 900 оқыўшыға 400 орынлық жатақханасы пайдаланыўға берилди.

2012-жылы мәмлекетлик бюджет есабынан басқа объектлери курылды. Жәми – 3 объект, баҳасы 6010,927 млн. сўм жобаластырылған, 2 объект пайдаланыўға тапсырылды. 1 объект ТашПМИ Нөкис филиалы капитал реконструкциясы тамамланып, пайдаланыўға тапсырылды 2013-жылы Бердақ атындағы музыкалы театрдың капитал реконструкция жумыслары жәми тендер баҳасы 3568,781 млн. сўм жобаластырылып, объекттиң қурылыс-монтаж жумысларын алып барыўшы кәрхана «Исбах қурылыс» ЖШЖ болды. ТашПМИ Нөкис филиалы капитал реконструкция жумысларына жәми 914,507 млн. сўм жобаластырылып, объекттиң 2012-жылға белгиленген қурылыс-монтаж жумыслары толығы менен орынланды. Қурылыс жумысларын алып барыўшы кәрхана – «ККПГС» ЖШЖ. Бюджеттен тыскары пенсия фонды есабынан жәми 1 объект болып, Нөкис қалалық Пенсия қоры имараты қурылысы тендер баҳасы 8118, 796 млн. сўм жобаластырылып,

бүгинги күнде объектти пайдаланыўға берилди. Усы қурылыс жумысларын алып барыўшы кәрхана – «Әмиўдәрәя» ЖШЖ. Жәми 1 объект болып Өзбекстан Республикасы Экономика министрлигиниң 2012-жылғы шешими менен ҚР Прокуратурасы административлик имараты қурылысы тендер баҳасы 2012-жылға 970,200 млн. сўм жобаластырылып, 2013-жылы қурылыс жумыслары тамамланды.

1991-2013-жыллары Нөкис қаласында 27 квартиралы көп қабатлы үй жай қурыў мәселеси бойынша 2014-жылы 9-апрельде Өзбекстан Республикасы Министрлер Кабинетиниң № ЭДО–05/1-3 Нөкис қаласы хәм Беруний районында кең көлемли қурылыс, абаданластырыў ислерин әмелге асырыў хәм инфраструктураны раўажландырыў бойынша мәмлекетлик Бағдарламасы хаққында Нөкис қаласы хәм Беруний районында заманагөй архитектуралық талаптар тийкарында кең көлемли қурылыс хәм абаданластырыў ислерин шөлкемлестириў, көп қабатлы үй-жайлар қурылысын кеңейтиў, халықтың мәдений дем алыўы ушын қолайлы шараятларды жаратыў хәм экологиялық жағдайды жақсылаў, жол-транспорт системасы хәм инженерлик инфраструктураны раўажландырыў максетинде қарар қабыл етилди.

Усы бағдарламаға муўапық «Дослық» каналының Нөкис қаласынан кесип өтиўши 2,5 км этирапын абаданластырыў хәм социаллық, хәм мәдений тараў бойынша объектлерди өз ишине алады. Усы бағдарлама бойынша белгиленген ўазыйпаларды әмелге асырыў, ўазыйпаларды орынлаўда мониторинг қадағалаў жүргизиў иске асырылып атыр. «Даврархитектурақурлыс» комитети Қарақалпақстан Республикасы Министрлер Кеңеси менен келисилген бойынша Бағдарлама параметрлерине тийисли өзгерислер хәм қосымшалар киргизиў хуқықы берилди. Бағдарламаға киргизилген барлық объектлерди өз ўақтында пайдаланыўға тапсырыў, финансластырыў, жойбар-смета хўжетлерин ислеп шығыў, мәмлекетлик экспертизациядан өткерий, қадағалаў нәзерде тутылған.

Бағдарлама тийкарында, 2015-жылы Нөкис қаласының шығысында қурылыс объекти «Өзаўылхожалықмашлизинг» акционерлик лизинг компаниясының Қарақалпақстан Республикасы филиалының заманагөй архитектуралық үлгидеги имараты пайдаланыўға тапсырылды. Бул имараттың ишки қолайлықлары, жаңа техникалар менен үскенеленген. Сол жылы Нөкис қаласында Қарақалпақстан Республикасы Халық Билимлендирий Министрлигине қараслы 22-

санлы Балалар музыка хэм көркем өнер мектебинин имараты питкерилди.

2014-2016-жыллары кең көлемли қурылыс ислери алып барылып, Нөкис қаласында 175 объектте қурылыс-монтажлаў жұмыслары тамамланды. 2014-жылы 31 көп қабатлы турақ жайлардың қурылыс жұмыслары әмелге асырылған болса, 2016-жылы және де 39 турақ жайдың қурылыс жұмыслары жобаластырылған. Нөкисте соңғы еки жылдың ишинде ири социаллық объектлерден Ташкент педиатрия медицина институты Нөкис филиалы, Республикалық Онкология диспансери хэм көп тармақлы медицина бирлеспеси, «Истиклол» балалар дем алыў орайы, «Балалар электрон китапханасы» питкерилди.

Ғарезсизлик жылларында денсаўлықты сақлаў мәкемелеринин материаллық-техникалық базасын бекемлеў, халықтың саламатлығын қорғаў, оларға көрсетилип атырған медициналық хызметтин сапасын түп-тийкарынан жақсылаў бағдарында кең көлемли илажлар әмелге асырылды. Усы тийкарда 2016-жылы 19-декабрь күни Нөкис қаласындағы О. Халмуратов атындағы республикалық көп тармақлы медицина орайының жаңадан қурылған Хирургия имараты пайдаланыўға тапсырылды. Өзбекстан Республикасы Президенти Ш.М.Мирзиёев тәрәпинен белгиленген «Халық пенен пикирлесий хэм инсан мәплери» жылы қарсаңында пайдаланыўға тапсырылды. Усы имаратқа 1 миллиард 991,5 мил-

лион сўмлық қурылыс жұмыслары исленген. Жаңа имаратта нейрохирургия, травматология, анестезиология, реанимация-операция блогы, урология, қарын бослығы хирургиясы, отоларингология хэм бет-жақ хирургиясы, көкирек кәпеси хэм қан тамырлары хирургиясы бөлимлери жайласқан болып, олардың улыўма баҳасы 889 миллион 800 мың сұмлық қатты, жұмсақ хэм басқа да зәрүр медициналық инвентарьлар менен тәмийинленди [7].

2017-2021-жылларда Өзбекстан Республикасын раўажландырыўдың бес тийкаргы бағдары бойынша Хәрекетлер стратегиясының социаллық саланы раўажландырыў» деп аталған төртинши бағдарда көрсетилиўи бойынша аўыллық жерлерде 15 мың арзан турақ жай, 415 километрлик газ тәмийнаты қубырлары хэм 291 километрлик ишки жоллар қурыў жобаластырылған.

Қалаларда халықтың турмыс жағдайын жақсылаў ушын үлгили проектлер тийкарында 191 арзан хэм жасаўға қолайлы көп қабатлы үй-жай қурылады. Бунның ушын халық бадал бюджетлери банклерден 897100 миллион сұм кредитлер сарыпланады. 8121 шаңарақ арзан үй-жайлар менен тәмийинленип, халыққа узак мүдетли жеңиллестирилген ипотека кредитлери ажыратылады [8]. Усы бағдарда Қарақалпақстан Республикасында, соның ишинде Нөкис қалаласында үй-жай қурыў бойынша қурылыс ислери әмелге асырылмақта.

Әдебиятлар

1. Есназарова З.Б. История города Нукуса в период независимости: Автореф.дисс.... канд.ист.наук. -Нукус: 2009.-С. 24.
2. Архив ЖКРК.Ф35Д.33.Л. 282.
3. Текущий архив хақимията г. Нукуса за 2009-2010гг., приказ.№72/4.
4. /«Нөкис ҳақыйқаты». 2010 ж.
5. Текущий архив хақимията г. Нукуса за 2009-2010гг., приказ.№277
6. /«Нөкис ҳақыйқаты». 2010. 27-февраль.
7. / «Қарақалпақстан жаслары», 22-декабрь 2016.
8. 2017-2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожландиришнинг бешта устувор йўналиши бўйича Ҳаракатлар стратегиясини «Халқ билан мулоқат ва инсон манфаатлари йили»да амалга оширишга онд Давлат дастурини ўрганиш бўйича. –Тошкент: 2017.

РЕЗЮМЕ

Мақола Ўзбекистон Республикасининг 26 йиллиги байрамига бағишланган. Унга 26 йил ичида Нукус шахрининг уй-жой қурилиши ҳақида сўз юритилади. Ўзбекистон Республикаси ўз мустақиллигига эришгач Ўзбекистон Республикаси Биринчи Президенти И.А.Каримов архитектура ва қурилиш соҳасига алоҳида эътибор қаратади. 1990 йилга келиб йирик капитал қурилиши меъёрий ҳужжатлари замон талабига жавоб бермай қолди. Шунга боғлиқ ҳолда қарор ва фармонлар қабул қилинди. Шу фармонга мувофиқ 2011-2016-йилларда уй-жой қурилиши ишлари амалга оширилди. Нукусда уй-жой қурилиши ишларини олиб борувчи корхоналар «Испак қурылыс», «Бинокар», «Амиўдәрья», «Давиркурлис» каби ташкилотларнинг ишлари ҳақида маълумотлар беради. 2017-2021-йиллардаги ҳаракатлар стратегияси бўйича маълумотлар келтирилган.

РЕЗЮМЕ

Статья посвящается 26-летию Независимости Республики Узбекистан. Речь идёт о жилищном строительстве в городе Нукусе за эти 26 лет. Первый Президент Республики Узбекистан И.А.Каримов обращал особое внимание на сферы архитектуры и строительства. Нормативные документы крупных капитальных строителств до 1990 года не отвечали современным требованиям. В связи с этим были приняты указы и постановления. Согласно им в 2011-2016 годах были выполнены определённые жилищно-строительные работы. В статье даются

сведения об организаторских работах предприятий «Бинокор», «Амударё», «Давкурлише», ведущих жилищно-строительные работы Испак. Также приводятся данные по стратегии действий на 2017-2021 годы.

SUMMARY

The article is dedicated to the 26th anniversary of the Independence of the Republic of Uzbekistan, to the issues of housing construction in the city of Nukus for 26 years. The first President of the Republic of Uzbekistan I.A.Karimov, paid special attention to the fields of architecture and constructions. Normative documents of large capital construction before 1990 did not meet modern requirements. In this connection, decrees and resolutions were adopted. According to them in 2011-2016, certain housing and construction works were carried out. The article gives information on the organizational work of such enterprises as Binocor", "Amudaryo", "Davurlisi" that are carrying out the housing and construction works of Ispak, such as " There author also gives the data on the strategy of actions for 2017-2021.

ХИЙЎА ХАНЛЫҒЫ ТАРИЙХЫН ҮЙРЕНИЎДЕ МУНИС ХЭМ АГАХИЙ ШЫҒАРМАЛАРЫНЫҢ ӘХМИЙЕТИ

М.Тлеўмуратов – тарийх илимлериниң кандидаты, профессор

К.А.Юсупов - География оқытыў методикасы кафедрасы пән кәбинети меңгеріўши
Әжияз атындағы Нәкис мәмлекетлик педагогикалық институты

Таянч сўзлар: Мунис ва Огахий ижоди, тарихий воқеалар, Фирдавс-ул иқбол, Риаз- ад-даула, К.Муниров, Хива хроникалари, Ёдгор хон.

Ключевые слова: творчество Муниса и Огахий, исторические события, Фирдаус-ул-икбол, Риаз-ал-даула, К.Муниров, хроника Хивы, Ёдгор хан.

Key words: works of Munis and Ogahiy, historical events, Firdaus-ul-iqbol, Riaz ad-daula, K.Munirov, chronicle events in Khiva, Yadgar khan.

Орта Азия халықларының, әсиресе, Хийўа ханлығының хэм қарақалпақлардың тарийхын үйрениўге келгенде, оны Мунис, Агахий хэм Баянийдің шығармаларысыз көз алдымызға келтириў мүмкин емес.

Мунистин шығармаларында қарақалпақ, өзбек, қазақ хэм түркмен халықларының тарийхы бойынша баҳалы материаллар бар. Қарақалпақлар үлкесиниң тәбийий-географиялық жағдайларын, Әмиўдәрья хэм Арал теңизиниң гөззал тәбиятын көркем сүүретлеўи, топонимикалық хэм географиялық атамалар туўралы, өсимликлер хэм хайўанатлар дүньясы, әсиресе, Қарақалпақстан жеринде көплеген ески тарийхий естеликлер, мазарлар, кәбиристанлар туўралы мағлыўматлар оқыўшыны өзине тартады.

Хийўа ханлығына қарсы қарақалпақлардың, қоңыратлы ямаса араллы өзбеклердің, қазақлардың хэм түркменлердің алып барған гүреси тарийхын Мунис хэм Агахийдің шығармаларында ушыратыўға болады. Сондай-ақ, олардың шығармаларында басқа мәмлекетлер менен қарым-қатнас, Бухара ханлығына, Иранға хэм басқа еллерге қарсы Хийўа ханлығының жүргизген урыслары туўралы мағлыўматлар бар. Усындай шығармалардың бири Мунис тәрәпинен басланған хэм де Агахий тәрәпинен тамамланған «Фирдаус ул-икбал» мийнети болып табылады.

«Фирдаус ул-икбал» мийнети Мунис тәрәпинен тамамланбай қалды. Бул мийнетти Мунистин жийени Мухаммад Риза мираб пенен Эр Ниязбек, лақабы Агахий тамамлады. Соның ушын да, «Фирдаус-ул-икбал» шығармасы тарийхий әдебиятларда Мунис хэм Агахийдің шығармасы деп айтылады. Агахий 1809-жылы 8-декабрьде туўылған. Оның әкеси Мунистин киши иниси Эр Ниязбек еди. Мунис қайтыс болғаннан кейин Агахий Аллақулыхан тәрәпинен дайысының орнына мурап етип сайланады хэм өз қәлеўи менен

бул лаўазымнан Мухаммед Амин хан тәрәпинен 1851-1852-жыллары босатылды. Агахий 1874-жылы Хорезмде қайтыс болған. Агахий «Таъвиз ал ашикин» атамасы менен өз қосықларының дийўанын дүзеди. Оның бул қосықлар топламы 1882-жылы Хийўада литографиялық усылда басылып шықты. Ол парсы тилинен өзбек тилине Саадийдің «Гулистан», Абдирахман Жәмийдің «Юсуп хэм Зулайха», Низамийдің «Хафт пайкар», Хилалийдың «Шах хэм гедей», Мухаммед Варистин «Зубдат ал хикайат», Кайкаустын «Кабуснама», Махмуд бен Шайх Али Кошифийдин «Мифтах ат талибин», Мукаммад Махди Астрабади бен Мухаммад Насирдин «Тари-и джахаякуша-йи Надири», Мирхондтын «Раузат ус-сафо» шығармасының екінши хэм жетинши томларын аўдарды. Ол Мунистин тамамланбай қалған «Фирдаус ал иқбал» мийнетин тамамлаўи менен бир қатарда, бир қанша тарийхий шығармалар жазды. Олар қатарына «Риаз ад-даула», «Зубдат ат таварих» киреди хэм буларда Хорезмдеги 1825-1875-жыллар аралығындағы ўақыялар сүүретленеди.

Мунис хэм Агахийдің «Фирдаус ал-икбал» мийнети ески өзбек тилинде жазылған. Биринши рет академик В.В.Бартольд өз шығармаларында, улыўма бул тарийхий шығармаларға үлкен дыққат берип, бул мийнетлерди төмендегише баҳалаған еди: «Мунис хэм Агахийлардың хроникалары Хорезмнің ақырғы үш әсири тарийхына тийисли мағлыўматларымыздың тийкары сыпатында көп заманларымызға шекем сақланып қалса керек» [1:39]-деп, бул шығармалардың илимий әҳмийетин көрсеткен еди.

«Бул шығарма, - деп жазады, - тарийх илимлериниң кандидаты К.Муниров: қарақалпақлар тарийхы ҳаққындағы хроникалардың материаллары тийкарында жазылған биринши шығарма болып, бул туўралы ислениўи керек болған

үлкен - үлкен ислердің басланыуы еди. Автор тәрәпинен бул шығармада Хийўа хроникаларын да келтирилген материаллардың бир бөлеги ғана пайдаланылған, - деп дурыс көрсеткен [2:23].

В.В.Бартольдтан кейин бул шығарманы изертлеўге көбирек П.П.Иванов итибар берди. П.П.Иванов бул хроникалардың қарақалпақ халқының тарийхы ушын үлкен әхмийетке ийе екенлигин көрсетип, «XVI хәм XIX әсир қарақалпақлар тарийхы ушын Орта Азияда жазылған тарийхый шығармалар ишинде берилген материаллардың көплиги жағынан XVII әсир басынан 1872-жылға шекемги болған ўақыяларды баян етиўши, XIX әсирде жазылған Хийўа тарийхы жүдә үлкен әхмийетке ийе», деп баҳалады. Ол 1930-жыллардың басынан баслап Хийўа тарийхшыларының мийнетлерин үйренип, қарақалпақ халқының тарийхы бойынша «Материалы по истории Каракалпаков», «Материалы по истории туркмен и Туркмении» деген топламларда Хорезм тарийхшылары Мунис, Агахий шығармаларын илимий айланысқа киргизеди [3:43].

Бул тарийхый шығармалар көрнекли шығыстаныў изертлеўшиси Самойлович тәрәпинен рус тилине аўдарылды. Бул тарийхый шығарма қарақалпақ тилине биринши рет Өзбекстан Илимлер Академиясының Қарақалпақстан филиалының тарийх, этнография хәм археология институтының бурынғы илимий хызметкери К.Жамалов тәрәпинен аўдарылды.

Бирақ, бул шығармаларды еле де изертлеўди жолға қойыў, терең илимий көзқарас пенен үйрениў тарийхшы хәм әдебиятшы илимпазларымыз алдында турған илимий ўазыйпаларынан болып есапланады.

Мунис өз шығармасын XVI әсирден басласа да қарақалпақлар туўралы биринши рет Ядгар хан ўақтынан баслап гезлеседи, яғный XVI әсирдің I шереги болып, биз бул ўақыттан баслап қарақалпақлардың Хийўа ханлығының сиясий ўақыяларында жүдә жийи ушыратамыз. Ядгар ханның өлиўин де Мунис қарақалпақлар менен байланыстырады. «Ядгар хан Меккеге Хажыға барғанда, Арал өзбеклери ханды орнынан босатып, қарақалпақ төрелеринен Ешим султанды келтирип хан қылды. Ядгар хан Хажыдан қайтып келген соң, оларға қастан үш мәртебе ләшкер жиберди, хәр биринде қатты урыс болды. Хан бул ўақыядан соң 1125-хижрий жылы өлди. Мунис Ядгар ханның өлиминен кейин Шерғазы хан патшалық етиўи, оның қарақалпақларға атланысы жөнинде төмендеги мына ўақыя итибарымызды өзине тартады хәм 1714-жылы қарақалпақлар қызылбас түркменлер хәм Шерғазы ханның күшли шабыўылына ушырағанлығын көремиз.

Мунистин айтыўынша, Араллылар (хәзирги Қарақалпақстан территориясы Араллылар ханлығына кирген) өз алдына ханлық болып, булар Хийўа ханынан сиясий ғәрезсизликте турған. Буларға 1714-жылы Арал хукиметине, Мары,

Шахшахандан, Истрабат, Баскайға дейин таў етегине отырған қызылбаслар, түркменлер, хираж бериў ушын дослық билдирип, Арал хукиметине келип, қарақалпақларға қарсы атланыс жасайды. «Қарақалпақлар булардың топылысына шыдам бере алмай балаларын, малларын таслап теңиз үстинен шама менен Жаңа суў хәм Сырдәрья таман қашты. Шерғазы хан Мунаби-кахан бойы (атлы әскерлер) теңиз кенарында турып, Найман аға әмири Назар хажы инақтың баласы Әўез инақ та бес мың әскер менен қашқан қарақалпақлардың изинен жиберди. Бул әмир душпан болған қарақалпақларды муз үстинде таўып, қатын балаларынан басқаларын өлтирип, тениз үстин олардың қаны менен бояды. Өлимнен аман қалғанларын аяқ қолына кисен урып, Шерғазы ханның алдына алып келди. Хан ол әмирди түрли ҳасыл нәрселер менен сыйлықлап, Хийўаға қайтты» [4:48-52].

Мине, жоқарыдағы ўақыяларға қарап, қарақалпақларды жаўлап алыў Хийўа ханлары тәрәпинен оларды қырыў XVIII әсирдің биринши шерегинен басланғанын көремиз.

Агахий 1809-жылы Хорезмнің Хийўа қаласы жанындағы Қыят аўылында туўылды. Ол ағасы Шермухаммад Мунис қолында өсти хәм тәлим алды. Басланғыш тәлимнен соң медреседе оқыды. Наўайы, Физулий, Бедил сыяқлы Шығыс халықлары классиклериниң шығармаларын үйрени.

Агахий өзиниң тарийхый шығармалары менен Хорезмнің ярым әсирден артық дәўирди сәўлелендириўши тарийхый хроникасын жаратты. Бул шығармалардағы жүдә көп материаллар Хорезм ханлығының экономикалық хәм сиясий турмысын, сыртқы мәмлекетлер менен қатнасықларын үйрениўде, халықтың турмысы, үрп-әдетлерин изертлеўде жүдә үлкен әхмийетке ийе.

Агахий әдебий хәм тарийхый шығармаларды жаратыў менен бирге Шығыс халықлары әдебияты хәм тарийхының қымбатлы мийнетлерин өзбек тилине аўдарады. Соның ишинде, Саади Шеразийдің «Гулистан», Абдурахмон Жәмийдің «Юсуп хәм Злийха», «Бәхәристан», Хилалийдың «Шах хәм Гедей», Низомий Ганжавийдің «Хафт пайкар» шығармасы, сондай-ақ, философиялық, әдеп-икрамлылық характерине ийе болған «Қабуснама», «Зубдат ул-Хикоят», «Мифтох ут-толибин», «Ахлоки Мухсиний» сыяқлы шығармаларын аўдарған.

Агахий бир қатар тарийхый шығармалардан «Тазкирай Мукимхоний», «Табакоти Акбаршохий», «Тарихи Нодирий» хәм «Равзат ус-сафо»ның айырым томларын да парсы тилинен өзбек тилине аўдарған. Улыўма, Агахийдің көркем хәм тарийхый аўдарма шығармалары жигармаға жақын.

Агахий дийўанының ҳәр түрли хаткерлер тәрәпинен көширилген төрт қолжазба нұсқасы бар. Булардың еки нұсқасы Өзбекстан Илимлер Академиясы Шығыстаныў институтында, бири Россия Илимлер Академиясы Шығыс қол жазбалары секторында, төртинши нұсқасы болса

Санкт-Петербург қаласындағы Салтыков-Щедрин атындағы Мәмлекетлик Халық китапханасында сақланады. Бул қол жазбалардан тысқары шайырдың дийўаны 1882-жылы ҳәм 1905-жылы еки рет Хийўадағы тасбаспадан шықты.

Әдебиятлар

1. Бартольд В.В.. Новый источник по истории Хорезма. Известия узбекского филиала АН СССР. -М.: 1941. №2.
2. Муниров К. Огахий илимий ва адабий фаолияти. Ўзбекистон Фанлар Академияси нашриёти. -Т.: 1959.
3. Иванов П.П. Очерки по истории каракалпаков. Материалы по истории каракалпаков. -М.: 1935.
4. Тлеўмуратов М. Қарақалпақ поэзиясы – тарийхий дерек. -Н.: 1995.

РЕЗЮМЕ

Мақолада Мунис ва Огахий асарларининг Ўрта Осиё тарихини ўрганишдаги аҳамияти ҳақида фикрлар айтиб ўтилган. Шу билан бирга мақолада Мунис ва Огахий умри ва ижоди ҳақида кеңг маълумотлар билдирилган. Шунингдек, Хива хонлигининг давлатлараро алоқалари, сиёсий курашлари, ижтимоий ҳаёти кеңг баён қилинган.

РЕЗЮМЕ

В статье показано какое значимое место занимают произведения Муниса и Огахи в изучении истории Средней Азии. В статье также дается подробная информация о жизни и творчестве Муниса и Огахи. Полностью раскрываются социальная жизнь, политическая борьба и межгосударственные связи Хивинского ханства.

SUMMARY

The article deals with the role of works of Munis and Ogahiy in the study of history of Central Asia. There is detailed information about the life and creation of Munis and Ogahiy in the article. The article also contains the data about social life, political fight and interstate relations of Khiva Khanate.

TİL BİLİMİ HÁM ÁDEBİYATTANÍW

Til bilimi

К.РАХМАНОВТЫҢ «АҚЫБЕТ» РОМАНЫНДА ФРАЗЕОЛОГИЗМЛЕРДИҢ ҚОЛЛАНЫЛЫҢ ӨЗГЕШЕЛИКЛЕРІ

Г.Д.Досжанова - үлкен оқытыушы

Бердақ атындағы Қарақалпақ мәмлекетлик университети

Таянч сўзлар: фразеологизм, фразеологик синоним, синоним, фразеологический вариант, семантика, сўз таркиби, лексик вариант, грамматик вариант.

Ключевые слова: фразеологизм, фразеологический синоним, синоним, фразеологический вариант, семантика, словарный состав, лексический вариант, грамматический вариант.

Key words: phraseologism, phraseological synonym, synonym, phraseological variant, semantic, vocabulary, lexical variant, grammatical variant.

Түркий тиллери, соның ишинде қарақалпақ тили де сөзлик курамда айрықша топар болып танылатуғын фразеологиялық сөз дизбеклерине оғада бай. Хақыйкатында да, фразеологизмлер ерте дәуірлерден бери өзіне тән экспрессивлик бояўлары, терең мәниилиги хәм тәсиршеңлиги айтылайын деген пикирге функциональлық жақтан дәллик хәм өзгеше бир түс береді. Сонлықтан да олар көркем шығармада сүүретлеўдиң лексика-семантикалық, стилистикалық кўралларының бири сыпатында кеңнен қолланылып киятыр [1:4].

Тилимиздеги синонимлердиң әдеўир бөлегин фразеологиялық сөз дизбеклеринен жасалған синонимлер курайды. Бундай синонимлердиң айрықшалығы жай сөзлерге қарағанда оғада өткир сезиледи. Көркем шығармаларда оларды мәнилик өзгешелигине, образлылығына қарай таңлап алып қолланыў мүмкин. Профессор Е.Бердимуратовтың атап өткеніндей, фразеологиялық синонимлер мәнилик жақтан бириншиси екіншисине қарағанда анағұрлым өткирликке, тәсирликке күшли экспрессияға ийе болады [2:152].

Қарақалпақ тили лексикалық синонимлерге қандай бай болса, фразеологиялық синонимлерге де сондай бай. Фразеологиялық синонимлердиң өзлери еки түрге бөлинеди: 1. Фразеологизмлердиң жеке сөз бенен синоним болыўы. 2. Фразеологизмлердиң өз ара бир-бирине синоним болыўы [3:31]. Мысалы: *қас пенен көздиң арасында* фразеологизми «тез» сөзи менен, *үскини қуйылығ* фразеологизми «кеўилсизлик» сөзи менен синоним болып келиўи бул фразеологизмлердиң жеке сөз бенен синоним болыўы. *Қас пенен көздиң арасында* – *көзди ашып жумғаниша*; *үскини қуйылығ* – *еңсеси түсиў*, булар фразеологизмлердиң өз ара бир-бири менен синоним болыўы.

К.Рахмановтың «Ақыбет» романында өз ара синоним болған фразеологизмлер көптеп ушырасады. Олар бир-биринен стиллик жақтан ажыралып турады. Мәселен, адамның минез-құлқын, ис-хәрекетин, психологиялық халатын көрсететуғын фразеологизмлерде хәр түрли эмоциональлық-экспрессивлик мәнилер болады. Биз романда қолланылған бул фразеологизмлерди семантикалық өзгешеликлерине қарай төмендегише бөлип қарадық:

а) Қорқыў, кәўетерлениў мәнисинде жумсалатуғын фразеологиялық синонимлер: Бир қараса алдынан қараўытып тюрьманың шынжыры салбыраған темир қапысы көрингендей *жан ийманы қалмайды* (200-бет). Мойнына 51 мың манат ақша түсип, *жанын қоярға жер таппай атыр* (51-бет). Бирден албырап, *бетинен қаны қашып, хүрейи ушып* кеткен жигитти көриўден сезимтал милиционер: – Бул не, уры емессиз бе?–деп есикти арқасы менен тоса қойды (33-бет).

Бурынлары ханнан кәперсиз, жаннан қәтерсиз арқайын жататуғын хаял енди қараңғы түсиўден, *хүрейи ушып, жүреги хәўлирип* сала беретуғын бәлеге тап болды (124-бет).

Бул мысалларда *жан ийманы қалмаў*, *жанын қоярға жер таппаў*, *бетинен қаны қашыў*, *хүрейи ушыў*, *жүреги хәўлириў* фразеологизмлери қорқыў мәнисинде жумсалған.

Қарақалпақ тилинде фразеологиялық синонимлердиң улыўма мәниси бир болғаны менен бири екіншисиниң орнына барлық ўақытта алмасып қоллана бермейди. Айырым фразеологизмлер контекстке байланыслы хәр қыйлы мәни аңлатып келеди. Мысалы, *жанын қоярға жер таппаў* фразеологизми «куўаныў» мәнисин де аңлатады.

б) Ашыўланыў, қәхәрлениў мәнисинде жумсалатуғын фразеологиялық синонимлер: Күни менен *қабағынан қар жаўып* отырған Мамонт аяқларын тартып алды да, алақанларын ысықылап, куўжыңлап кетти: *Әне нағыз азаматсаң!* (63-бет). Шернияз оның минезиниң бирден өзгерип, *тонын терис кийе* бергенине онша түсинбеди (140-бет). *Хәә!!*–деп Тасполат шоршып түсти, дуў–дуў етип *қаны бетине шапшыды* (178-бет). Улпериниң гәпи жети жүйресинен өтип кеткен Тасполат өзиниң еркеклик намысын хорлап атырған хаялына *қаны қайнап кетти* (196-бет).

Мысалларда келтирилген *қабағынан қар жаўыў*, *тонын терис кийиў*, *қаны бетине шапшыў*, *қаны қайнаў* фразеологизмлери ашыўланыў мәнисинде жумсалған.

в) Адамның белгили бир жағдайға байланыслы халатынан келип шыққан фразеологиялық синонимлер: Улпери машина менен мотоциклдиң дүгискенин, мына адамлардың соның даўында турғанын билгеннен кейин *жүреги орнына түсип* суўық демин алды (130-бет). Улпери *көкирегин басып* үйине кирди (130-бет).

Бул мысалларда *жүреги орнына түсиў*, *көкирегин басыў* фразеологиялық синонимлери ушырасып, тынышланыў, өзіне келиў мәнисинде келген. Жазыўшы тәрәпинен бул фразеологизмлер шебер қолланылып, сол ўақыттағы жағдайды көркем образлы, өткир етип көрсете алған.

г) Хәрекеттиң тезлигине, шаққанлығына байланыслы айтылатуғын фразеологиялық синонимлер. Мысалы: Ғарры көптиң арасы менен сыртқа шығып киятырғанда Қосымбет *қас пенен көздиң арасында* оның ақшасын қакты да кетти (191-бет). Бәри зыр-зыр етип, *көзди ашып жумғаниша* өтип кеткен жоқ па? (67-бет). *Қас қағымда* жалыныў нәўбети Мамонтқа жетти, ол Щукадай көзинен қанлы жас ағып жалбарынған жоқ, сумлықтың аржағындағы сумлықты билетуғын Мамонт куйрық былғаңлатып өзинен кишкентай Шуканы алдастырыўға қарады (67-бет).

Фразеологиялық дизбеклердиң өзлериниң арасындағы синонимлерди баянлайын деп отырған ойымыздың ыңғайына қарай қайсысы үйлесимли болса сонысын қоллана беремиз. Жоқарыдағы мысалда «тез» деген сөздиң мәнисин образлы етип айтыў ушын жазыўшы тәрәпинен *қас пенен көздиң арасында*, *көзди ашып жумғаниша*, *қас қағымда* фразеологизмлери шебер қолланылған.

д) Алдау мәнісине байланысты айтылатуғын фразеологиялық синонимлер. Мысалы: Шернияз хәр келген сапары усындай асығыс, қыйын кыстау жұмыстар менен келеді де, жеңгесінің *аузына ылай сыйтағандай* етип шығып кетеді (184-бет). Бийбиханның мәккарлығы, *жалтағына салғанын* Шернияз сезбеді (113-бет).

Аузына ылай сыйтау, жалтағына салыу фразеологизмлері «алдау» мәнісінде қолланылып фразеологиялық синонимия кубылысын пайда етип тұр. Бундай синонимлик қатардағы фразеологизмлерде жай сөзлерге салыстырғанда көркемлик, образлық күшлі болады.

Сондай-ақ, шығармада адамның қазаланыуын билдиретуғын эвфемизм мәнісіндегі фразеологиялық синонимлер де ушырасады. Мысалы: Сөйткен Улпериси хәрлауы менен *дұнъядан өтти* (120-бет). Кешир *көзіңди мәңгі жуып* атырғаныңда қасында бола алмадым, ең соңғы айтар сөзіңди есете алмадым (122-бет).

Бунда дыққатқа алынған фразеологизмлер «өліу» деген бір мәни билдиргени менен олардың хәр қайсысында өзлеріне тән стильлик өзгешелик бар.

Қарақалпақ тилинде фразеологиялық синонимлердің улыма мәнісі бір болғаны менен бири екіншісіннің орнына барлығы алмасып қоллана бермейді. Жеке сөзлер арасындағы синонимлер тилдің сөзлик қурамын байытыуда қандай әхмийетке ийе болса фразеологиялық синонимлер улыма сол тилдің стилистикалық жақтан байыуында, әсіресе, айтажақ пикирди образлы етип беріуде әхмийети уллы. К.Рахмановтың «Ақыбет» романында фразеологиялық синонимлер семантикалық хәм стилистикалық жақтан айтажақ пикирди көркем образлы етип беріуде

Фразеологиялық вариантлар. Вариантласыу кубылысы барлық тил бирліклеріне тән кубылыс. Бул кубылыс, әсіресе фразеологиялық сөз дизбеклерінде көбірек ушырасады.

Ш.Рахматуллаевтың пикиринше, хәр қандай фраземаны фразеологиялық вариант деу ушын лексикалық хәм грамматикалық өзгерістер себепли бири екіншісіннен өсіп шыққан болыуы, барлығы бири тийкарға бирлесиуі, вариантлар деп қаралыуы дизбеклердің тийкарында тек бир образ болыуы керек. Сондай-ақ, олар бір мәніні аңлатыуы тийис хәм өз ара өсіп шыққан вариантлар қурылысында улымалық лексикалық компонент болыуы шәрт [4:52].

Демек, фразеологиялық вариантлар дегенде, лексика-грамматикалық өзгерістер себепли бири екіншісіннен бөлініп шыққан, бірақ тийкарғы бір мәніге бирлесетуғын фразеологизмлерди түсінеміз. Фразеологизмлерде вариантласыу қандай формада пайда болыуына байланысты лексикалық вариантлар хәм грамматикалық вариантлар болып келеді. Фразеологизм қурамындағы компонентлерінің биреуінің басқа сөз бенен алмасыуынан лексикалық вариант пайда болады. Мысалы: *жан күйер, жан ашыр, жүз көрисиу, дийдар көрисиу, ауызға илиниу, ауызға алыниу* хәм т.б. Ал грамматикалық вариант фразеологизм қурамындағы компонентлерінің грамматикалық жақтан өзгеріске ушырауы нәтижесінде пайда болады. Мысалы: *кеули қалыу – кеулин қалдырыу* хәм т.б. Фразеологиялық вариантларды лексика-грамматикалық жақтан ұқсасығына қарап, оларды тилимиздегі мәніссіз қайталаныушы сөз топарлары деп қарауға болмайды. Керисінше, олар сөйлеуде пикирдің көркемлик, экспрессивлик мүмкіншілігін арттырыудағы қурал сыпатында хызмет атқарады.

Әсіресе, олардың атқаратуғын хызметі көркем шығармаларда көрінеді. Себеби, жазыушы-

шайырлар өз дөретпелерінде бир сөзди, бир фразеологизмди қайталай бермей олардың басқа вариантларынан пайдаланыуды мақул көреді. Сол арқалы шығарманың көркем образлығын асырыуға ериседі.

Фразеологиялық вариантлардың өзіне тән өзгешеликлерін көрсетиуші белги хәм айырмашылығының бири ол қарақалпақ тили фактлерінде бирінші, екінші түріндегі, сондай-ақ, ұқсас вариантларына ийе болып келеді. Фразеологиялық вариантлардың бундай түрлері көбінесе вариантласыудың лексикалық элементлерінің өзгеріуі арқалы болады [3:29]. Яғный, хәр бир вариантласлық қатнасқа түсежақ дизбеклердің айырым компонентлердің басқа да сөзлер менен алмасыуы болып табылады. Бул айтылған пикирге мысал ретінде адамның ашыуланыуы, ренжіуі мәнісін билдиретуғын *қабағы қарыс жабылыу* деген фразеологиялық дизбегінің екінші формада *қабағы жабылыу, қабағынан қар жауыу* болып қолланылуының бирінші варианты деп есаплаймыз. Ал тилде бунның екінші түрдегі вариантлары да ушырасады. Мысалы: *қаны бетине тебиу, қаны бетине шашыу*. Өз пикиримизди баянлағанда олардың қалған түрінен пайдаланыуымыз мүмкін. Урғанды көрсетейін мен саған!-деді *қаны бетине тепкен* Улпери түкириги шашырап (154-бет). –Хәә!!-деп Тасполат шоршып түсті, дуу-дуу етип *қаны бетине шашыды* (178-бет).

Фразеологиялық вариантлардың биріннен екіншісіннің айырылыуындағы тағы бир өзгешелик олардың қурамындағы сөзлердің толық ямаса қысқалығында. Мысалы, бауырын езиу – бауырын қум қылыу, белди бууыу – белін бекем бууыу, тақаты таусылыу – тақаты тақ болыу. Жақында ғана шешесінің зарыгырян болып баласын ізлеп жүргени, перзентінен бир хабар күтип көзі төрт болып жолына телмирип отырғаны Бийбиханның *бауырын езди* (246-бет). Бул ауыр минутлар Тасполаттың жүрегін езип, *бауырын қум қылды* (182-бет). *Белди бууыу* керек Тасполат! (182-бет). Кенсеге биймезгил шақыртылыуы Төребек байды ғұл-ғулаға салып иши ғыж-ғыж қайнаса да, тағы бир айтыс-тартысқа *белін бекем бууынып* келди (169-бет). Бірақ хә дегенде бунның менен хабарласқандай адам шықпағанына *тақаты таусыла* баслаған жигит қышқыртып үсті-үстіне сигнал беріп еді, сыртқы жарма қапы шалқасына ашылып иштен жүк артқан түйедей аўдаңлаған хаял көрінди (42-бет). –Енди не қыламыз?-деді *тақаты тақ болып* олар (190-бет).

Вариантлас фразеологизмлер шығармада көркем образдылықты дөретіуде өзінше стилистик өзгешеликке ийе болыу менен бирге айтқанды қайталай бермей пикирди мазмунлы етип беріуде шығарманың көркемлігін арттырыуда үлкен хызмет атқарады. Мысалы: Күн кеш кирген сайын бүгінгі түнді қаяқта өткеретуғынын билмей Нурполаттың *ақылы лал* тек иснгени Мамонт. (148-бет). *Ақылы хайран*, көкирегі ұайран (87-бет). – Не дейди, не дейди?-деп әжепсенди Тасполат Шернияздың *аузын бағып* (115-бет). –Гәп тыңлауға үйренип қалғанбыз, бірақ ғыбат болма-сын,-деп Мәтмуратов оның *аузына үңилди* (231-бет). Шернияздың ала ғула кеуліне хеш нәрсе жайғасады, кеше ғана жалт-жулт етип турған өмірінің бүгін шийшедей пыт-шыт болғаны *жүрегін өртер* еді (244-бет). Бул ауыр минутлар Тасполаттың *жүрегін езип* бауырын қум қылады (182-бет).

Жокарыдағы мысаллардағы фразеологизмлердің қурамындағы бир компоненттің мәнілес сөз бенен алмастырылыуы арқалы фразеологизмнің лексикалық варианты дүзілген: ақылы лал – ақылы хайран, аузын бағыу – аузына үңилиу, жүрегін өртеу – жүрегін езиу.

Шығармада бундай фразеологизмлер жийи ушырасады. Мысалы: *Қан сорпасы шығып* қазған жа-

пларынан абаданлық ағыслары емес, қайғы уяйым тамшылары ақты (157-бет). Ол тандырың шыққырда биз бул жакта қан сорпа болып атырғанда Қара теңиздің жағасында қарнын сыйпап жатырған шығар (17-бет). Лексикалық вариантлардың белгили бир бөлеги фразеологизм курамындағы компоненттиң қысқарыуы (түсип қалыуы) нәтижесинде де пайда болады. Фразеологизм курамында бундай эллипсислик кубылыслар аркалы пайда болған фразеологиялық вариантлар тилимизде көплеп ушырасады. Көркем шығармаларда сөз шеберлери халық тилиндеги фразеологизмлерди жеке стиллик максетте курамына сөз қосып ямаса қысқартып та пайдаланыуы мүмкин. Жазыушы К.Рахманов тилде жийи қолланылатуғын фразеологизмлердин курамына сөз қосып жумсау аркалы фразеологизмлердин мәнисин және де өткирлестириуге ериседи.

Бир канша фразеологиялық сөз дизбеклери бийкарлау ямаса болымсызлық мәнилерине ийе. Мысалы: Мине, көкиреги адам танығыш адамлардың айтқан ақылына қулақ қоймаудың ақыбети. (244-бет).

Әдебиатлар

1. Айназарова Г. Карақалпақ тилинде теңлес еки компонентли фразеологизмлер. – Нөкис: 2005.
2. Бердимуратов Е. Хәзирги карақалпақ тили. Лексикология. – Нөкис: 1994.
3. Ешбаев Ж. Карақалпақ тилинің қысқаша фразеологиялық сөзлиги. – Нөкис: 1985.
4. Рахматуллаев Ш. Ўзбек фразеологиясининг баъзи масалалари (фразеологик бирликларда полисемия, синонимия, вариация, антонимия, омонимия ва омонимлик). – Тошкент: «Фан», 1966.

Мақолада К.Рахмановнинг «Ақыбет» романида фразеологизмларнинг ишлатилиши айтиб ўтилган. Унда асосан фразеологик синонимлар ва фразеологик вариантларнинг қўлланиш хусусиятлари таҳлил килинган.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются фразеологизмы в романе К.Рахманова «Ақыбет». Автор статьи анализирует особенности употребления фразеологических синонимов и фразеологических вариантов.

SUMMARY

The article is devoted to the study of phraseologisms used in the novel “Akibet” by K.Rakhmanov. The author of the article analyses peculiarities of using phraseological synonyms and variants.

ИНГЛИС ХӘМ ҚАРАҚАЛПАҚ ТИЛЛЕРИНДЕ ФЕЙИЛДИҢ МӘХӘЛЛИК ТҮРЛЕРИНИҢ САЛЫСТЫРМАЛЫ ҮЙРЕНИЛИҮИ

А.А.Ембергенова - ассистент оқытушы

Әжсинияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалык институты

Таянч сўзлар: феъл, замон шакллари, замон категорияси, лексик ва грамматик маъноси, тугалланган ва давомли замон шакллари, ёрдамчи феъл, равишдош.

Ключевые слова: глагол, категория времени, временные формы, лексическое и грамматическое значение, аспекты перфектного и длительного времени, вспомогательный глагол, деепричастие, причастие.

Key words: verb, the category of tense, tense forms, lexical and grammatical meaning, aspects of the perfect and continuous tense forms, auxiliary verb, verbal adverb, participle.

Инглис тилиндеги феѝил сөз шакабының мәхәллик түрлериниң инглис тили шет тили сыпатында үйренилетуғын аудиторияларда оқыўшылардың ана тилиндеги сөз шакабының мәхәл түрлери менен салыстырмалы үйретилюи хәзирги заманагөй билимлендириў баскышында да өз әхмийетине ийе, себеби инглис тили феѝилиниң мәхәл категориясы басқа тиллерден әдеўир парықланады хәм бул курамалылықлар үйрениўшилерден (оқытуўшылар хәм оқыўшылардан) оғада терең сериликти талап етеди.

Улыўма «ўақыт» түсиниги өмир ағымы сыпатында физикалық, астрономиялық, тарийхый, академиялық хәм тағы басқа өлшемлерди аңлатыуы аркалы хәммеге, олардың миллий айырмашылығына карамастан, түсиниклидей түйилгени менен [4:96] ол грамматикалық түсиник сыпатында хәр түрли тиллер системасында өз анықланыў хәм жасалыў айырмашылықларына ийе.

Инглис хәм карақалпақ тиллериндеги феѝил мәхәллериниң дәслепки салыстырылыўындағы таллаў нәтижелери (анықламалар хәм әмелий шынығыўлар) бул еки тилдеги усы категорияның бирдей уксаслыққа ийе екенлигин көз алдымызға келтиреді. Деген менен, бул еки тилдеги феѝилдиң мәхәл категориясының тереңирек қарап өтилиуи барған

Бирақ, машинадағы жигитлер оның гәпине қулақ түрмеде, машина кем-кем өршеленип алға умтылмақта. (82-бет). Жол бойынша өз ойлары менен бәнт хаял тис жармады, қасындағы адам аўзын ашпаса Шернияз да «келсе бес, келмесе он бес» дегендей етип аннан-мыннан гәп таба бермейди, хәзирше аш қарным-тыныш қулағым дейтуғын қыйлынан. (43-бет).

Фразеологиялық вариантлар да синонимлер сыяқлы бир айтылғанды қайталай бермей, пикирди мазмунлы етип бериўде, әсиресе шығарманың көркемлигин арттырыўда үлкен хызмет атқарады. Мәселен автор шығармада сүүретленип атырған ўақыяның ыңғайына қарап фразеологиялық вариантлардың қалегенин қоллана алады.

Солай етип, фразеологизмнің хәр қыйлы вариантларын пайдаланыў шығармаға көркемlilik, тәсирlilik береди, қайталаўдың алдын алады, ең баслысы көркем сөз шебериниң халық тилин жоқары дәрежеде билиуинен дерек береди.

сайын олардағы өзлерине тән айырмашылықлардың анағұрлым көбейиўине алып келеди.

Мәселен, биз хәрекеттиң болып өтиўи, раўажланыўи хәм болатуғынлығы хаққында ана тилимизде «Қашан?» деген сораў аркалы анықлаймыз, ал инглис тилинде мәхәл категориясының анықланыўи ушын «When?» сораўи бәрхә жеткиликли бола бермейди. Яғный, мәхәллердиң айырым түрлерин (aspects: continuous, perfect) анықлаў ушын қосымша «how?» деген сораўды да нәзерде тутыўымызға туўра келеди. Демек, инглис тилинде феѝил тек мәхәлди ғана емес, ал мәхәл түринде аңлатыу уқыбына ийе, яғный, онда еки өлшемlilik айрықша хәрекет етеди. Ал карақалпақ тили грамматикасында (мектеп сабақларында) арнаўлы түрде аспект ямаса түр категориялары феѝилдиң мәхәллик формаларында анықланбайды. Деген менен, көпшилик мысаллар феѝил аркалы хәрекеттиң түр хәм модаллық семантикасын байқаўға болатуғынлығын дәлиллейди. Мысал: «Қудайымның жаўа берди жаўыны» (И.Ф.) Ол үйине қайтпастан еле айланышқылап жүр еди. (Ш.А.)

Жоқарыдағы келтирилген еки мысалдағы феѝил баянлаўышлар екеуи де даўамлы өткен мәхәл түрине мысал бола алады. Егер бул гәплердиң инглис

тилиндеги аудармаларын анализлейтуғын болсақ, онда төмендегіше:

By God, it was raining all day long. (I. F.)

Instead of leaving for home, he was wandering around. (Ch. A.)

Демек, Past continuous Tense түріндегі фейил формасы келип шығады.

Еки тилдегі фейил мәхәллик түрлеринің де аналитикалық усылда сәйкес келиуі инглис тилиндегі фейил мәхәллик түрлеринің қарақалпақ тилинде де бар екенлигине дәлиллейди. Бул факт мысалларда анық тастыйықланып тур. Айырмашылық қарақалпақ тилиндегі фейилдің бетлик категориясының өткен мәхәлде де морфологиялық белгилерде көрине ала-туғынында ҳам гәп ағзаларының синтаксислик орналасуы тәртібинің өзгешелигінде.

Инглис тилиндегі айырмашылық көмекши фейилдің сан категориясының морфологиялық байқалуында болып есапланады. (*was, were*). Бул лингвистикалық фактлер қарақалпақ тилинде ХХІ әсирдің босағасында көпшилик тилши алымларымыздың изертлеулериндегі әмелий таллау жумысларының нәтижесінде жүзеге келди. Белгили түрколог алым Н.А.Баскаковтың қарақалпақ тилин изертлеуде-ги жоқары әхмийеттеги пикир көзқарастарын дауам еттире отырып, тилши алымларымыз Е.Бердимуратов, М.Даулетов, А.Бекбергенов, Е.Дәуенов ҳам тағы басқа бир қатар филолог илим-пазлар фейил сөз шақабын терең изертлей отырып, қарақалпақ тилиндегі фейиллердің лексика-семантикалық ҳам лексика грамматикалық өзгешелик-лери тийкарында олардың морфологиялық категори-яларын табыуға еристи. Атап айтқанда, олар фейил-лерде түр, дәреже, мейил, мәхәл, бет ҳам сан катего-рияларының бар екенлигин анықлады [2:232-252].

Инглис тилиндегі Past Perfect Tense фейили қарақалпақ тилинде анық өткен мәхәл фейилине туўра келеди ҳам хәрәкеттің:

а) өткен ўақыт ишинде белгили бир мүддетке таяу таманланғанлығын; Мысалы:

Күн уясына отыра баслағанда олар Қошқаржыққыңа жаңа жеткен еди. (Т. Х.) When the sun was setting they had just reached Khoshqar-jiqqin. (T. Kh.)

в) сондай-ақ өткен ўақыт ишинде екінши бир хәрәкеттің басланыуына оннан бурын басланған хәрәкеттің еле таманланбағанлығын аңлатады.

Мысалы: *Қоңырау қағылғанда (...ған ўақытта) бизлер текстти толық аудармалап үлгерген жоқ едик. We had not translated all the text when the bell rang.*

Фейилдің бул мәхәл түринің сан ҳам бетлениў категорияларының еки тилде салыстырылуы төмендегі айрықшалық ҳам улыўмалық белгилерди пайда етеди.

Улыўмалық белгилер:

1. Сан категориясы еки тилде де баслауышлар арқалы анықланбады;

2. Анықлық өткен мәхәл (Past Perfect Tense) фейил еки тилде де аналитикалық структураға ийе, яғный, инглис тилинде Aux.V+P.PofNV; қарақалпақ тилинде МФХФ+КФ+ӨМЖ;

3. Жыныслық айырмашылық дерлик сезилмейди.

Айырмашылық белгилер:

Инглис тилине тән :

1) Бетлениў категориясы морфологиялық қосымша белгилер ажыралмайды, барлық бетлер ушын фейил түри бирдей: РІІ-мәни аңлатыушы фейилдің өткен мәхәл түри

2) Past Participle дурыс фейиллер ушын **-ed** жалғауы қабыл етеди: надурыс фейиллер өзлеринің сәйкес (жалғаусыз) түрлеринде қолланылады.

3) Көмекши фейил (Aux. V-had) to have өткен мәхәл түрінде барлық бетлер ушын бирдей.

4) Род (жыныс) категориясы тек бирлик санның 3-бетинде, онда да баслауыш-алмасық арқалы аңлатылады, бірақ родлық келису морфологиялық белги арқалы аңлатылмайды.

5) Фейилдің мәхәл түрлері қатнасындағы сорау гәплер. Көмекши фейилдің (Aux V) гәп баслауышы алдына түсирилиуі арқалы жасалады. Арнаулы сорау гәплер сорау алмасығынан басланады.

6) Фейилдің мәхәллик түринің болымсызлық мағанасы көмекши фейилдің изине «not» болымсыз жанапайының қосылуы арқалы жасалады.

7) Инглис тилинде және бир өзіне тән өзгешелик «Sequence of tenses» грамматикалық кубылысы яки туўра гәптің автор сөзине айландырылуында, кирис гәп ҳам туўра гәп баянлауышларының мәхәл түрлеринің өз ара жупкерлесуі нызамы [3:316].

Қарақалпақ тилине тән:

1. Хәр бир беттегі фейил-баянлауыш барлық мәхәлдерде морфологиялық бетлик қосымталары арқалы ажыралып турады ҳам қосымта көмекши жалғанады;

2. Мәхәллик түр жасаушы компонент сыпатындағы мәни аңлатыушы фейил яки хал фейил, яки өткен мәхәл келбетлик фейил түрінде қолланылады.

3. Қарақалпақ тилиндегі фейиллер родлық (жыныс) айырмашылықтарды аңлатыу уқыбына ийе емес. Бул барлық мәхәл түрлері ушын бир қағыйда болып есапланады;

4. Бетлениў категориясын аңлатыушы көмекши фейиллерге қосылған қосымта жалғаулар сан категори-ясын аңлатыу уқыбына теңдей ийе.

5. Егер фейил мәхәллик түрлері компоненти сыпатында қатнасушы келбетлик фейил болса онда аналитикалық структурадағы компонентлер саны және биреуіге артады, яғный МФХФ+ӨМКФ+КФ. Структуралық курамы жүзеге келеди. Бунда МФХФ - мәни аңлатыушы фейилдің хал фейил түри; ӨМКФ - өткен мәхәл келбетлик фейили: КФ-көмекши фейил. Сондай-ақ усы жерде және бир ескертилиуі тийис нәрсе, бул жағдайда көмекши фейил сыпатында «еди» толықсыз фейили қолланылады ҳам сан-бет-мәхәл категорияларының барлық белгилері тап усы ең кей-инги компонентте жәмлескен болады.

6. Қарақалпақ тилиндегі фейил аналитикалық структураларындағы болымсызлық аспект егер мәхәл түри еки компоненттен туратуғын болса, көмекши фейилге, -ма, -ме болымсызлық қосымтасы жалғаныуы менен, ал үш компоненттен ибарат болса, сол болымсызлық қосымталар келбетлик фейилге қосылуы арқалы жасалады. Сондай-ақ, болымсызлық келбетлик фейил компоненти изине «жоқ» болымсыз сөзин қолланыу арқалы да жасалады. Демек, аналитикалық форма 4-компонентке улғаяды. («Аудармалап болған жоқ едик»).

7) Фейилдің мәхәллик түрлеринің сорау гәп жа-саудағы хызметі еки компонентли баянлауыш кура-мының соңғы көмекши фейилинің ақырына -ма (-ме) сорау жанапайы тиркелуі менен белгиленсе, ал үш компонентли фейил -баянлауыш болатуғын болса онда -ба (+бе), +па (+пе) сорау жанапайлары келбет-лик фейил компонентке тиркеледи. Олар өзлери тир-келген компонентлерден бөлек жазылады. 4 компо-нентли аналитикалық курамда «жоқ» компоненти өз-гермейди.

Жоқарыда аталып өтилген улыўмалық ҳам айы-рықшалық белгилер инглис ҳам қарақалпақ тилле-риндегі фейиллердің барлық мәхәл түрлері ушын ортақ болып саналады.

Мәселен, биз инглис тилиндегі Present Perfect Tense ҳам Future Perfect Tense, ямаса қарақалпақ ти-

линдеги анық хәзирги мэхәл хәм анық келер мэхәлле-риниң әмелий мысалларда анализлениў (талланыў) нәтийжелеринде де жокарыдағыдай улыўмалық хәм айырықшалық белгилердиң жүз беретугынлығының гүүасы боламыз.

Сондай-ақ, каракалпак тилинде анық келер мэхәл фейилиниң көмекши компоненти сыпатында ... пит-кериў, ... үлгериў..., таслаў, өтиў, шығыў, ... алыў, ... жибериў, ... кылыў, койыў, ... калыў сыяқлы фейил сөзлер қолланылады. (41951) Олар тийкарынан, мәни аңлатыўшы фейиллер болып та хызмет ете алады.

Әдебиятлар

1. Block M.Y. A Course in theoretical English Grammar. –Moscow: 1983, p. 316.
2. Баскаков Н. А. Составные глаголы в каракалпакском языке. -Т.: 1952.
3. Бекбергенов А. хәм т.б. Хәзирги каракалпак әдебий тилиниң грамматикасы. -Нөкис: «Билим», 1994.
4. World Book Vol. "T" p. 96.

Мақола инглиз ва каракалпак тилларидағы феълларнинг замон шаклларины қиёсий ўрганиш масалаларига бағишланган. Унда автор феъл замонларини узича таҳлил қилишга, лексика-семантик ва лексика-грамматик ёндашишга катта эътибор берган, улар орасидаги умумий ва фарқли жиҳатларни систематик равишда ёритган ва уларнинг ўрганилиш йўлларины қўрсатиб берган.

РЕЗЮМЕ

Статья посвящается проблемам сравнительного изучения временных форм глагола в английском и каракалпакском языках. Автор подходит к изучению данного вопроса с лексико-семантической и лексико-грамматической точек зрения, обнаруживая общие и специфические черты данной категории этой части речи в двух языках. Автором разработаны образцовые таблицы, систематически отражающие те или иные грамматические свойства глагола в этих сравниваемых разносистемных языках.

РЕЗЮМЕ

SUMMARY

The article deals with the comparative study of the tense forms of the verb in the English and Karakalpak languages. The author approaches to this problem from the lexico-semantic and lexico-grammatical points of view distinguishing some common and specific features of the grammatical category of this part of speech in these two different languages. The author elaborated some typical tables clearly reflecting the features of the category and its forms in the comparing languages belonging to different systems.

ЯЗЫКОВЫЕ СРЕДСТВА КАРАКАЛПАКСКОГО ЯЗЫКА ДЛЯ ПЕРЕДАЧИ ЛОКАЛЬНОГО ЗНАЧЕНИЯ РУССКИХ ПРЕДЛОГОВ «ИЗ-ЗА» И «ИЗ-ПОД»

Б.Х.Хошанов – доцент

Нукусский государственный педагогический институт имени Ажинияза

Таянч сўзлар: предлоглар, таржима, комакчили конструкция, гап, сўз бирикмаси, макон маъноси.

Ключевые слова: предлоги, перевод, предложная конструкция, предложения, словосочетание, локальное значение

Key words: prepositions, translation, prepositional construction, sentences, word combination, local meaning.

С 40-х годов прошлого века начинается массовый перевод произведений русской художественной и учебной литературы на каракалпакский язык.

Были переведены прозаические произведения А.С.Пушкина, М.Лермонтова, Гоголя и других классиков русской литературы. Автора этих строк интересовал перевод предлогов «из-за» и «из-под» на каракалпакский язык разными переводчиками. Настоящая статья написана на основе конкретных произведений русской художественной и учебной литературы, куда вошли более 50 названий указанных источников. Из этих произведений были извлечены глагольные словосочетания с указанными предлогами и их переводы на каракалпакский язык изданные издательством «Каракалпакстан» в разные годы. Для подтверждения соответствий языковых средств каракалпакского языка с русским языком так же использованы некоторые оригинальные каракалпакские произведения, переводы которых были сделаны автором этих строк.

Таким образом данная статья написана на основе конкретных источников на русском и каракалпакском языках.

1. Перевод локальных значений предлога «из-за» на каракалпакский язык.

Значение сложного предлога «из-за», как отмечено в трудах А.Х.Востокова и А.М.Пешковского, синтезируется из значения древних простых предлогов «из» и «за». Причем [3:293] основную семантическую нагрузку несёт первая часть, от которой и зависит форма родительного падежа, а вторая часть уточняет значение первого компонента данного сложного предлога.

В словосочетаниях, где управляющими словами являются глаголы движения, предложно-падежная форма «из-за + род.п.» обозначает выход предмета из предлогов пространства, распространённого за названием в родительном падеже предметом, обходя этот предмет.

Таким образом, в данном случае, «релятивное дополнение означает скрытый исходный пункт глагольного движения» [4:373], при этом в каракалпакском языке ему соответствует изафетная конструкция, вторым компонентом которой является послелог «арт» (зад, задняя часть) в исходном падеже.

1. Из-за куста вышел человек в обыкновенном белом костюме (А.Гайдар. Тимур и его команда. 7) . – Путаның артынан жай түрдеги ақ костюм кийген бир адам шықты (А.Гайдар, Тимур хәм оның командасы. 8).

2. Отец Клавы ...вышел из-за грузовика (А.Фадеев, Молодая гвардия, 78) -Клаваның әкеси жүк машинасының артынан шықты (А.Фадеев, Жас гвардия, 85).

3. Каюк показался из-за поворота (Л.Толстой, Казаки, 239). –Қайық бурылыстың артынан көринди (Л.Толстой, Казаклар, 43).

Конструкции «из-за + род.п.» с глаголами, не связанными с перемещением предметов и лиц, могут иметь оттенок места совершения действия субъекта, и такие словосочетания, кроме указанного выше основного способа, могут быть переведены также изафетной конструкцией, вторым компонентом которой является исходный падеж послелога «аржағы» (та сторона), представляющего «собой сочетание сложного

указательного местоимения и имени существительного «джақ» (сторона)» [1:56].

1. Горничная отвечала ей (Маше) из-за двери (А.С.Пушкин, Дубровский, 80). – Хызметкер қыз оған есиқтиң аржағынан жууап берди (А.С.Пушкин, Дубровский, 106).

2. Из-за стены чуть слышный уловил он (Островнов) разговор (Шолохов, Поднятая целина, I, 164). – Островнов дийуалдың аржағынан зорға еситилип турған энгимени анғарды (Шолохов, Ашылған тын, I, 196).

Из отвлечённых существительных с предлогом «из-за» в словосочетании с пространственным значением могут употребляться некоторые названия занятий. В случаях, хотя словосочетания имеют пространственное значение, оно «индивидуализируется до полного разрыва с основным значением» [4:309]. Конструкция обозначает выход из известного состояния, деятельности в связи с прекращением последней, причём в роли главного компонента выступают глагол «встать» или его синонимы, а существительное обозначает предмет, около которого действие производилось в сидячем положении. Данное значение чаще всего выводится из широкого контекста и по-каракалпакски передаётся исходным падежом или изафетной конструкцией, вторым компонентом которой являются служебные имена «кас», «жан» (возле, около, у) в исходном падеже (встать из-за стола=стол+дан турыу=стол+дың касы+нан турыу).

1. Гости ... встали из-за стола и простились с Пугачёвым (А.С.Пушкин. Капитанская дочь, 57). – Қонақлар столдың жанынан турып Пугачёв пенен хошлады (А.С.Пушкин. Капитан кызы, 60).

2. Готовы лошади? – спросила Катерина Васильевна, вставая из-за закучки (Чернышевский, Что делать? 366). – Атлар тайын ба? – деп сорады Катерина Васильевна, аўқаттың жанынан турып атырып. (Чернышевский. Не ислеу керек?, 423).

Как известно, в предлоге «из-за» соединены значения двух предлогов. Ряд переводчиков не улавливает эту особенность и переводят только одну часть, чаще всего первую. Так, например, конструкции из предложения «Из-за вагона появилась другая фигура» (Н.Островский, Как закалялась сталь, 28) и «Из-за полога раздался голос хохла» (М.Горький, Мать, 144) переведены на каракалпакский язык «Вагонның ишинен» (Н.Островский, Полат калай шынықты, 322) и «пешехананың ишинен» (М.Горький, Ана, 153), где читатель не находит перевода второй части предлога, т.е. – за. Для сравнения мы обратились к узбекскому варианту перевода, где переводчики верно отметили скрытый исходный пункт глагольного действия: «...вагон оркасидан куринди» (Н.Островский, Полат кандай тобланди, 272), «...пардин оркасидан эшитилди» (М.Горький, Она, 167).

Очень часто переводчики смешивают значения конструкции «из-за + род.п.» и «из + род.п.».

1. Вдруг Казбич, будто кошка, нырнул из-за куста (М.Лермонтов, Герой нашего времени, 42). – Казбич майда путақлықтың арасынан пышықтай жуўрып шықты (М.Лермонтов, Бизиң заманның қахарманы, 53).

2. И всё лежу, не решаюсь даже выглянуть из-за снопа (Фёдоров. Подпольный обком действует, 43) – Сөйтип жата бердим, хәтте баўлардың арасынан караўға да бармадым (Фёдоров, Астыртын обкомы хәрәкетте, 50).

Как свидетельствуют примеры, глагольные словосочетания «из-за + род.п.» на каракалпакский язык переведены изафетной конструкцией, второй компонент которой послелог «ара» в местном падеже, что не передаёт оттенок действия, начинающегося за

предметом, обходя его. Указанные конструкции следовало перевести послелогом «арт» в исходном падеже в составе изафета.

На основе изучения локальных значений предлога «из-за» на каракалпакский язык приходим к кратким выводам: 1. Значение выхода из-за предела, названного с род.п. – изафетная конструкция, второй компонент которой послелог «арт» в исходном падеже: выйти из-за шкафа – шкаф+тың арты+нан шығу. 2. Место совершения действия - изафетная конструкция, второй компонент которой послелог «аржағы» в исходном падеже: отвечать из-за двери – есиқтиң аржағы+нан жууап бериу. 3. Значение выхода из состояния – а) исходный падеж: встать из-за рояля – рояль+дан турыу; б) изафетная конструкция, второй компонент которой послелог «жан» или «кас» в исходном падеже: встать из-за стола – стол+дың жаны+нан турыу.

2. Перевод локальных значений предлога «из-под» на каракалпакский язык.

Значение предлога «из-под», как и предлога «из-за», синтезируется из пространственных значений каждого из предлогов. Основное значение глагольного словосочетания – указывать на направленность действия из предлогов пространства, находящегося под предметом, выраженным именем существительным в родительном падеже. Чаще всего зависимым компонентом в данных словосочетаниях выступают названия предметов, имеющие под собой известное пространство. Общее значение словосочетания, основанное на выделении из предлогов, часто подкрепляется глагольной приставкой «вы-».

1. Матрёна увидела, что штурм кончился, вылезла из-под кровати (Н.Г.Чернышевский. Что делать? 112) – Матрёна даўылдың тынғанын билип, кроваттың астынан шықты. (Н.Г.Чернышевский. Не ислеу керек? 130). 2. Кемпир бокжаманың астынан қағазды алып, Жумабайға берди. (Султанов. Ақ дарья, 199) – Бабушка достала бумажку из-под коврового чехла для хранения одежды и подала ее Жумабаю. (К. Султанов, Белое море).

Как свидетельствуют примеры, эквивалентом данного значения конструкции является изафетная конструкция, вторым компонентом которой является послелог «аст» в исходном падеже.

Встречаются случаи, когда переводчики не улавливают своеобразие значения предлога «из-под» и часто его значение смешивают со значением предлога «из». Так, конструкция из предложения «... женщина вытащила что-то из-под фартука» (Фурманов, Чапаев, 174) переведена на каракалпакский язык «...фартугиниң ишинен (Фурманов, Чапаев, 210). Таковую же картину мы наблюдаем и в переводе на узбекский язык «... фартугидан» (Фурманов, Чапаев, 168).

Неумение переводчика уловить нюансы значения предлога «из-под» привело читателя к дезинформации. Из широкого контекста выясняется, что это «что-то» женщина прятала не в фартуке, а под фартуком. Конструкцию стоило перевести при помощи послелога «аст» в исходном падеже.

В словосочетаниях, где зависимым словом являются названия городов, сёл и других населённых пунктов, конструкция теряет значение «снизу». В данном случае имеется в виду, что исходная точка движения или действия находится вблизи, недалеко от названного в родительном падеже населённого пункта. Существует предположение, что в основе такого употребления данной формы «возможно, сыграло роль представление о высоких городских стенах, у основания которых начиналось движение». Данное значение по-каракалпакски передаётся также изафетной конструкцией, но вторым компонентом её высту-

пает один из послелогов «жан» или «кас» в исходном падеже.

1. Послышались перекаты орудийных выстрелов из-под Ворошиловграда (А.А.Фадеев. Молодая гвардия. 8). –Топлардың қудиретли жанғырығы Ворошиловград қаласының қасынан еситилди. (А.А.Фадеев. Жас гвардия, 8).

2. Французы, потеряв около 20 тысяч человек, бежали из-под Смоленска (И.А.Федосов. История СССР, 8 кл, 15). – Французлар 20 мыңға жақын адамнан айырылып, Смоленсктің қасынан қашты. (И.А.Федосов. СССР тарихы, 8 кл., 16).

В словосочетании «глагол + из-под+род.п.» зависимое слово может выступать и в качестве исходного пункта, через, сквозь которого направляется действие, проявляется или перемещается другой предмет. Исследуемые конструкции имеют оттенок снизу вверх и передаются на каракалпакский язык изафетной конструкцией, вторым компонентом которой является послелог «аст» в исходном падеже.

1. Из-под снега на крышах торчат клочья гнилой соломы (Т.С.Голубева, Рассказы по истории СССР, 68). – Жайлардың төбесіндегі қардың астынан шириген сабанның ушлары шығып тур. (Т.С.Голубева, СССР тарихы бойынша гүрринлер, 77).

2. Қадир буктың астынан шықты. (К.Султанов. Ақ дарья, 200). – Кадир поднялся из-под кустов (К.Султанов. Белое море. 198).

На основе изучения локальных значений предлога «из-под» на каракалпакский язык приходим к кратким выводам:

1) значение направленности из предлогов пространства находящегося под чем-то – изафетная конструкция, второй компонент которой послелог «аст» в исходном падеже: достать из-под кровати – кәт+тиң асты+нан алыў;

2) значение исходного пункта, находящегося вблизи чего-нибудь - изафетная конструкция, второй компонент которой послелог «жан» или «кас» в исходном падеже: бежать из-под Москвы – Москва+ның жаны+нан қашыў;

3) значение исходного пункта, каракалпакского через, сквозь чего-нибудь - изафетная конструкция, второй компонент которой послелог «аст» в исходном падеже: выйти из-под куста - бук+тың асты+нан шығыў.

Исследование значений русских предлогов и средств передач их в каракалпакском языке имеет научное и практическое значение. Так как переводчик в данном случае становится лицом к лицу с национальными отличиями каждого из языков, так как «в правилах сочетания слов, в закономерностях образования разных видов и типов словосочетаний ярко проявляется национальная специфика языка» [2:4].

Многочисленные и разнообразные средства каракалпакского языка, которые могут быть эквивалентами русских глагольных предложных конструкций, ещё не изучены, и поэтому часто в допускаются ошибки в переводах научной и художественной литературы, что и является причиной упрощенчества и искажения русского текста в передаче её на каракалпакском языке.

Литература

1. Баскаков Н.А. Каракалпакский язык. Т.2, ч.1, -М.: 1952.
2. Виноградов В.В. Вопросы изучения словосочетания. «ВЯ», 1954, № 3.
3. Пешковский А.М. Русский синтаксис в научном освещении. -М.:1956,
4. Шахматов А.А. Синтаксис русского языка. -Л.: 1941.

РЕЗЮМЕ

Мазкур мақолада локал маъноли рус тили предлоглари «из-за», «из-под» маъноларининг қарақалпоқ тили воситалари билан ифодаланиши ҳолатлари тадқиқ этилган.

РЕЗЮМЕ

В статье исследуются языковые средства каракалпакского языка для передачи локального значения русских предлогов «из-за» и «из-под».

SUMMARY

The article deals with linguistic means of the Karakalpak language to transfer the local meaning of the Russian prepositions as “because of” and “from under”.

MILLIY XARAKTERDAGI FRAZEOLIGIZMLARNING SHAKLLANISH MANBALARI

E.Xujaniyazov – *filologiya fanlari nomzodi, dotsent*

N.Sultanova - *magistr*

Ajiniyaz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti

Tayanch soʻzlar: frazeologizmlar, milliy xarakter, fors- tojik tili, leksema, shakllanish, maʼnoviy yaxlitlik, harakat, buyum, antroponim, komponent.

Ключевые слова: фразеологизмы, национальный характер, персидско- таджикский язык, лексема, формироваться, единство значений, предмет, антропоним, компонент.

Key words: phraseology, national character, Persian -Tadjik language, lexeme, to form, unity of meanings, mobility, subject, anthroponym, component.

Frazeologizmlarni tarixiy jihatdan, yaʼni frazeologizmlarning tarixan shakllanishi nuqtai nazardan oʻrganish frazeologiya ilmi oldida turgan asosiy muammolardan biridir. Frazeologizmlar faqat til hodisasi boʻlibgina qolmay, balki ular ijtimoiy-tarixiy davrning mahsuli sifatida ham namoyon hisoblanadi. Shu maʼnoda frazeologizmlarning shakllanishi xususiyatlarini tadqiq etilganda, ularni tarixiylik jihatdan oʻrganish ilmiy va amaliy ahamiyatga ega. Diaxron tadqiqotlar shuni koʻrsatadiki, frazeologizmlarning paydo boʻlishi va shakllanishi uzoq oʻtmishga borib taqaladi.

Oʻzbek tili frazeologiyasi oʻziga xos tarixiy, taraqqiyot bosqichlariga ega. Tabiiyki, dastlabki bosqichda, frazeologizmlar tarkibidagi leksemalar oʻzbek tili leksikasining oʻz qatlamidan paydo boʻlgan. Davrlar oʻtishi bilan tilimizga fors-tojik hamda arab tillaridan koʻplab

leksemalar oʻzlashgan, ular frazeologizmlar tarkibida ham oʻz aksini topgan.

Frazeologik tarkib ham leksik tarkib kabi rivojlanishi va boyishi, shuningdek, oʻzgarish jarayonida tilning ichki qonuniyatlarigaboʻysinishi mumkin. Frazeologizmlarning hosil boʻlishi bevosita leksika bilan bogʻliq. Leksik fond qay darajada soʻzlar bilan boyib borsa, frazeologik fond ham shunchalik boyib boraveradi. Chunki frazeologizmlarning shakllanishi uchun birinchi manba leksemalardir. Frazeologizmlar leksemalarning oʻzaro shakllangan uyushmasi ekanligini unutmazlik kerak. Shunga koʻra, frazeologizmlar birikmalardan iborat. Ammo frazeologizmlarning oʻziga xos shakllanish jarayonlari ularni oddiy soʻz birikmalaridan farqlaydi. Frazeologizmlarning shakllanishi lisoniy va nolisoniy omillar bilan ham bogʻliqdir. Frazeologizmlarning paydo

bo'lishi va shakllanishi, birinchidan, tarixiy jarayonlar, ijtimoiy muhit, ijtimoiy-siyosiy hayot, siyosiy-ma'naviy qarashlar, ikkinchidan lisoniy, ya'ni tilning grammatik qonun-qoidalari kabi omillar bilan uzviy aloqadordir. Shakllanish davrida frazeologizmlar ham leksika kabi tilning ichki qonuniyatlariga fonetika, leksik-semantik, grammatik talablarga bo'ysundiriladi.

«Fazeologizm til birligi sifatida murakkabligi, uning ma'nan yaxlitligi bilan alohida shakllangan shakli o'rtasidagi ziddiyat, nomoslik, iboradagi nutqiy va etimologik ma'nolar nomuvofiqligi ularning nutq jarayonida qo'llanishini qiyinlashtiradi» [1]. Bu fikrni tasdiqlab, yana shuni ta'kidlaymizki, bu nomuvofiqlik frazeologizmlarning etimologik asosini aniqlashni ham mushkullashtiradi.

O'zbek tili frazeologik manbalarini o'rganishda, ularni leksik-semantik guruhlariga ajratish leksikaga nisbatan muammoli o'rinlar, chalkashliklar, hatto hal qilinishini qiyin kechadigan qirralari ko'ndalang bo'ladi. Shulardan biri frazeologizmlarning qatlamlari masalasidir. Qatmlanuvchi frazeologizmlar genetik jihatdan turli davrlarga mansub bo'ladi. Leksemalar «genetik jihatdan ikki manbaga mansubdir: a) o'sha tilning o'ziniki bo'lgan so'zlar; b) bu tilga boshqa tillardan kirib kelgan so'zlar» [2]. Fazeologizmlarda bunday qatlamlarni aniqlash bir qadar qiyin. Chunki, birinchidan, frazeologizmlar tarkibidagi leksemalar genetik jihatdan turli qatlamlarga tegishli bo'lsa, ikkinchidan, shakl va ma'no o'rtasida nomuvofiqlik ham mavjud. Masalan, «alifni kaltak deymaslik» frazeologizmi «g'irt savodsiz bo'lmoq», «hech narsa bilmaslik», «ma'lumoti yo'q» kabi ma'noni ifodalaydi.

Fazeologizmlarning shakllanishi turli yo'llar bilan amalga oshadi. Til egalari u yoki bu harakat va holatni ifodalash maqsadida kishilar xarakteriga o'xshash narsalarni ko'chirish asosida obrazli iboralarni shakllantiradilar.

Ayrim milliy xarakterdagi frazeologizmlarning ma'nolari birikma ifodalaydigan belgi, harakatdan kelib chiqadi. Masalan, tilimizdagi «Ali desa, Bali demoq» frazeologizmi biron narsa, hodisa yoki tushuncha bilan bog'lanmaydi. Bu frazeologizm tarkibidagi Ali va Bali ma'lum shaxslarning nomi bilan ham bog'liq emas. Bunda ikki kishining o'zaro bahslashishi va ulardan birining o'rinsiz gap qaytaraverishi, o'jarligini ifodalash maqsadida tasodifiy qo'llanilgan komponentlardir. Ikkinchi komponent Bali fikrimizcha Vali bo'lishi kerak. Chunki Bali antroponimi o'zbek tilida uchramaydi. Talaffuzni soddalashtirish maqsadida Vali o'rniga Bali shakli yuzaga kelgan bo'lishi mumkin, deb hisoblaymiz. Bali komponentining Vali ekanligini «Alining kekini Validan olmoq» frazeologizmi ham tasdiqlaydi. Bu frazeologizm tarkibida Vali komponenti to'g'ri qo'llanilgan. Biroq bunda ham frazeologizm komponentlari ma'lum shaxslarning nomi bilan bog'lanmaydi. U «alamini aynan zarur bo'lgan kishidan emas, balki bunga aloqasi bo'lmagan kishidan olish» tushunchasi bilan bog'lanadi.

Ayrim frazeologizmlarning ma'nosi biron harakat-hodisaning oqibati, sababi natijasida kelib chiqadigan harakat-hodisaning o'xshashligi bilan aloqador bo'ladi. Bunda frazeologizmlarning ma'nosi relik (qoldiq) ma'nodek tuyuladi. Arava leksemasi bilan bog'liq «aravani quruq olib qochmoq, arava olib qochmoq» «olib qochmoq» frazeologizmlari «balandparvoz gap qilmoq behuda maqtanmoq» ma'nosini ifodalaydi. Bu ibora milliy xarakterga ega bo'lishi bilan birga, ularning etimologik manbasini quyidagicha izohlash mumkin: aravaga yuk ortmasdan, quruqdan-quruq yurishsiz eshakka ham, egasiga ham zarur, ikkinchidan, aravaning quruqligi hech narsadan hech narsa yo'q maqtanish bilan teng. Shundan kelib chiqib, quruqdan-quruq yurish maqtanish bilan tenglik, behudalik holatiga o'xshatilgan.

Bulardan tashqari, arava leksemasi ishtirokida «aravangni tort», «o'z aravangni o'zing tort» kabi frazeologizmlar ham shakllangan bo'lib, ular ham aravaning xususiyatlarini o'xshatish asosida yuzaga kelgan.

«Arpasini xom o'rmoq» frazeologizmi «yomonlik qilmoq» ma'nosini ifodalaydi. Bunda frazeologizm ifodalaydigan ma'no so'z birikmasi bildirgan belgi, harakatdan mantiqan kelib chiqadi. Bunda birovning arpasi xom o'rish, unga yomonlikni ravo ko'rish bilan tengligi nazarda tutilgan.

«Arra qilmoq» frazeologizmi ham harakat ma'nosi mantiqan kelib chiqadi. Odatda arra kesadigan boshqa asboblarga nisbatan teng va tekis, bejirim kesishi bilan ajralib turadi. Teng bo'lib olish ma'nosi arraga xos bo'lgan belgi-xususiyatdan mantiqan kelib chiqqan. Chunki aynan shu xususiyat teng va bejirim kesish holatiga o'xshatilgan. Shu asosda tilda yangi frazeologizm shakllangan: *Kolxoz a'zosi bo'lmagan tanish-bilishlariga yer ajratib berib, qovun-torvuz ektirdi-da, hosilni ular bilan arra qildi* (Mushtum).

«Atlas ko'ylakka bo'z yamoq» frazeologizmi shunday jarayonni amalga oshirish maqsadga muvofiq emasligi tushunchasi bilan bog'lanadi. Atlas milliy liboslar ichida eng ohorlisi, bo'z esa uning aksidir. Bu ikki buyum o'rtasidagi nomuvofiqlik, nomoslik ushbu frazeologizmga xos «arzimagan nuqsonning yaxshi narsani buzishi» ma'nosining yuzaga kelishiga asos bo'ladi.

Ayrim milliy xarakterli frazeologizmlar muayyan bir davrning mahsuli bo'lib, ular o'sha davrning ijtimoiy-siyosiy, tarixiy, jo'g'rofiy hayotini aks ettiradi. Masalan; Aflotun miya frazeologizmining paydo bo'lishi buyuk yunon faylasufi Platon (sharqda Aflotun nomi bilan mashhur) nomi bilan bog'lanadi. U aqlli, donishmand bilimdon kishi bo'lgan. Shu xususiyat asosida aqlli, donishmand kishilar Aflotun miya deb atalgan.

Ayrim frazeologizmlar jug'rofiy nomlar bilan aloqadordir. Masalan; «Afrosiyobdan qolgan frazeologizmi Markaziy Osiyodagi eng qadimgi shahar Afrosiyob toponimi bilan bog'lanadi. Qadimiylar xususiyati «kishilar yoshining ulug'ligi» ma'nosini ifodalash uchun asos qilib olingan.

Keyingi yillarda o'zbek tilshunosligida ham frazeologizmlarning turli jihatlarini o'rganish bo'yicha jiddiy yutuqlarga erishildi. Fazeologizmlarni ilmiy tadqiq etish bo'yicha qator doktorlik va nomzodlik ishlari himoya qilindi, o'nlab ilmiy maqolalar, o'quv qo'llanmalari, frazeologik lug'atlar yuzaga keldi. O'zbek tilshunosligida frazeologizmlarni ilmiy tadqiq etishni birinchi bo'lib Sh.Rahmatullayev boshlab berdi. Uning 1966-yilda himoya etilgan doktorlik ishida va «O'zbek frazeologiyasining ba'zi masalalari» nomli monografiyasida frazeologizmlarning grammatik tabiati keng ko'lamda yoritiladi. Muhimi, bu asarda frazeologizmlar lug'aviy birlik sifatida o'rganilishi zarur ekanligi asoslab berildi. Monografiyada o'z ifodasini topgan fikr-mulohazalar, xulosalar frazeologizmlarni semantik, grammatik stilistik jihatlardan o'rganishga imkoniyat yaratdi. Olimning keyingi yillarda yaratgan qator ilmiy ishlari [3] ham o'zbek frazeologiyasining rivojiga muhim hissa bo'lib qo'shildi. Xullas, tilshunos frazeologizmlarni grammatik va semantik planda o'rganishni boshlab berdi.

Bugungi kunga kelib esa frazeologiya lisoniy kategoriya sifatida keng miqyosda o'rganilmoqda. Bu esa frazeologiyani tilshunoslikning yangi sohasi sifatida shakllantirishga imkon tug'dirdi va uning o'rganish ko'lamini kengaytirdi. Fazeologizmlarning grammatik, sintaktik, stilistik xususiyatlarini har tomonlama chuqur ilmiy tahlil etish uning bir qadar nazariy asosini yaratish mas'uliyatini ham keltirib chiqaradi. Ammo ko'pgina nazariy va amaliy-ilmiy tadqiqotlar yuzaga kelishiga qaramay frazeologiya hozirgacha tilshunoslikning kam o'rganilgan sohasiligicha qolmoqda.

Frazeologizmlar struktural, semantik, funksional-uslubiy jihatlaridan murakkab hodisa bo'lganligi uchun u o'ziga xos shakllanish qonuniyatlariga ega. Frazeologik shakllanish til elementlarining, xususan, ikki yoki undan ortiq so'zlarining o'zaro uyushib, yangi til birligini yuzaga keltirishgacha bo'lgan jarayondir.

Frazeologizmlarning tarkibiy va ma'naviy shakllanishi leksikaga nisbatan juda murakkab bo'lib, bu jarayon bosqichma-bosqich amalga oshadi. Ta'kidlash joizki, hozirga qadar frazeologizmlar sinxron nuqtai nazardan o'rganildi va bu intilish hozirgacha davom etmoqda. Bu esa frazeologizmlarning manbalari, tarixiy-etimologik asoslarini o'rganish imkoniyatini bermayotir.

Turkiyshunoslikda, jumladan, o'zbekshunoslikda frazeologizmlar V.Vinogradovning tadqiqotlari ta'sirida maydonga kelgan «so'zga muqobil» nazariya asosida o'rganildi. Bu nazariyaga ko'ra, leksemalar va frazeologizmlarning o'zaro vazifadoshlik, nominativlik kabi xususiyatlari ana shu ikkala til birligiga ham tegishlidir. Shundan kelib chiqilib, frazeologizmlar leksemalarning alohida rasmiylashgan shakli sifatida tadqiq etildi va leksikologiyaning bir bo'limi qilib o'rganildi. Bu, bir tomondan to'g'ri, ikkinchi tomondan, shartlidir. To'g'riligi shundaki, frazeologizmlarning vazifaviy xususiyatlari leksemalarga o'xshaydi, shartlilik shundaki, frazeologizmlar murakkab til birligi bo'lganligidan leksemalardek tadqiq etish frazeologizmlar uchun kifoya qilmaydi. Bunday farq, ayniqsa, frazeologizmlarning shakllanish jihatlarida ochiqdan-oydin namoyon bo'ladi. Aslida leksemalarning genetik asosi frazeologizmlarning yuzaga kelishi uchun asosiy manba hisoblanadi. Chunki aynan leksemalar frazeologizmlar uchun «qurilish ashyo-

si»dir. Ammo «frazeologik birlik ifoda plani bilan mazmun planining o'ziga xos qarama-qarshiligi va birligi asosida yuzaga keladi, shunga ko'ra, frazeologik birliklar alohida yondashishni, o'rganishni talab qiladi» [3].

Erishilgan yutuqlarni e'tirof etish bilan birga, hali o'zbek frazeologiyasining ko'pgina jihatlarini tilshunoslar e'tiboridan chetda qolayotganligini ham ta'kidlash lozim. Jumladan, frazeologik obyektni belgilash, frazeologizmlarning paydo bo'lish va shakllanishi tizimi, manbalari, tarixiy taraqqiyoti, frazeologik semantik bog'lashuv, ideografik semalar tahlili, frazeologizmlarni diaxron planda tadqiq qilish, frazeologik etimologiya, frazeologik stilistika, turli tillar frazeologizmlarini qiyosiy o'rganish kabi masalalar xususida chuqur ilmiy monografik ishlar olib borilishi zarur. Shuningdek, o'zbek tilining frazeologik qatlamlarini belgilash, nutq jarayonidagi o'ziga xos qo'llanish xususiyatlari, qo'llanishdagi nuqsonlar, frazeologizmlar o'zlashtirish kabi masallalar ham tilshunoslar e'tiborida bo'lishi kerak. Shuningdek, «xalq tili frazeologiyasi, o'zbek folklori frazeologiyasi, o'zbek dialektal frazeologiyasi materiallari hali tadqiq etilganicha yo'q».

Eng muhimi, o'zbek tili frazeologiyasining asoslarini belgilovchi ilmiy-nazariy qo'llanma ham yaratish zarur. O'zbek tilining barcha frazeologik boyligini jamlovchi ko'p tomlik izohli lug'atini tuzishni boshlab yuborish lozim. Umumiy o'rta ta'lim maktablari uchun iste'molda ko'p qo'llanadigan izohli frazeologik lug'at yaratish ham zarur. Shubhasiz, amalga oshirilajak bu ishlar frazeologizmlarni nafaqat nazariy jihatdan, balki amaliy jihatdan ham chuqur o'rganish imkoniyatini yaratadi.

Adabiyotlar

1. Йўлдошев Б. Фразеологизмларнинг адабий тил нормасига муносабатига доир. // Ўзбек тили ва адабиёти. -Т.: 1992, № 3-4, 39-б.
2. Бегматов Э.А. Ҳозирги ўзбек адабий тилининг лексик қатламлари. -Т.: 1985, 48-б.
3. Раҳматуллаев Ш. Лексикология билан фразеология. //Ҳозирги ўзбек адабий тили. -Т.: 1992, 49-186-б. Шу муаллиф. Ўзбек тилининг фразеологик луг'ати; Шу муаллиф. Ўзбек тилида феъл фраземаларнинг боғлашуви. -Т.: 1992.

РЕЗЮМЕ

Maqolada frazeologizmlarning milliy xarakterni aks ettirishi masalalari yoritilgan. Unda har bir frazeologizmnig xalq turmush tarziga aloqadorligi ko'rib chiqilgan, unga sharhlar berilgan.

РЕЗЮМЕ

В статье освещаются вопросы отражения национального характера каждого народа в фразеологизмах. В ней рассматривается связь фразеологических единиц с жизнью народа и даётся комментарий конкретным фразеологизмам.

SUMMARY

The article is devoted to the issues of expressing the national character of the people in phraseology. The author studies the connection of phraseological units with the life of people and it is given the explanation commentary to concrete phraseological units.

ALISHER NAVOIY ASARLARIDA QO'LLANILGAN OLMOSHLAR

S.S.Jumamuratova – *filologiya fakultetining talabasi*

Ag'iniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti

Tayanch so'zlar: Alisher Navoiy, olmosh, turkum, tarixiylik, shakl, ma'no.

Ключевые слова: Алишер Навои, местоимение, группа, историчность, форма, значение.

Key words: Alisher Navoi, pronoun, group, historicity, form, meaning.

Abdurauf Fitrat: "Navoiyning asarlari til uchun juda boy bir xazinadir. Ularni yolg'iz til nuqtayi nazaridan tekshirish, ulardagi so'zlarni yig'ib izoh qilishning o'zi juda katta ilmiy xizmat bo'lar edi" degan edi.

Darhaqiqat, Alisher Navoiyning asarlari shaxsiyati kabi buyuklikka daxldor. Ko'pchilik tan olganidek, Navoiy asarlarini tushunish bir qarashda qiyin. To'g'ri, uning asarlarini o'qish uchun maxsus lug'atlar yaratilgan bo'lib, ulardan unumli foydalanish mumkin. Bundan tashqari, Navoiy asarlarini o'rganishning yana bir sodda usuli bo'lib, ayrim so'zlarni lug'atlarsiz tahlil qilish ham mumkin. Buni Navoiy asarlarida qo'llanilgan olmoshlar misolida ko'rish mumkin.

Ma'lumki, olmoshlar tilshunoslikda fe'l yoki ot so'z turkumiga qaraganda kam o'rganilgan mavzulardan biri. Tilshunoslikda olmosh "ot, sifat, son, ravish kabi so'z turkumlari o'rnida qo'llanib, ularni ko'rsatishga xizmat qiluvchi va ularning vazifasini bajaruvchi so'z turkumi" sifatida tariflanadi. Olmoshlar narsani, uning belgisi va

miqdorini anglatmaydi, balki faqat ularni ko'rsatish, ularga ishora qilish uchun xizmat qiladi. Olmoshning ma'nosi, uning qaysi so'z turkumi o'rnida kelganligi kontekstda yoki nutq vaziyati orqali aniqlanadi. Chunki olmoshlarning ko'pchiligi alohida olinganda juda umumiy ma'noga ega bo'ladi. Navoiy asarlarida qo'llangan ayrim olmoshlar hozirgi o'zbek adabiy tili me'yorlariga mos keladi: Masalan,

Meni men istagan o'z suhbatiga arjumand etmas,

Meni istar kishining suhbatini ko'nglim pisand etmas.

Bu misolda *men* olmoshi ikki xil ko'rinishda, hozirgidek, ya'ni bosh va tushum kelishigida qo'llangan. Navoiy asarlarida olmoshning barcha turlari egalik va kelishik qo'shimchalari bilan tarixiy shaklda qo'llanishi o'quvchi uchun qiyinchilik tug'diradi.

Ayrim g'azallarida *sen* kishilik olmoshi *san* shaklida, *men* kishilik olmoshining esa *man* shaklida ishlatilishi kuzatiladi. Ayniqsa, mazkur olmoshlarning takror

san'atidan foydalangan holda qo'llanilishi bizning naz-arimizda, asar qimmatini yanada oshiradi.

Masalan,

Ko'rgali husnuni zor-u muftalo bo'ldum sanga.

Ne balolig' kun edikim, oshno bo'ldum sanga.

Yoki:

Men qachon dedim: vafo qilg'il manga, zulm aylad-ing,

Sen qachon deding: fido bo'lg'il manga, bo'ldum sanga.

Navoiy qalamiga mansub ijod namunalarida so'z yuritilayotgan turkumga oid birliklarning turfa tarixiy shakllariga guvoh bo'lamiz:

Lutf ayla ani so'rarda oyin,

Kim topqay iztirobi taskin.

Yoki:

Odam o'lg'on zebi zohirdin demas,

Kimki ondin faxr etar, odam emas.

Bu misollardagi ani va ondin olmoshlari ko'rsatish olmoshlari bo'lib, aslida kelishik qo'shimchalari bilan qo'llangan uni va undan olmoshlardir. Qiziqarli jihati shuki, u ko'rsatish olmoshi ayrim misralarda oni, ba'zi misralarda ani tarzida qo'llanadi. *Bu* olmosh esa andoq va mundoq shakllarida ishlatilgan holatni shunday olmoshi misolida ham ko'rish mumkin. Masalan

Andoq bori el ayolin asra,

O'g'ridin amonda molin asra.

Yana:

Mundoq ila bu necha nodon sanga,

Bo'lmasalar bandam farmon sanga.

Ma'lumki, tilshunoslikda kishilik olmoshining uchin-chi shaxs shakli nutq jarayonida qatnashmaydi, lekin nutq jarayoni orqali aniqlangan shaxs yoki predmetlarni ko'rsatish uchun ishlatiladi. Ushbu maqsadda qo'llangan ul olmoshini ham Navoiy g'azallarida ko'plab uchratish-imiz mumkin. Masalan:

Ulki bukun qutbi tariqatdur ul.

Koshifi asrori haqiqatdur ul.

Odatda, ushbu olmosh shakli ham kishilik olmoshi, ham ko'rsatish olmoshini ifodalaydi. Biroq Navoiy g'azallarida mazkur shakl qanday ma'noda kelayotgan-ligini bemalol farqlash mumkin. Ko'rsatish olmoshi ko'p hollarda ulki shaklida qo'llangan. Masalan:

Ulki kishi o'lmagidin shod erur,

Go'rkan-u g'osil-u jallod erur.

Ko'rsatish olmoshi vazifasida kelganida esa asosan ul shaklida ishlatilganligini ko'ramiz:

Ul oy o'tlig' yuzin ochsa, Navoiy, tegmasin deb ko'z, Muhabbat tuxmidin o'zga ul o't uzra sipand etmas.

Yoki:

Zamon oshibidin ko'nglumga yuz shiddat yetar erdi, Chu fahm ettim – munga bois ul oshubi zamon er-mish.

Bu misolda bunga ko'rsatish olmoshi munga shaklida qo'llangan.

Navoiy g'azallarida so'roq olmoshlaridan ham un-umli foydalanilgan. Masalan:

Ne ko'zim yoray, ul orazni manzur aylamak,

Ne tilim haddi oning otini mazkur aylamak.

Yoki:

Ne turfa ishki, birav chun toriqti umridin,

Desa uzun yasha, qarg'ishdur anga bu alg'ish.

Misoldagi nedur so'zi nimadur deb tushunilsa ham, aslida qanday so'roq olmoshi ma'nosida ishlatilgan:

Nedur ahvoling, ey zori g'aribim,

Visoling davlatidin benasibim.

Bundan tashqari qanday so'roq olmoshi nechuk shaklida uchraydi. Masalan:

Chekardin g'am tog'in holing nechukdur?

Bu yukdin jism-u chun noling nechukdur?

Hozirda tilimizda keng ishlatiladigan qayerda so'roq olmoshi qayda yoki qaydin holida uchraydi. Masalan,

Gar Navoiy so'z uzatti, farqdin ermas demang,

Bo'lmag'uncha hukm shahdin, qayda bu jur'at anga.

Yoki:

Dedi: qaydinsen, ey majnuni gumrah?

Dedi: majnun vatandin qayda ogah.

So'roq olmoshi ayrim gaplarda so'roq ma'nosini bildirmasligi, javob talab qilmasligi ham mumkin. Masa-lan,

Necha sen bastayi band-u balosen,

Balolar bandi ichra muftalosen.

Yoki:

Nekim qilsang, so'zi sig'mas kishining

Ki, bu tavi bo'lur oshiq ishining.

Hamma, barcha, bari olmoshlarining umumlashtirish asosida shaxs, predmetlarning o'zini ko'rsatishini, ular o'rnida qo'llanishini kuzatishimiz mumkin. Masalan:

Barcha ko'ngul durji aro javhar ul,

Barcha og'iz huqqasida gavhar ul.

Yoki:

Hayrat etmon husni naqshidaki, har hayratki bor,

Barchasi Ezid taolo sun naqqoshindadur.

"Avliyolarning avliyosi, shoirialarning sultoni" bo'lgan Mir Alisher Navoiy asarlarini o'rganish, o'rgatish biz – avlodlar uchun ham farz, ham qarz. Alloma fikrlari ki-shini jiddiy o'ylantiradi. Darhaqiqat, ajdodlarimiz bilan faxrlanishning o'zi yetarli emas. Ular ijodidan, ma'naviyat olamidani bahramandlik bizni yanada ulg'aytirishi, yuksaltirishi shubhasiz.

Adabiyotlar

1. Tursunov U va boshqalar. Hozirgi o'zbek adabiy tili: oliy o'quv yurtlari uchun darslik. –T.: "O'zbekiston", 1992.

2. Alisher Navoiy. Hikmatlar: -T.: "Sharq", 2010.

3. To'xliyev B. Adabiyot. Majmua: akademik litseyialarning ikkinchi bosqich o'quvchilari uchun. – T.: "Bayoz", 2014.

4. Alisher Navoiy. G'azal gulzoridan 100 otashin gul. – T.: "Yangi asr avlodi", 2013.

5. Navoiy hikmatlari. – T.: "NasaF", 2010.

REZYUME

Ushbu maqolada Alisher Navoiy ijodida olmosh turkumiga oid so'zlarning ishlatilishi, ularning tarixiy shakllari va hozirgi kunda ishlatilish shaklining o'zaro o'xshash va farqli jihatlari tahlil qilinadi. Tahlilga tortilayotgan birliklarning qanday ma'noni ifodalashi va o'ziga xosligi borasida muayyan umumlashmalar bayon qilingan.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается использование местоимений в произведениях А.Навои их исторические формы, а также даётся анализ похожих и отличительных форм местоимений, употребляемых в настоящее время. Автор статьи приводит определённое обобщение анализируемых единиц, выражение их значений и особенностей.

SUMMARY

The article is devoted to the study of using pronouns in the works, by A.Navoi their historical forms and analysis of similar and different forms of pronouns used at the present time. The author of the article gives a certain generalization of analyzing units, and expression of their meanings and features.

ҚАРАҚАЛПАҚСТАНДАҒЫ ТҮРКІЙ ТИЛЛЕРДІҢ ӨЗ АРА ТӘСИРИ МӘСЕЛЕСІНИҢ ҮЙРЕНИЛІҮІ

А.Т.Куртчаев – ассистент оқытушы

Бердақ атындағы Қарақалпақ мәмлекетлік университеті

Таянч сұзлар: түркий тил, қарақалпақ тили, диалект, лексика, фонетика, социолінгвистика, туркмон тили, ўзбек тили, қозок тили.

Ключевые слова: тюркский язык, каракалпакский язык, диалект, лексика, фонетика, социолінгвистика, туркменский язык, узбекский язык, казахский язык.

Key words: Turkish language, Karakalpak language, dialect, lexicology, phonetics, sociolinguistics, Turkmen language, Uzbek language, Kazah language.

Көп әсирлер дауамында өзбек, қарақалпақ, қазақ, түркмен халықлары географиялық жақтан өз ара арасып жасап киятыр. Бул процесс бүгинги күнде де дауам етип атыр. Бул миллетлер атамасы менен өз алдына республикалар дүзилген. Миллий ғәрәзсиз республикалар халықларының курамы тек бир миллеттен ибарат болып қалмастан, бир неше миллет ўәкиллеринен ибарат. Соның ишинде, Өзбекстан Республикасы курамындағы суверенли Қарақалпақстан Республикасында түркий тиллес халықлардан қарақалпақ, қазақ, өзбек, түркмен миллети ўәкиллері басқаларына қарағанда көпшиликти курайды. Қоңсылас жасаған бул халықлардың сөйлеу тили элементлери өз ара тәсир нәтижесинде бир-бирине өтип отырады. Тил билиминде тиллердің бундай өз-ара тәсири мәселеси түрлише бағдарда үйренілген.

Қарақалпақстандағы жасаушы түркий халықлар сөйлеу тилинің бир-бирине тәсири мәселеси социолінгвистикада үйрениледи. Бул мәселе лингвистикада Стефан Вурм, Карл Менгес, С.Е.Малов, Е.Д.Поливанов, Н.А.Баскаков, сондай-ақ жергиликли алымлардан Д.С.Насыров, О.Доспанов, О.Бекбауловлар тәрәпинен изертленеди. Бул илимпазлардың мийнетлеринде көбинесе, қарақалпақ сөйлеу тилинің диалектлик өзгешеликleri аныкланады.

Академик А.Дәулетов Қарақалпақстанда жасаушы түркий тиллес халықлар сөйлеуіндеги уқсаслардың жүзеге келиуінде төмендеги үш факторды көрсетеди: «қарақалпақ, өзбек, қазақ, түркмен тиллеринің генетикалық жақтан шығыу тегинің бир негиз тилге барып тирелиуі, ареаллық жақтан бул халықлардың көп заманлардан берли географиялық жайласуы бойынша қоңсылас жасауы, типологиялық жақтан бул тиллердің хәммесине ортақ универсаль сыпатқа ийе болған тиллик кубылыстардың көптеп ушырасуы олардың уқсаслығын тәмийинлеп, жақынлығын хәм тууысканлығын тастыйықлап отырады». Ал түркий тиллес халықлардың сөйлеу тилиндеги кейинги дәуирде жүзеге келген өзгешеликлердің түп-тамыры ҳаққында проф. Н.А.Баскаков төмендегише пикир билдиреди: «кәуим хәм кәуимлер арасындағы бирлеслик хәм ыдыраушылық кубылыслары түркий тиллердің рауажланыуының тийкаргы өзгешеликлеринің бири есапланады».

Қарақалпақстандағы түркий тиллердің сөйлесу лексикасының қәлиплесуі, өзгешеликлерин изертлеулер төмендеги көрсетилген факторларға дыққат аударады:

-хәр бир миллетің халық болып қәлиплесуі тарийхына;

-географиялық жақтан қоңсылас жасаған халықлар тарийхына, мәдениаты, әдебиятына;

-уакты бойынша бир неше дәуирлерден берли бундай географиялық шараятта қоңсы жасап атырғанлығына;

-жәмийеттеги атқаратуғын хызметине қарай миллет тилинің колланыу дәрежесине ;

-жасап атырған жәмийеттеги миллет тилинің тил бийлигине ийе болуы хәм т.б.

Түркий тиллердің өз ара байланысы хәм тәсири мәселелерин үйрениуде тюркологлар хәр қыйлы методларды колланыуды усыныс етеди. Мысалы, татар

тили изертлеуши И.А.Богородицкий лингвистикалық география методын, Е.Д.Поливанов лексикалық курамды тарийхый-генетикалық жақтан үйрениуді, В.В.Решетов халықлардың генетикалық жақтан қәлиплесуін үйрениуді макул деп есаплайды.

Қарақалпақстандағы түркий тиллердің өз ара тәсирин изертлеушилер өзбек, қарақалпақ, қазақ, түркмен тиллеринин бир-биринен сөз хәм сөз формаларын өзлестиреуін ең тийкаргы тиллик кубылыслар сыпатында көрсетеди.

Қарақалпақстандағы түркий тиллердің тәсири жергиликли илимпазлардан А.Дәулетов, Д.Насыров, О.Доспанов, А.Бекбергенов, Қ.Пахратдинов, өзбек илимпазларынан Э.Ю.Урозов, А.Мадамино, А.Ишаев, түркмен илимпазарынан С.Аразкулиев, А.Шыхиев, қазақ илимпазларынан Б.Бекетовлардың изертлеулеринде арнаулы үйрениледи. А.Дәулетов «Түркий тиллердің өз-ара тәсири менен бир-бирин байытуының дереклери» макаласында тиллердің өз ара тәсири дегенде, көбинесе, сол тиллердің сәйкес жергиликли орындарындағы көринислерин (говорларын) нәзерде тутады. Илимпаздың пикиринше, буның «себеби тиллердің бундай өз ара тәсирине байланыслы болған өзгерислер әдебий тил менен оның жергиликли орындарындағы көринислеринде (говорларда) бирдей емес. Тиллердің тәсири белгилі бир сорамада өзіншелик өзгешеликleri менен, яғнай қайсы тиллердің ўәкиллеринің аралас жасауы менен тиккелей байланыслы болады». Буның мысалы сыпатында Республикамыздың арқа хәм кубла районларындағы тиллик өзгешеликлерді көрсетеди.

Сондай-ақ, мақалада өзлестирілген сөзлерде тиллердің өз ара тәсири нәтижесинде жүзеге келген тил кубылысы сыпатында көрсетиледи. Бул процесстің ғәрәзсизликтен кейин жүз беріуі де автор тәрәпинен жетерли дәлилдер тийкарында тастыйықлап бериледи. Мысалы, өзбек тилинен қарақалпақ тилине сөзлердің өзлестирілиуін еки усулға бөлип қарайды. Бириншиси, атамаларды миллий тилге аударуыдағы өзбек тилинің тәсири (медсестра-хәмшияра, аллея-қыябан хәм т.б), екіншиси өзбек тилинен қарақалпақ тилине тиккелей жаңа сөзлердің ауысуы деп бөлип қарайды.

А.Бекбергенов хәм Қ.Пахратдиновлардың пикиринше, тиллердің бир-биринен тәсири социаллық факторларға, хәр тилдің структуралық-типологиялық өзгешеликлерине, сөйлеушилердің санына, тилдің хызмет етуғын территориясына байланыслы болып келеди. Социолінгвистикалық изертлеулерге анализ ете отырып, А.Бекбергенов хәм Қ.Пахратдинов тиллердің бир-бирине тәсириндеги еки процессти көрсетеди: «1. Дифференциация процесі, яғнай бир тилдің бир неше айырым тиллерге бөлинуі. 2. Интеграция процесі, яғнай тиллердің қосылуы, биригуі». Бул процесслер түркий тиллер тарийхына тийисли болып, хәзирги уакытта өнімилі емес деп есаплайды. Ал тиллердің өз ара тәсири-бул бир тилдің екінши тиден сөз хәм сөз формаларын өзлестиреуі деп қарайды. Бул мақаладағы келтирилген социолінгвистикалық мағлыұматларға қарағанда, Қарақалпақстандағы қарақалпақ тилине өзбек тилинің тәсир әдеуір дәрежеде күшли болып, ал усы аймақта жасаушы түркмен хәм қазақ тиллеринин қарақалпақ тилине тәсири жоқ. Керисинше, түркмен тилине (Төрткүлдеги түркменлер тилине қарақалпақ ти-

линии тәсири аз, ал Хожели, Шоманай районлардағы түркменлер тилине каракалпак тилиниң тәсири күшли хәм казак тилине (Мойнак, Тахтакөпир, Қоңырат районларында) каракалпак тилиниң тәсири күшлирек болған. Мақалада тиллердиң өз ара тәсири географиялық жайласыуына қарай үйренілген.

А.Мадаминов Қарақалпақстан Республикасының Хожели хәм Қоңырат районларында жасаушы өзбек хәм каракалпаклардың сөйлеу тилиндегі өз ара тәсир мәселесин үйренген. Бул бағдардағы изертлеулер, яғный Қарақалпақстанда жасаушы өзбеклердиң сөйлеу тилине каракалпак тилиниң тәсири мәселесин Э.Ўрозов хәм А.Ишаевлар монографиялық бағдарда үйренген. Оларда Қарақалпақстанның аймағында жасаушы өзбеклердиң сөйлеу тилиндегі қубылыстар районлар кесиминде (Беруний, Маңғыт, Елликқала, Төрткүл) анализленеди.

Ал, Хожели, Шоманай, Төрткүл, Беруний, Елликқала районларында, Маңғыт қаласында жасаушы түркменлердиң сөйлеу тилине олар менен сыйлас жасаған каракалпак, өзбек, казак тилиниң тәсири күшли болады. Бул мәселе лингвистикада

С.Аразкулиев (түркменстанлы) хәм А.Шыхыевлер (каракалпакстанлы) тәрепинен арнаулы үйренілген. Олардың изертлеулеринде анықлауынша, Қарақалпақстанда жасаушы түркменлердиң сөйлеу тили де түркмен әдебий тилине салыстырғанда фонетикалық, лексикалық, морфологиялық өзгешеликлер ушырасады.

Қарақалпақстанда жасаушы қазақлардың сөйлеу тили изертлеуши илимпаз Б.Бекетовтың көрсетиуінше, қазақлардың тилиндегі ушырасатуғын жергиликли өзгешеликтерди де тиккелей каракалпак тилиниң тәсиринен деп қарауға болады.

Қарақалпақстанда жасаушы түркий тиллес халықлар тилиниң тәсири мәселесин изертлеуге арналған мийнеттерди анализлей отырып, бул аймақтағы түркий тиллерге каракалпак тилиниң тәсири белгили дәрежеде күшли деген жуўмақ шығаруға болады. Бул изертлеулерде еле де алдағы ўақытта үйренилиўи тийис мәселелер бар екенлигин көремиз. Булар усы аймақтағы түркий тиллердиң диалектологиялық сөзлигин ислеп шығыў, түркмен тилине каракалпак тилиниң тәсири мәселесин районлар кесиминде тереңирек үйрениў хәм т.б. теориялық хәм әмелий әхмийетке ийе.

Әдебиятлар

1. Дәўлетов А. Түркий тиллердиң өз ара тәсири менен бир-бирин байытыуының дереклери. // Түркий тиллердиң өз ара байланысы мәселелери. –Нөкис: 1998.
2. Баскаков Н.А. Тюркские языки. –М.: 1960.
3. Бекбергенов А. Пахратдинов Қ. Каракалпак тилине Карақалпақстандағы баска түркий тиллериниң тәсири. //Түркий тиллердиң өз ара байланысы мәселелери. Илимий мақалалар топламы. –Нөкис: 1998.
4. Бекбергенов А. Пахратдинов Қ. Каракалпак тилине Карақалпақстандағы баска түркий тиллердиң тәсири. //Түркий тиллердиң өз ара байланысы мәселелери. Илимий мақалалар жыйнағы. (Ред: А.Дәўлетов). –Нөкис: 1998.
5. Бекетов Б. Карақалпак қазақтарының тілі. –Алматы: Көрсетілген 1992.

РЕЗЮМЕ

Ушбу мақалада муаллиф Қарақалпоғистонда яшайдиган түркий халқлар (қарақалпак, ўзбек, туркмен, қозоқ) тиллариниң ўзара таъсири нәтижесинде уларда лексик, фонетик, морфологик ўзгаришларниң содир бўлиши масалалари ёритилган.

РЕЗЮМЕ

Статья посвящается изучению лексических, фонетических, морфологических изменений в результате взаимовлияния языков тюркских народов, живущих в Каракалпакистане говорящих на каракалпакском, узбекском, туркменском и казахском языках.

SUMMARY

The article deals with the study of lexical, phonetic, morphological changes in the result of intra-influence of languages of the Turkic people living in Karakalpakstan and speaking in Karakalpak, Uzbek, Turkmenian and Kazakh.

РЕФОРМИРОВАНИЕ УЧЕБНЫХ ПРОГРАММ И ВОПРОСЫ ТЕОРИИ И ПРАКТИКИ ПЕРЕВОДА

Р.К.Рзаева – старший преподаватель

Н.Ешимбетова - студентка

Нукусский государственный педагогический институт имени Ажинияза

Таянч сўзлар: ислох қилиш, ўқув дастури, алоқа воситаси, ўқитиш методлари, халқаро стандартлар, ўқитишнинг инновацион усуллари, нутқ фаолияти турлари, медиа-технология, таржиманинг назарий ва амалий масалалари, бадий таржима.

Ключевые слова: реформирование, учебная программа, средство общения, методы обучения, международные стандарты, инновационные методы обучения, виды речевой деятельности, медиа-технология, теория и практика перевода, художественный перевод.

Key words: reformation, curriculum, means of communication, methods of teaching, international standards, innovational methods of teaching, types of language activities, media-technologies, theory and practice of translation, literary-artistic translation.

Преподавание иностранных языков в Узбекистане за годы независимости переживает, как и все остальные сферы социальной жизни, сложный период коренной перестройки, переоценки ценностей, пересмотра целей, задач, методов и материалов обучения. Сегодня для нашей страны занимающей достойное место в мировом сообществе, знание иностранных языков, и в особенности английского, стало неотъемлемой частью культуры каждого современного человека. Перед людьми – специалистами в разных сферах науки, экономики, культуры, бизнеса, техники и других областях деятельности, встала задача: изучить иностранный язык в качестве орудия производства. Обучение иностранному языку как средству общения на уровне высшей школы требует фундаментальной и разносторонней подготовки по языку и поиска новых эффективных методов и приёмов обучения.

Постановление Первого Президента Республики Узбекистан ПП-1875 от 10 декабря 2012 года «О мерах по дальнейшему совершенствованию системы изучения иностранных языков» ставит перед преподавателями иностранных языков важные задачи. В нём, наряду с достижениями отмечается, что «образовательные стандарты, учебные программы и учебники не в полной мере соответствуют современным требованиям, особенно в части использования передовых информационных и медиа-технологий» [2; 1].

Изменились мотивы изучения иностранного языка, идёт реформирование в учебных программах по иностранному языку и в связи с этим началась подготовка кадров нового типа.

В Постановлении Президента Республики Узбекистан ПП-2909 от 20 апреля 2017 года «О мерах по дальнейшему развитию системы высшего образования» говорится о «создании и широком внедрении в

систему высшего образования учебных пособий нового поколения, обеспечение высших образовательных учреждений современной учебной, учебно-методической и научной литературой, в том числе на основе приобретения и перевода новейшей зарубежной литературы, регулярное обновление фондов информационно-ресурсных центров» [3:1].

Реформирование в системе образования вызывает необходимость изменения учебных программ и поиска инновационных методов и форм обучения. По словам К.Ангеловски, «Нововведения представляют собой долгосрочную инвестицию в будущее... образование должно быть проникнуто нововведениями, в нём должен преобладать дух и атмосфера творчества» [4:44]. Введение в учебный процесс новых учебных программ играет важную роль в обучении английскому языку, в воспитании гармонично развитой личности, а также в выявлении и развитии творческих способностей студенческой молодёжи, от которых зависит в будущем интеллектуальный потенциал нашей страны.

Совместно с учёными УзГУМЯ и международной организации Британский Совет была разработана программа PRESETT (Pre-service English Teachers' Training) и вот уже более девяти лет (с 2008 года) обучение английскому языку в 18 вузах республики, в том числе и в нашем пединституте проводится по проекту «Реформирование учебных программ и подготовка будущих учителей английского языка в Узбекистане». Учебная программа по данному проекту соответствует международным стандартам и предусматривает комплексное обучение основным видам речевой деятельности с применением современных педагогических и информационных технологий. В работе проекта сегодня принимают участие преподаватели и студенты республики и методисты из зарубежных стран. В течение многих лет в реализации проекта существенную помощь оказывают зарубежные учёные: академический директор Норвичского института языкового образования в Англии профессор Род Болайто и консультант по образованию, эксперт проекта PRESETT из Великобритании Ричард Вест.

Учебные программы проекта имеют определённые цели, в соответствии с которыми обучающиеся по окончании курса английского языка должны уметь: читать в соответствии с произносительной нормой английского языка с полным охватом содержания общественно-политическую, художественную и специальную (научную) литературу; вести устную монологическую и диалогическую речь в пределах бытовой, общественно-политической и специальной тематики; грамотно писать на английском языке тексты, письма, статьи и уметь составлять договора, контракты, заполнять бланки, анкеты, вопросники и работать с документацией на иностранном языке; правильно переводить тексты с иностранного на родной и с родного на иностранный язык; уметь писать резюме и аннотации научных статей по своей и другим специальностям.

Перечисленные выше умения целиком и полностью связаны с предметами, включёнными в учебные планы. Каждый предмет учебного плана направлен на нормативно правильное и функционально адекватное владение всеми видами речевой деятельности на английском языке.

Учебники, используемые на занятиях по английскому языку в основном зарубежного издания, но они составлены с учётом особенностей образовательной системы нашей республики, традиций и культуры нашего народа. Изучая английский язык по этим учебникам, студенты получают сведения о политическом строе, традициях, обычаях и культуре не только англо-

говорящих стран, но и своей страны - республики Узбекистан.

Содержание учебного материала соответствует идейно-политическому воспитанию студентов и способствует повышению мотивации к изучению английского языка и расширению их кругозора. Как известно, процесс обучения неразрывно связан с воспитанием личности и качеств человека. Идея воспитания гармоничной, всесторонне развитой личности, умеющей критически мыслить, обладающей высокой нравственностью, отражает постоянное стремление человека к овладению достижениями как национальной, так и общечеловеческой, мировой культуры. По словам проф. Марцинковского «из истории человечества известно, что у стран, не востребующих интеллектуальные ресурсы, нет будущего. Успех страны, в любой отрасли зависит от того количества талантливых людей, которые могут воспользоваться специальной помощью для развития своих талантов».

Сегодня мы можем видеть положительные результаты и преимущества в обучении английскому языку по программе PRESETT. У студентов, обучающихся по этой программе наблюдаются такие качества как: большая самостоятельность в выполнении заданий, умение высказать свою точку зрения по обсуждаемым вопросам, критическое мышление, умение выполнить разные виды работ: проектную работу, портфолио и т.д., творческий подход и постоянный поиск свежей информации при выполнении заданий, решительность, коммуникабельность и ответственность, непрерывное совершенствование знаний.

Предметы по программе PRESETT и задания в них требуют использование на занятиях эффективных методов обучения: коммуникативного, интерактивного, а также получившие в последнее время большое распространение методов и приёмов параллельного усвоения языка, т.е. методов межкультурной коммуникации. Языки должны изучаться в неразрывном единстве с миром и культурой народов, говорящих на этих языках. Как известно, каждый народ отображает и воспринимает мир сквозь призму своей национальной культуры и менталитета, что обусловлено тем, что «каждая цивилизация, социальная система характеризуется своим способом восприятия мира» [8:49]. С новыми иностранными словами учащиеся переносят в своё сознание и в свой мир понятия из другого мира. Как известно, «усваивая язык, человек одновременно проникает в новую национальную культуру, получает огромное духовное богатство, хранимое изучаемым языком» [5:26]. Одной из основных функций языка, тесно связанных с коммуникативной, является хранение и передача истории, традиций и культуры народа.

Другими словами, «усвоение иностранного языка представляет собой процесс получения билингвальных способностей и одновременно с этим – социокультурных познаний в результате взаимосвязанного, нераздельного функционирования языка в сфере культуры» [9:152].

Программа PRESETT играет большую роль в развитии теории и практики перевода, в совершенствовании знаний студентов по переводу текстов разных функциональных стилей с английского на родной, и с родного на английский язык. Вопросы теории и практики перевода были и остаются актуальными в преподавании английского языка. Представители одной культуры знакомятся с особенностями других культур из литературных произведений и других источников. Одним из таких источников, получивших широкое распространение в современном мире, являются переводы. Перевод означает вза-

имодействие двух языков, а также и контакт между двумя культурами. Раскрывая своеобразие культурных ценностей, обычаев и традиций, переводы способствуют взаимопониманию и взаимоуважению, обогащают культуру каждого народа, вносят большой вклад в развитие его языка, литературы, науки и техники [8:78].

В работе Первого Президента Республики Узбекистан И.А.Каримова «Высокая духовность - непобедимая сила» говорится: «В последнее время создаются все условия для перевода лучших образцов национальной литературы на иностранные языки, но к сожалению нам предстоит сделать ещё много работы в этом направлении. Необходимо улучшить работу по теории и практике перевода, чтобы дать возможность людям всего мира ознакомиться с образом жизни, культурой, традициями и обычаями нашего народа. У нас имеются все условия для подготовки квалифицированных кадров- специалистов по иностранным языкам, теории и практике художественного перевода [1:139].

Сегодня одним из актуальных вопросов является вопрос о переводе произведений известных узбекских и каракалпакских писателей и поэтов на английский язык для того, чтобы люди других стран могли ознакомиться с лучшими произведениями литературы нашего народа. Президент Республики Узбекистан Ш.М.Мирзиёев во время пребывания в нашей республике и посещения строительства новой школы для одарённых детей имени И.Юсупова отметил, что необходимо открыть Переводческий центр при школе. Это ещё раз подтверждает актуальность данного вопроса в настоящее время.

Руководствуясь этим, преподаватели и студенты кафедры английского языка и литературы НГПИ проводят большую работу в этом направлении. Одарённые и талантливые студенты факультета принимают активное участие в работе научного кружка «Молодой переводчик», основной целью которого является обучение навыкам перевода разных жанров художественной литературы и других видов текста. В работе кружка принимают участие не только студенты пединститута, но и колледжей, академлицеев и КГУ имени Бердаха. Работа по переводу проводится по нескольким основным направлениям:

1) Перевод о жизни, деятельности и творчестве известных узбекских и каракалпакских писателей и поэтов, а также лучших образцов национальной литературы, ценного наследия нашего народа - каракалпакского фольклора на английский язык;

2) Перевод разных жанров иностранной литературы с английского на узбекский и каракалпакский языки;

3) Перевод текстов научного стиля (научных статей, тезисов, аннотаций, резюме и т.д.) с русского, узбекского и каракалпакского языков на английский язык.

По первому направлению сделаны переводы о жизни и творчестве известных узбекских поэтов Зулфии Ибраиловой, Эркина Вахидова, Мухаммада Юсуфа, каракалпакских поэтов-классиков Ажинияза, Бердаха, писателей и поэтов А.Мусаева, С.Нурымбетова, А.Бегимова, Н.Давкараева, А.Дабылова, К.Султанова, Ж.Аймурзаева, И.Юсупова, Х.Турымбетова, Т.Кабулова и других. Большое внимание уделяется переводу разных жанров каракалпакского фольклора. Выход в свет «Каракалпакского фольклора» в 100-томах стал важным событием не только для нашей страны, но и для других народов Средней Азии и стран СНГ. В это издание вошли 66 эпосов, около 400 сказок, легенд, мифов, пословиц и поговорок, загадок, айтыс и т.д. Роль фольклора в вос-

питании подрастающего поколения, силу его эстетического воздействия отмечали ещё учёные восточного средневековья: Ахмад Югнаки, Юсуф Хос Ходжиб, Махмуд Кашгарий, Кайковус, Ибн Сина, Саади, Абу Райхан Беруни, Рудаки, Алишер Навои и другие [7:41]. Абу Райхан Беруни, например, огромное внимание уделял проблемам народной культуры и изучению культуры различных народов. Он назвал фольклор «достоинством и умом народа». «Изустная литература», – по его словам, – «становила и укрепляла его нравственный облик, была его исторической памятью, праздничными одеждами его души» [6:132].

Фольклор - это величайшее достояние национальной культуры каждого народа, могучее средство воспитания и обучения, нравственного и эстетического воздействия на личность. Студенты переводческого кружка вносят свой вклад в перевод песен, стихов, легенд и сказок из каракалпакского фольклора на английский язык. Это студенты 1 курса А.Мухаммадияров, И.Халмуратов, 3-курса Н.Ешимбетова, А.Тажетдинова, 4-го курса Б.Садыкова, Д.Каримов, Т.Сейтмуратова и другие. Использование фольклорных материалов способствует изменению роли родного языка в учебном процессе, вынося его за рамки перевода и делая его инструментом для межкультурных сравнений и аналогий [10:178].

Заслуживают внимания переводы произведений поэтов-классиков каракалпакской литературы и Народного поэта Узбекистана и Каракалпакстана И.Юсупова на английский язык. На английский язык переведены: гимн Республики Каракалпакстан, историческая массагетская поэма «Тумарис», четверостишия и более 20 стихотворений поэта. Уместно привести слова известного башкирского поэта Мустая Карима: «Коль скоро перед нами перевод, значит это произведение обрело свою жизнь....Переводное произведение должно быть признано явлением самостоятельным во всех отношениях» [12:111].

Переводы произведений известных поэтов-классиков и современных поэтов узбекской и каракалпакской литературы на английский язык представляют интерес по содержанию и идее не только для читателей нашей страны, но и для широкого круга читателей других стран, предоставляя им возможности ознакомиться ближе с культурой, традициями, обычаями, национальными ценностями и лучшими качествами нашего народа. Известный русский поэт С.Маршак писал: «...гордый стих и в скромном переводе служил и служит правде и свободе» [12:28].

По второму направлению – переводу произведений на иностранном языке на узбекский и каракалпакский языки также проделана определённая работа преподавателями и студентами кафедры. Невозможно представить изучение английского языка без знания детского фольклора: баллад, легенд, каламбуров, народных песен и сказок известных английских писателей и поэтов. Сделаны переводы детских стихов и песен из популярной книги *Песни Матушки Гусыни* (*Mother Goose Rhymes*), произведений в прозе сказок с английского на каракалпакский язык *Алиса в стране чудес* (*Alice in Wonderland*) Льюис Кэррол, Ч.Диккенса, отрывков из популярной книги *Гарри Поттер* (*Harry Potter*) К.Роулинг студенткой 3 курса Н.Ешимбетовой, рассказов О'Генри «The last leaf» студенткой 4 курса Б.Садыковой, перевод произведений известных поэтов-классиков В.Шекспира, Дж.Г.Байрона, Р.Бернса, М.Арнольд, Т.Мор,

Э.Браунинг, А.Теннисон, П.Шелли, У.Вордсворд, Кольридж и других выпускниками кафедры Д.Джуманиязовым, Т.Сейтмуратовой, студентами 4 курса Б.Садыковой, Д.Каримовым и студентом 1 курса А.Мухаммадияровым. Работы по переводу преподавателей и студентов пединститута публикуются на страницах республиканской газеты «Қарақалпақ әдебиаты» с 2013 года в рубриках «Новые переводы», «Вечные истоки», «Прочитайте детям», «Подарок детям», «Из детской мировой литературы», «Творчество читателей» и др.

Переводы с узбекского, русского и каракалпакского языков на английский язык, а также с английского на родной язык, выполненные преподавателями и студентами пединститута являются вкладом в ту большую работу, которая проводится в нашей республике известными учёными, писателями и поэтами по вопросам художественного перевода.

По третьему направлению - переводу разных видов тестов научного стиля также проводится опреде-

лённая работа. В кружок «Молодой переводчик» часто обращаются магистранты, докторанты, люди разных специальностей с просьбами оказать им практическую помощь в написании научных статей для публикации в зарубежных странах, тезисов, докладов, аннотаций и других видов работ на английском языке. Перевод текстов научного стиля - это хлопотливая работа, требующая хорошего знания функционального стиля научного изложения, навыков и опыта. Эту работу выполняют в основном преподаватели кафедры английского языка и литературы.

Таким образом, инновации в учебных программах по иностранным языкам, совершенствование их структурных, содержательных аспектов и качества, их внедрение в учебный процесс играют важную роль в повышении интеллектуального уровня студенческой молодёжи и в подготовке высококвалифицированных кадров по иностранным языкам, не только преподавателей английского языка, но и переводчиков.

Литература

1. Каримов И.А. Высокая духовность-непобедимая сила. –Ташкент: 2008.
2. Постановление Первого Президента РУз ПП-1875 «О мерах по дальнейшему совершенствованию системы изучения иностранных языков». –Ташкент: 10 декабря, 2012.
3. Постановление Президента РУз ПП-2909 «О мерах по дальнейшему развитию системы высшего образования». –Ташкент: 20 апреля, 2017.
4. Ангеловски К. Инновации и учителя. –Москва: 1991.
5. Верещагин В.М.Костомаров В.Г. Язык и культура Изд. 4-е. –Москва: 1990.
6. Ибрагимов Х., Абдуллаева Ш. История педагогики и образования. –Ташкент: 2008.
7. Комиссаров В.Н. Современное переводоведение. Учебное пособие. 2-е издание. -Москва: Р.Валент, 2011.
8. Маслова В.А.Лингвокультурология. –Москва: Филология. 2007.
9. Рогаль М., Рогальова Э. Приобретение билингвально-социокультурной компетенции в процессе освоения РКИ. Сб. статей и материалов.Том 1. -Санкт-Петербург: 2003.
10. Сухолуцкая М.Э. Русский фольклор –гармония в обучении страноведению и языку. Сб. статей и материалов. Том 1. -Санкт-Петербург: 2003.
11. Тер-Минасова С.Г. Язык и межкультурная коммуникация. –Москва: изд. МГУ, 2004.
12. Ульяшов П. Ветер земных дорог. –Нукус: «Қарақалпақстан», 1989.

РЕЗЮМЕ

Мақола чет тиллари ўқув дастурларини ислох қилиш ва таржиманинг назарий ва амалий масалаларига бағишланган. Унда пединститут талабаларини инглиз тилига ўқитишнинг PRESETT дастури натижалари таҳлил этилган ва кўриб чиқилган, унинг таржима маҳорати ва малакаларини ривожлантиришдаги роли қараб чиқилган. Бунда муаллиф «Ёш таржимон» тўғарагининг фаолиятини ва таржимон ўқитувчилар ишларини ёритиб берган. Улар фаолияти республикада таржиманинг назарий ва амалий масалаларининг ривожланишига қатта ҳисса бўлиб қўшилаётганлиги қайд қилинган.

РЕЗЮМЕ

Статья посвящается вопросам реформирования учебных программ по иностранным языкам, и теории и практики перевода. Рассматриваются и анализируются результаты программы PRESETT в обучении английскому языку студентов пединститута, и её роль в развитии переводческого мастерства и навыков. Автор статьи освещает работу научного кружка «Молодой переводчик» и преподавателей по переводу, являющимся вкладом в развитие теории и практики перевода в республике.

SUMMARY

The article is devoted to the issues of reforming curriculums in foreign languages, and theory and practice of translation. There have been analyzed the results of PRESETT curriculum in teaching English of the students of pedagogical institute, and its role in the development of habits and skills in translation. The author of the article also describes the work in translation being done by the members of the scientific circle «Young translator» and teachers that is considered to be the contribution into the development of theory and practice of translation in the republic.

ҚАРАҚАЛПАҚ ТИЛИНДЕГИ ПАРОНИМЛЕР

С.Ж.Шынназарова – филология илимлериниң кандидаты

А.Оразымбетов – филология илимлериниң кандидаты, доцент

Әжияз атындағы Нөкіс мәмлекетлик педагогикалық институты

Д.У.Исмаилова – оқыушы

Бердақ атындағы Қарақалпақ мәмлекетлик университети жанындағы 3санлы академиялық лицей

Таянч сўзлар: пароним, омоним, омофон, омоформа, омограф, синоним, лексик-семантик, морфема, луғат, лексикология, семасиология, каламбур, тилшунослик.

Ключевые слова: пароним, омоним, омофон, омоформа, омограф, синоним, лексико-семантический, морфема, словарь, лексикология, семасиология, каламбур, лингвистика.

Key words: paronym, homonym, homophon, homophorme, synonym, lexical-semantic, morpheme, dictionary, lexicology, semasiology, pun, linguistics.

Паронимлер – сөздің аңлататуғын мәнісі менен байланыслы ұғым. Сонлықтан лингвистикалық әдеби-

ятларда паронимлерди мәнилик билдириўине қарай бир қатар топарларға бөлип қарастырады.

Лингвистикалық сөзліктерде «Паронимлер – есители ұқсаслығы хэм морфемалық курамының жақынлығы бойынша бириниң орнына жаңылыс сөз ямаса хэзил ретинде қолланылатуғын сөзлер» [1:132], – деп көрсетиледи. Ал, рус тил билиминде паронимлерди сөзлердиң семасиологиялық характери менен байланыстырып, паронимлер айтылыуы жағынан омонимлерге жақын. Биринши өзгешелиги, паронимлер хэр түрли болып жазылады. Екинши өзгешелиги, паронимлик сөзлер мәнилик жақтан бәркулла тууры келе бермейди, – деп көрсетеди [2:103]. Қазақ тил билиминде пароним сөзлерди лексика-семантикалық топарлардың ишинде қарастырады. «Паронимлер – бул бирдей айтылып, морфемалық курамы хэр кыйлы сөзлер. Паронимлер деп, хеш бир мәнилик байланысы жоқ, бирақ айтылыуында, бир – бирине оғада жақын, хэтте бирдей болып айтылатуғын, мәнилері басқа – басқа сөзлер» деп, ал омоним хэм омографлардан, омоформа хэм паронимлерди гей-пара ұақытларда каламбурдан (французша «calembour» деген сөзи болып, айтылыуы бирдей, бирақ мәнилері хэр түрли сөзлер негизинен пайда болған «сөз хэзили» дегенди аңлатады) жасалып, хэзил – дәлкек сөз ретинде қолланылады» [3:27] – деп атап көрсетиледи. Сондай-ақ, М.Белбаеваның аталған мийнетинде сөзлердиң лексика-семантикалық топарларында омонимлер, омофон, омоформа, пароним, каламбур, синоним, плеоназм, антоним, антонимизация сөзлери де анализленген.

Өзбек тил билиминде де паронимлер бир қатар әдебиятларда айтылып, Ш.Рахматуллаев пароним сөзлер болыуы ушын төмендеги белгилери болыуы кереклигин айтады хэм системалық -лексикологиялық бағдарда анализлейди.

1. Сөз жасалыуы ызамлылықлары бойынша жасалған лексемалар болыуы;
2. Анық бир лексемадан (яғный түбир сөзден, бир түбирден жасалған сөз) болыуы;
3. Бир сөз шақабына тийисли болыуы;
4. Сөз жасаушы морфемалардың мазмуны бойынша улыұмалық болыуы;
5. Сөз жасаушы морфемалардың аңлатылыуы жағынан да ұқсас болыуы керек» [4:45] – деп, сөзлер паронимлер бола алыуы ушын усы бес талаптың болыуы зәрүрлигин атап көрсетеди.

Ш.Рахматуллаев жоқарыда атап өткен мийнетинде рус тили арқалы кирген төмендеги сөзлерди паронимлер сыпатында көрсетеди. Мысалы: Абонент – абонемент ийеси.

1. Абонемент – қандай да нәрседен белгили мүддетте пайдаланыу хуқықын беретугын хужжет. Бул жерде: а) сөз жасау тийкары – абон, б) жасаушылары – ент, емент;

2. адресат – почта жиберилген адам яки шөлкем. Адресант – почтаны жиберийуши адам яки шөлкем. Бул жерде: а) сөзди жасау тийкары – адрес. б) жасаушылары: ат: – ант.

3. дипломат – бир хукиметтиң басқа хукимет пенен байланысына ўәкиллиги бар хәмелдар адамы.

Дипломант – диплом жумысын жазатуғын адам.

Бул жерде: а) Сөз жасау тийкары – диплом; б) жасаушылары – ат; ант.

Ал қарақалпақ тил билиминде паронимлер хаккында лексикология бағдарындағы әдебиятларда улыұма сөз етилмеген, тек ғана авторлар жәмәәти тәрәпинен шығарылған мийнетте: шаппат – шапалақ, домалақ – дөңгелек сыяқлы санаулы мысаллар келтирилген [5:10].

Қарақалпақ тилинде паронимлер кубылысы өнимсиз. Ол аңлатылыуы бойынша омофонларға ұқсас. Омофонларға ұқсаслық тәрәпи – паронимлер де айтылыуында бир – бирине оғада жақын ұқсаслықта.

«Омофонлар - айтылыуы бир, жазылыуы хэр кыйлы болған сөзлер» [6:43]. Омофонлар ұқсас, хэттеки бирдей айтылса да, хэр түрли мәни аңлатады. Әлбетте, сөз омофон хызметинде келиуи ушын да, пароним болыуы ушын да олардың бир – бирине салыстырылатуғын сынарлары болыуы керек. Синонимлерде синонимлик қатарлар еки, үш хэтте оннан да көп бирликлер менен аңлатылса, ол пароним хэм омофонларда тек еки бирлик арқалы бир – бирине салыстырыу арқалы олардың мәнилері айдынласады.

Пароним – терминине лингвистикалық сөзликтерде төмендегише анықлама бериледи. «Пароним – англ. – *paronym*, немис – *patronym*, грекше – *para* – «ұқсас, жақын» + *opoma* – атама. Айтылыуы жағынан ұқсас, бирақ мәниси өзгеше, бириниң орнына екіншиси жаңылысып қолланыла беретугын сөзлер. Паронимлердиң омонимлерден (омофон, омографлардан) өз ара айырмашылығы болады. Пароним сөзлердиң айтылыуы да, жазылыуы да хэр түрли болып келсе, омофонлар жазылыуы басқаша болғаны менен, айтылыуы бирдей болады. Омографлардың жазылыуы бирдей болса да, айтылыуы хэр кыйлы болады» [7:121].

Қарақалпақ тилинде де бир қатар пароним сөзлер ушырасады. Олар көпшилик жағдайда, әсиресе, сөйлеу стилинде бириниң орнына екіншиси актив қолланыла береді, ал оларды айырым - айырым түрде алып таллағанымызда, еки компоненти де көбинесе бирдей мәни аңлатса да, екінши компоненттері жеке турып, бул талапқа жууап бермейтуғын халатлары да ушырасады. Мысалы: *ғәзийне* – *ғазна*. Ғәзийне, ғазна сөзи де ауызеки сөйлеу стилинде мол байлық, дүнья мәнисин аңлатса да, ғазна сөзи – банк ислери терминине тийисли сөз. Ғазна – касса, пул түсиниклери менен байланыслы.

Аңла – *аңғар*. Бул буйрық мәнилі – сөз болып, екінши беттеги шахсқа қарата айтылады. Бириниң орнына екіншиси қолланыла береді. Түбирлері аң сөзинен болып, аңла сөзи хәрәкет мәнисин аңлатады, байқа, серле сөзлери менен синонимлес. Ал, аңғар сөзи жеке турғанда аңғар семантикасы суу объектиниң байланыслы сөз болып, суудың бағыт - бағдарын аңлатады. Тийкарынан, суудың бағыт - бағдарына, жөнелисине байланыслы паронимниң аңла сыңары улыұма жумсалмайды. Паронимлер қарақалпақ тилинде өз ара түбирлес сөзлер менен келип ғана пароним сөзлер болып қоймастан, ал ұқсас ұғымлар арқалы да паронимлик хызмет атқарады. Жарық қауын - жарылған қауынды аңлатады, ал, жарық қауын ушын жақты қауын дизбеги қолланылмайды. Мысалы: *жақты* – *жарық*. Хана жақты, хана жарық – бул еки мысалда да хананың жақтылы, нурлы болып туруы нәзерде тутылады. Ал жарық сөзи жақты, нурлы мәниси менен бирге бир нәрсениң жырығы, сынығы менен де байланыслы ұғымды аңлатады. Мысалы: мәйек жарық яғный сынған, шытнаған, сызық түскен яки жарамсыз т.б. халатын аңлатыуы менен бирге, дийўалдың жарылыуы, шардың жарылыуы, жараның жарылыуы, қарынның жарылыуы улыұма предметтиң көринисиндеги нуқсан ямаса түрлише халатын аңлатады. Бирақ, атап өтилген мысаллардағы дийўал, шар, қауын, жара – олардың жақтыланып, қандай да сәўле, нур менен жақты болып туруы улыұма аңлатпайды. *Жақты* – *жарық* – жақтылық мәнисин билдиреди. *Жарық* – жақты мәнисин де, саңлақ мәнисин де билдиреди.

Бақ – *бахыт*. Бул сөзде де буўынлар арқалы қ хэм х сеслериниң алломорфлық сыпаты (сөйлеудеги өзгешелиги) арқалы жазылыуда еки түрли жазылғаны менен, айтылыуда бирдей айтылады хэм еситиледи. Мысалы: Бақ қарасын, қыдыр дарысын (пәтия түри, фраза). *Бахыт* – бахытлы өмир, бахытлы келешек т.б.

Мысалдағы бақ қарасын дизбегіндегі бақ сөзі бахыт, ығбал сөзлері менен синонимлик қатар дүзе алады. Сондай-ақ *бақ* сөзі *бахыт* мәнісінде де, сап омоним түрінде бір нәрсеге қарау, нәзер таслау, дыққат аудару мәнилерінде де қолланылады. Мысалы: Ақсақтың аяғына, соқырдың *соңына бақ* (накыл). Қас - қабағына *бағып отыру* (қарап отыру мәнісінде).

Арза – арзы. Арза – бұл рәсмий ис қағаздың бір түрі, адамның шағымы, арзасы, яғни хұжжет атамасы. Арзы сөзі адамның хал-ауқалы, жағдайы мәнісінде де қолланылады. Бұл сөздер де гейде жаңылыс, бири екіншісиниң орнына қолланылғаны менен, жеке алғанда мәнилик өзгешеликке ийе.

Тау – тап. Бұл бір бұйынлы сөздер тек у хәм п сеслері менен өзгешеленип, бұйрық мәнісінде айтылғанда екі сөз де хәрекетлик мәниде қолланыла алады яки екеуі де бір хызметте келе алады. Мысалы: китапты тау, китапты тап түрінде теңдей қолланыла алады. Ал, жеке алып қарағанымызда тау – географиялық атама, объект, тап сөзі болса географиялық атама мәніси орнында қолланыла алмайды.

Тауысыу – табысыу. Тауысыу хәм табысыу сөзлері де бір – бирине жолығысу, гезлесіу, бір – бири менен қайта көрісіу мәнилерінде бири екіншісиниң орнына қолланыла алады. Ал тауысыу паронимлик сыңарында бір нәрсени жуумақлау, аяқлау, ақырына жеткеріуді аңлатады. Мысалы: *ауқатты тауысып ишип қой*, - деп қолланылса да, ал *ауқатты табысып ишип қой* түрінде қолланылмайды. Бұл мысаллар омофонлық қасийеттегі сөздерден өзгешеленеді. Омофонда ток – электр тогы хәм ток бала (аш емес) мысалларында алломорфлық хызметте электр тогы – ток түрінде де фонетикалық өзгеріс пенен айтыла береді, бірақ аш емес баланы ток бала түрінде қолланылуы жағдайы улыуға ушыраспайды.

Урпа – урпақ. Урпа – бұл қамырды жайыу, т.б. асхана жумысларында қолланылатуғын унның аз муғдары. Бұл сөздің арқа диалектте *урпа* сөзі менен бірге *урпақ* сөзі де теңдей қолланылады, яғни бириниң орнына екіншіси теңдей жумсала береді. *Урпақ* сөзін паронимлик сыңарсыз жеке таллағанымызда, ол *әулад* мәнісін де билдиреді, бірақ *урпа* паронимлик сыңары адам, әулад мәнісін улыуға аңлатпайды.

Руу – урыу. Айтылуы бойынша уксас екі сөз де бириниң орнына екіншіси қоллана береді. Руу кәуім, руу атамасын аңлатады, яғни этнонимди билдиреді. Мысалы: қостамғалы рууы, қанды рууы. Бірақ руу сөзі *таяқ урыу* мәнісінде қолланылмайды. Ал, урыу сөзі этноним мәнісінде де, таяқ урыу (фейил) мәнісінде де қолланылады.

Қостар – қосақ. Бұл сөздер де бір түбірден қос сөзі арқалы жасалған. Бұл сөздер *ерли-зайыпты*, *жупты* мәнісінде бириниң орнына екіншіси қолланыла береді. Мысалы: кудай қосқан *қостары*, *қосағың* менен теңдей қартай (пәтия түрі) мысалларында ерли – зайыпты аңлатады. *Қосақ* сөзін жеке алып қарағанымызда, адамның қосақласып жүріуі – бирге қатар ийинлесіп жүріуі, аттың қосақласып шабыуы – бирге, теңдей қатара шабыуы. Ал, адамның ийинлесіп жүріуін қостарласып жүрді, ямаса аттың биргеліктегі шабысын қостарласып шауы түрінде қолланылмайды.

Аң – ау. Бұл паронимлик сыңарлар *а* – дауыссыз сес тийкар, сөз түрінде келип байланысып, екі сөз де дүздегі хайуанларға байланыссыз мәнісін аңлатады. Мысалы: аңға шығыу, ауға шығыу дизбегінде қолланылады. Балықты аулау сөзі қолланылса да, балықты туду мәнісінде аң сөзі паронимлик хызметте балықты аңлау түрінде қолланылмайды. Аңға шығыу – ауға шығыу бұнда екеуі де хайуанды

туду мәнісінде қолланылады. Ау сөзі жеке туып кийимнің бір бөлегін, балықшының куралын, өрмекшінің торын т.б. мәнилерди аңлатып омонимлик хызметте келеді.

Ақлау – хәклеу. Имаратты хәк қурылыс материалы менен ақ ренге бояуды, хәклеуді аңлатыуда усы екі сөз теңдей қолланыла береді. Әсиресе, Мойнақ районы халқы жайды т.б. затларды хәклеуді ақлау деп өнімди қолланылады. Ал ақлау сөзі жеке алып қарағанымызда, бір адамның тәрәпин алыу, соның жағын жақлау т.б. мәнилерін де билдиреді, бірақ адамның тәрәпин алыу хәклеу түрінде қолланылмайды.

Күлгиш – күлдиргиш. Бұл паронимлер адамның бетінде сөйлегенде, күлгенде т.б. мимикалық хәрекеттерде ойылатуғын екі уртындағы билинер – билинбес ойық. Күлгиш – адамның белгиси, күлкіге бейимлиги. Күлдиргиш – өзгелік дәрежеде басқаларды күлдире алыу қабилети яғни екі ұғым түсіниледі.

Сырықты-сырғыды ямаса *сырқыу-сырғыу*. Сырықты, сырғыды сөзлері қустың төменлеп ушыу хызметіне байланыссыз теңдей қолланыла береді. Ал, қандай да суйықтық, ауқат, май т.б. ең соңғы тамшысына шекем куйыуды сырқыу, өзгелік дәрежеде сырқты деп қолланылса да, сырғыды сөзі куйыу мәнісінде жумсалмайды.

Қурық болыу – ғурық болыу. Бұл паронимлер тек тауыққа байланыссыз шөже шығарыудағы жағдайына байланыссыз айтылып, қурық сөзі дузақ, қақпан мәнісінде жумсалады. Ал, ғурық қақпан сөзінің синоними бола алмайды.

Жағыс – жаға. Бұл паронимлик бирліклер суу объектлериниң, мысалы суудың жағасы, дәрьяның жағысы т.б. түрінде бири екіншісиниң орнына теңдей жумсалады. *Жаға* – тигиушилик қасибине байланыссыз сөз, кийимнің бір бөлегі. Кийимнің мойынға мөлшерленген тәрәпи жағыс деп қолланылмайды.

Әмир – хәмир. Бұл паронимлик қатардағы түбірлес сөз әмир, екінші мысалда сөйлеу тилинде х көмекей сеси қосылып айтылуы аңланады. Бұл екі сөз де буйыруу, буйрық етиу мәнісінде жумсалады. Ал, әмир – бұл титул, хәмел аты. Мысалы: Бухара әмири, Хийуа әмири. (Бухара хәмири түрінде қолланылмайды).

Азыу – азғын. Түбір сөзі – аз. -ыу/-ғын сөз жасаушылары арқалы екі түрлі формада келсе де азғынлап, арықлап, жүдеп кетиу мәнісінде қолланылады. Азыу – тистің бір түрі. Азғын сөзі тис мәнісінде қолланылмайды.

Бек-беккем/бекем. Бұл паронимлик қатарда ауыз (уйытқы -синоним тирек) сөзі менен келетуғын аузына беккем бол, аузына бек бол деген турақлы сөз дизбегінде қатар, теңдей қолланыла береді. Ал бек сөзі жеке турғанда бий сөзі менен мәнилес ертедегі хәмел атамасы. Ал бекем/беккем келбетлиги титул мәнісін аңлатпайды. Беккем келбетлиги жийи т.б. нәрселерди нығызлап байлауды аңлатса, жипти бек байлау түрінде қолланылмайды.

Самаллау-шамаллау. Бұл пароним сөздер таза хауаға шығыу, самаллау, таза хауа жутуу, қыдырыу мәнісінде бири екіншісиниң орнына қолланылады. Ал *шамаллау* – аязлау, тумалау ауырып қалуыды билдиреді.

Ақ жол – хақ жол. Пароним түбири – ақ. Сеслик өзгешелигі – х – сеси. Ақ жол/хақ жол – тууры, хадал айдын жолды билдиреді, этикет сөз. Ал Ақ жол – тазаланған ақ жол, ақ рендегі жол.

Қона сақал – қана сақал. Сеслик өзгешелигі – о – сеси. Қона сақал/қана сақал – тек сақал сөзі менен дизбеклескенде қалың, үрпейген көринистегі сақал-

ди аңлатып, бири екіншісін орнына жумсалады. Ал қапа сөзі жеке тұрғанда ренжіу, қапа болыуы билдиреди.

Тақыр-тықыр. Сеслик өзгешелигі – а – сеси. Бул еки сөз де жеке тұрғана сеслик (шашты тақырлап алдыру – көринислик) еликлейиш сөз шакабы хызметінде келеди. Тақыр – географиялық атама, топоним индикатор. Ол тықыр жер деп айтылмайды.

Қат-қабат. Пароним түбірі – қат. Сөз курамындағы қосымша элемент қ (аб) ат. Қабат – рус тилиндегі этаж мәнісінде де жумсалады. Ал, бир имараттың жайдың еки бөлмеси, ханасы болса 2 қат // 2 қабат жай деп, ауызеки сөйлеу тилинде хәмледар хаялға байланыслы еки қат хаял // еки қабат хаял түрінде қолланылады. Ал этаж түсиниги ушын қат сөзі қолланылмайды. Кийимди үсти-үстине кийиниуде де қатлап кийиниу//қабатлап кийиниу деп айтылса да (ол бир неше қабаттан ийе болғанлығы ушын) ал малдың ишки ағзасындағы **қырыққат** деп аталған жерин **қырыққабаты** деп айтылмайды.

Қонақ жай – қонық жай. Пароним түбірі – қон. Пароним жасаушы аффикслер: - ақ/-ық. Бул еки сөз де биринің орнына екіншісін жумсалады, ал тийкарынан хәр бири өз алдына мәнилик өзгешеликке ийе. Қонақ жай – қонақ күтиуге арналған жай, зал т.б. Қонық жай – мерекелерде узақтан келген хәм қонып қалатуғын қонақларға арналған үй ямаса хана.

Домалақ – дөңгелек. Бир предметтің дөңгеленген мысалы топ, мәйек, ғарбыз сыяқлы формада болыуына байланыслы еки сөз де қатар қолланылады. Ал дөңгелек сөзі жеке тұрғанда дегершик – автомобиль т.б. көликлердің бир бөлегін дөңгелегін аңлатып, ол

шеңбер формасында болса да, ғарбыз сыяқлы домалақ я жумалақ емес.

Шаппат – шапалақ. Пароним түбірі – шап. Жасаушы формалары: -пат; алақ.

Бул еки мысал да шаппат пенен урыу, шапалақ пенен урыу түрінде қатар қолланылады. Бирак, бирейди қол шаппатлап хошаметлеу көринисін беріуде қол шаппатлады түрінде өнімлі айтылса да, қол шапалақлады түрінде жумсалмайды.

Жоқарыдағы пикирлерден келип шығып, төмендегі жууымақларды ұсынамыз:

1. Паронимлер – қарақалпақ тилинде өнімсіз кубылыс.

2. Паронимлер қарақалпақ тилинде уқсас (бирдей) бууындар арқалы да, түбір сөзлер арқалы да жасалуы мүмкіншилигине ийе.

3. Қарақалпақ тилинде паронимлер тек бир түбір сөз арқалы ғана емес, айырым жағдайларда дзбеклесип келип те паронимлик сыңарлас сөзлер бола алады.

4. Паронимлер айтылуы жағдайлары менен байланыслы болғанлықтан алламорфлық өзгешелигі менен де ушырасады.

5. Паронимлер ауызеки сөйлеу стилине тән, диалектлик сөзлер менен де қатар келип, бири екіншісін орнына қолланыла алады.

6. Паронимлер мәнилик жақтан бири екіншісін орнына қолланылса да, жазылуында хәр бири өзгеше жазылады, жеке тұрғанда да бөлек мәнилерди аңлатады.

7. Паронимлер – қарақалпақ миллий әдебий тилинің сөз байлығын аңлатыушы белгилеринен бири.

Әдебиетлар

1. Насыров Д.С., Бекбергенов А., Жәрімбетов А. Русша - қарақалпақша терминлер сөзлігі. -Нөкіс: «Билим», 1992.
2. Фомина М.Н. Современный русский язык. Лексикология. -Москва: «Высшая школа», 1983, 103-б.
3. Белбаева М. Қазіргі қазақ тілі лексикологиясы. -Алматы: «Мектеп», 1976, 27-б.
4. Рахматуллаев Ш. Қазіргі адабий үзбек тили. -Тошкент: «Фан», 2006, 45-46-б.
5. Пирниязова А., Шыназарова С. Қазіргі қарақалпақ әдебий тили (Лексикология) пәнінен интерактив усылларды оқытуы. -Тошкент: «Баяз», 2014. 10-б.
6. Есемурат Бердимурат улы. Қазіргі қарақалпақ тили. Лексикология. -Нөкіс: «Билим», 1994, 43-б.
7. Кенесбаев С., Жанұзақов Т. Русско - казакский словарь лингвистических терминов. -Алма-ата: 1966, 121-б.

РЕЗЮМЕ

Мақалада қарақалпақ тилидағы паронимлар хақида фикр юритилган. Паронимларнинг фонетик, буғин, морфологик, лексик жихатдан хусусияти сүз этилган. Паронимлар омофонларға қиёсланган. Паронимларнинг адабий тил ва диалектал вариантлари берилган. Қарақалпақ тилига хос паронимлар мисоллар билан исботланган.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются паронимы каракалпакского языка. Рассматриваются звуковые, слоговые, морфологические, лексические виды паронимов. Изучаются различия паронимов от омофонов. Приводятся варианты литературного и диалектального паронимов. На основе примеров анализируются характерные особенности паронимов в каракалпакском языке.

SUMMARY

The article deals with the study of paronyms in the Karakalpak language. There have been investigated the sound, syllabic, morphological and lexical types of paronyms. The author also studies the difference of paronyms from homophones and distinguishes the variants of literary and dialectal paronyms. On the basis of examples there have been analyzed the peculiarities of paronyms in the Karakalpak language.

Адебиеттану

XX ӘСІРДІҢ АҚЫРЫ XXI ӘСІРДІҢ БАСЫНДАҒЫ ҚАРАҚАЛПАҚ БАЛАЛАР ПОЭЗИЯСЫНДА ЮМОР-САТИРА

С.С.Казакбаев – филология илимлериниң кандидаты, доцент

Әженияз атындағы Нөкіс мәмлекетлик педагогикалық институты

Таянч сүзлар: юмор, сатира, поэзия, жанр, тема, бадиий-поэтика, ғоявий-эстетик, психология.

Ключевые слова: юмор, сатира, поэзия, жанр, тема, художественная поэтика, идейно-эстетический, психология.

Key words: humor, satire, poetry, genre, theme, literary-artistic poetics, ideological-aesthetic, psychology.

XX әсирдің ақыры XXI әсирдің басындағы қарақалпақ балалар поэзиясында юмор-сатиралық қосықларды көптеп ушыратыуға болады.

Юмор – бул (инг. Humor – ығал, суйықлық сөзинен) – «хәзил, ойын-күлкі» дегенди аңлатады. Кең мәниде дәретиушилик ямаса улыўма шахстың уақыға болған қатнасын түсиндирип беріуши. Дәслеп, бул термин улыўма инсан организмдеги,

суйықлық мәнісінде қолланылған. Соң, ол күлкі, хәзил-ойын, күлкі мәнилерин билдирген. Тар мәниде юмор комиктикти пайда етиуши усыллардың бири есапланған [1:376].

Юмордың максети хәр қандай инсанды мазаклау, ямаса маскаралау, оған кемислик келтириу, үстинен күлиу емес, ал оның ислеген қолайсыз хәрекетлерин, дурыс жолға салыу, дүзетиу максетинде ғана юмор-

дан пайдаланған. «Юмордың сатирадан айырмашылығы сонда, ол мәлім болған ўақыяны, пүткіллей жок қылыўды нәзерде тутпаған халда, ол ондағы кемшиликлерди жоғалтыў мақсетинде хәм сол жол менен көнликтирип барыўға умтылдырады. Юмор менен инсанлардың қолайсыз хәрекетлери масқара қылынбайды. Олардың руўхый өлтиретуғын күлкиге дуўшар қылынбайды. Әпиўайы, унамсыз характерге ийе болмаған, жынайый ислерге жол қоймаған шахсларды масқаралаў терең тамырласып кетпеген хәрекет белгилерин жоғалтыўға қаратылған күлки – юмурдур» [2:312-313].

Ал, сатира болса (гр. Satira – түрли, аралас сөзинен) – күлки. Социаллық турмыстағы кемшиликлерди, айырым шахслардың өзине сай кемшиликлерин аяўсыз масқаралап, сын көзқараста жазылған шығармалар [2:312-313]. Юмор хәм сатира балалар әдебиятының ажыралмас бир бөлими болып, өзине сай көркем сәўлелениўши элементлери, түрли поэтикалық қураалларына ийе [3:33].

Дөретиўши тәрәпинен қәлемге алынған ўақыялар айырым тәрәплери менен оның идеялылығына қарсы болмаса да, бирақ онда айырым нұқсанлар, кемшиликлер болыўы мүмкин. Усы нұқсанлар, кемшиликлер үстинен жеңил, дослық қатнаста күлиў юмордың шеберлигин пайда етеди.

Мине, усындай шығармалар XX әсирдин акыры XXI әсирдин басындағы қарақалпақ балалар поэзиясында юмор-сатирада жазылған Сағыйдулла Аббазовтың «Өмирбектиң бүрге дәриси» қосығында көремиз:

Биреў берман қарай келди,
Жүўериге қарай берди,
Буның аты не екен деп,
Өмирбектен сорай берди.

Алыс жерден келген деди,
Олар парқын билер деди,
Буның атын Өмирбек,
«Бүрге дәри» деген деди.

«Бүргени ушлап аласаң,
Аўзына буннан саласаң,
Дәрини бүрге жуталмай,
Өлип қалар қарасаң [4:26].

Қосықта әпиўайы адам түсинетуғын, билетуғын нәрселер ҳақында айтылажақ болғаны менен оны қызықлы, күлкили етип көрсетиў мақсетинде, шайыр жүўерини деталь сыпатында алып гейпара сада адамлардың бүрге дәриси менен жүўерини айырып билмейтуғын олақ инсанларды күлкиге алады. Бүргени ушлап болмайды. Хәтте, оның аўзын да табыў мүмкин емес. Мине, усындай қызықлы ўақыяны шайыр өз қосығында юморлық усулда көркемлик жағын ашып көрсете алған. Сол ушында күлкинің мазмұны, өзгешелиги оның жаратылыў усылында хәм жазылыў шеберлигинде. Балалар ойын пайытында бир-бирин бақлап барады. Набада, бир-бириниң қәтесин сезсе, олар дүзетиў мақсетинде күлип, қәте ямаса дурыс ислегенин бетине айтады.

«Балалар терис қарасқан» қосығында:

Ботинка бар Маратта,
Өзине жүдә жарасқан,
Кийип шықса, бирақ та,
Баслары терис қарасқан. [5:19].

Бул қосықта, Мураттың ис-хәрекетин оның бәрхама ботинкасын шеп кийетуғынлығына қарап мысқыллап күледі. Оған ботинкасын оң кийі кереклигин ескертеди. Бул қосық арқалы тек ғана Мурат емес, ал басқа балаларға да бундай хәрекетлерди бол-

дырмаў мақсетинде, шайыр өзиниң қосығы арқалы жеткізбекши болады. Шайырдың буннан басқа «Көп ойланып қалады», «Шәмшет деген бала бар», «Енди мен де айтаман» қосықларында юмор-сатираны көриўимизге болады. Ермекбай Акимбаевтың «Жаза», «География сабағында» қосықларында:

–Неге күнделигин,
Үйде мүйеште жатыр,
–Еки алды бүгин,
Жазасын тартып атыр.

–Қәнекей ким айтады,
Өзбекстанда пайдалы,
Қандай қазылмалар байлықлар,
Жер астынан алынар?

–Мен айтайын мен!
–Айта ғой қәне сен,
–Картошка, гешир, пияз,
Деди дәрхал Бекнияз.

–Және... деп ол иркилди,
Класс иши дуў күлди [6:39].

Қосықта, күнделик арқалы оқыўшының ис-хәрекетин, оның қандай екенлигин билиўге болады. Айрықша баҳаларға оқытуғын оқыўшының күнделиги барлық ўақытта сумкасында сақлаўлы болады. Күнделикке түскен жақсы баҳалары менен олар мақтанып жүреді. Ал, сабақларынан төмен оқытуғын оқыўшылардың күнделиги хәтте, сумкасында емес, қәлеген жайдың бөлмесиниң мүйешинде аўнап жатады. Мине, усы төмен оқытуғын баланың психологиясын күлкиге алып, өзиниң минез-құлқының қандай екенлигин билдирип тур. Ал, екінши қосықта болса, Бекнияздың география сабағынан төмен екенлигин хәтте берилген сораўдың мәнисин аңламай, жуўап бергени сынға алынады. Берген жуўабына, класының оқыўшылары күледі. Бекнияздың өзи юморлық күлкини пайда етип, кейин ала берген жуўабының қәте екенлигин түсинеди. Шайырдың буннан басқа «Қолы ояў екенин», «Мен Асан ғой...» темасындағы юмор-сатиралық қосықларын айтсақ болады. Күлки, күлкили ўақыядан, хәдийседен, хәрекеттен келип шығады. Сондай-ақ, күлки баланың тәбиятында, хәрекетинде хәм характер, минез-құлқында сәўлеленген болады. Демек, дөретиўши ўақыя хәм хәрекет хәдийседеги күлкили ўақытты илип алады хәм оннан күлки келтирип шығарады [7:42].

Өрепбай Халмуратовтың «Мақтаншақ» қосығында:

Мақтанады ол күлимлеп,
Санап көрди биримлеп,
Алты жасар Оразбай,
Албырақлап дирилдеп.

Бир еки... үш... деп,
Өзине-өзи күшледі,
Тоқтап қалып алжасып,
Уялмастан жүз деди [8:8].

Алты жасар бала, Оразбайдың есап-санақты үйренбеген, бирақ, бәри бир өзінше мақтанып қоятуғын, билгишленип, ал кейин ала болса, билмегеніне уялып не қыларын билмей бирден жүз санын айтқанын да сезбей қалады. Бундай етип, сынға, юморға алыў, баланың келешекти соннан жуўмақ шығарып кемшиликлерин дүзетиўге умтыла-туғынлығын ескертеди.

Шайырдың буннан басқа «Пухталық», «Ғамхорлық», «Гүлжан менен Маржан», «Келип еди қаладан», «Билмейсең бе», «Батырлық» қосықларында да юморды көремиз.

Яқыпбай Әжимовтың «Патасбайдың әдеті», «Са-
лақ бала» қосығында:

Бир баланы Патасбай,
Деп атадық адаспай,
Қашан көрсең жүргени,
Үсти-басын патаслай.

Китаптары, дәптери,
Шығбайланған, жыртылған,
Жүрген жери патырат,
Бундай да әдет сыя ма?

Патасбай деген баланың ис-хәрекеті, қолайсыз
жағдайларды басынан өткеріп, жүрген жерінде па-
тырат шығарып, унамсыз типтегі образды, шайыр
бизің көз алдымызға сәулелендіріп бере алған.
Мектепте оқып атырған класслас дослары Патасбай-
дай болмайық таза жүріп китап, дәптерлеримизди
таза устайық, оннан үлгі алмайық, деген жек
көріушілік көзқарасында қарау менен бирге, оның
үстіннен мысқыллап күліп әшқара етеди. Шайырдың
екінші қосығында.

Тинтип-тинтип тум-тусын,
Таба алмады сумкасын,
«Қойдым екен қаяққа,
Қалды екен қаяқта?» [9:90].

деп мектептен келген баланың сумкасының
қаяқта екенлігін билмей оны ізлеп сергиздан бола-
ды. Бірақ, ол негизинен сумкасын оқыудан келген
ұақытта, жайының бір бөлмесінің ишіндегі кәттің
астына зыңғытады. Әне, бұл баланың ойына келмей,
сумкасын ізлеп таба алмайды. Мине, усындай бала-
лардың кемшіліктерін ашықтан-ашық көрсетіп бер-
ген.

Ғәрезсіздік дәуіріне келип, жаратылған қахар-
манлар «...Тек ғана айрықшалық минез-құлқы хәм
оқыуы менен ғана емес, ал дүньяны аңлау жолындағы
умтылыулары, өмір хәм тәбияттағы қатнасы менен
ажыралып турады» [10].

Өтебай Сәрсенбаевтың «Дурысынан келди»,
«Сум Муўса» қосықтарында:

Деди де Сапардан,
Нәлшесін қопарған,
Алды да орнына,
Орнатты қайтадан.

Сапакең уялып,
Ишинен дым налып,
Деди ол: «кешир»,
Қойғанман мен алып»... [11:20].

Сапардың әкесі паркке алып барады. Паркте өсіп
турған гүлдерді, бирим-бирим Сапар қопарады. Ана-
сына, әкесіне сездірмей көйлегінің ишине салады.
Оны көрген қарауыл, Сапардан қопарған гүлді алып
қайтадан отырғызады. Сапар уялғанынан қарауылдан
кеширім сорады. Шайырдың екінші қосығында:

Биледи истиң көзин,
Инилерін шақырады,
Тыңла деп аға сөзин,
Қорқытып бақырады.

Буфеттің гилтин табар,
Әкелер «Қарақұмнан»,
Инилері іске шабар,
Қайыл боп Муўса сумнан [11:20].

Үлкен әжағасы болса да, Муўса өзінің иниле-
ріне күш көрсетіп, айтқанын қылдырғысы келеди.
Ол сумлық қылып сыйлықтайман деп, буфеттің гил-
тин таудырып, «қарақұм» деген шоколад алдырып
жейди. Мине, усындай жарамсыз хәрекеттерін
күлкіге алып сатиралық формада сүўретлеп бере
алған.

Жолдасбай Дилмуратовтың «Көширгіш»
қосығында:

Усылай жазба жумыстан,
Жүр еді ол көриніп,
Көширгені басқадан,
Қалды бир күн билиніп.

Бирге отырған жорасы,
Оны айтсаң датлайды,
Хәзиллесіп дослары,
«Көширгіш» деп атайды [12:4].

Класстағы жалқау баланың диктант, баян жазба
жумыстарын, достына билдирмей көшіріп алып
жүргенін, бир күні дослары билип қояды. Сол
ұақытқа шекем жақсы оқытуғын оқыушыдай «4»,
«5» бағаларын алып жүрген екен. Бұл әдетін сезген
балалар, дослары оннан ренжиіп, ашыуы келеди. Хәт-
те, қасындағы партада отырған досты да оның атын
айтса, оны қой дат дейди. Ямаса, хәзиллесіп оның
лақабын «Көширгіш» деп атайды. Мине, буннан биз
оқыушылардың урыспай-төбелеске айналдырмай-ақ,
әпиуайы сөз бенен достын уялдырып, сатираға
алғанын көреміз.

Улыўма айтқанда, бизди қоршаған өмірдегі,
турмыстағы, тәбияттағы кубылыстарға байланыс-
лы идеялық-эстетикалық бағдарда, көркем-поэтикалық
күш-қуат беріуші поэзиялық шығармалардың тема-
тикасын табыуымызға хәм көріуімізге болады.

Әдебиятлар

1. Хотамов Н., Саримсоков Б. Адабиётшунослик терминларининг русча-ўзбекча изоҳли луғати. –Тошкент: «Ўқитувчи» 1983, 373- б.
2. Адабиёт назарияси. Икки томлик. -Тошкент: «Фан», 1979, II том. 312-313-б.
3. Жураева Г. Ўзбек болалар шеърлятида хажвий образ яратиш маҳорати. –Тошкент: «Мухаррир» нашриёти. 2011. 33-б.
4. Аббазов С. Мәўсимлердин мәжилиси. -Нөкис: «Қарақалпақстан». 1997, 26-б.
5. Аббазов С. Мениң жаным балалар. -Нөкис: «Билим». 1992, 19-б.
6. Акимбаев Е. Хәўеслик. -Нөкис: «Қарақалпақстан». 1997, 39- б.
7. Хўжаева Р. Қуддус Мухаммадий. –Тошкент: «Фан». 1980, 42-б..
8. Халмурат Ә. Пилдин аузы қаяқта. -Нөкис: «Қарақалпақстан». 1996, 8-б.
9. Әжимов Я. Ешқиниң неге сақалы бар? -Нөкис: «Қарақалпақстан». 2015, 90-б.
10. Мустақиллик дәври Ўзбек балалар адабиёти: таҳлил ва талқинлар (дәври суҳбати). //Ўзбекистон адабиёти ва санъати. –Тошкент: 2005, 19-август
11. Сәрсенбаев Ә. Шыңқобыз. -Нөкис: 1996, 20-б.
12. Дилмуратов Ж. Бахыт қусы. –Нөкис: «Қарақалпақстан», 1996.

РЕЗЮМЕ

Мақолада ХХ аср охири ХХІ аср бошидаги қарақалпақ болалар поэзиясида юмор ва сатиранинг ўзига хос жиҳатлари кўрсатилади. С.Аббазов, Е.Акимбаев, Ә.Халмуратов, Я.Ажимов, Ә.Сәрсенбаев, Ж.Дилмуратов асарлари мисолида юмор ва сатиранинг фарқли жиҳатлари ойдинлаштирилади, бадийй ғоянинг тематик хусусиятлари очиб берилади.

РЕЗЮМЕ

В статье анализируется юмор и сатира каракалпакской детской поэзии конца ХХ начала ХХІ века. В детской поэзии большое значение имеют юмор и сатира. Исследуются отличительные особенности стихов С.Аббазова, Е.Акимбаева,

А.Халмуратова, Я.Ажимова, О.Сарсенбаева, Ж.Дильмуратова. Определяются идейно-художественные и тематические особенности каракалпакской детской поэзии.

SUMMARY

In the article humor and satire are analyzed in the poetry of Karakalpak children at the end of the XXth and at the beginning of XXI century. Humor and satire play a great role in children's poetry. The author studied distinguishing features of the poems of S.Abbazov, E.Akimbaev, A.Khalmuratov, Ya.Ajimov, U.Sarsebaev, J.Dilmuratov and defined the ideological-artistic and thematic peculiarities of Karakalpak poetry for children.

ЛИРИКАЛЫҚ ДҮРКИНЛЕРДИҢ ТЕОРИЯЛЫҚ ТИЙКАРЛАРЫ

М.К.Оразымбетова – ассистент оқытушы

Бердақ атындағы Қарақалпақ мәмлекетлик университети

Таянч сұзлар: туркум, цикл, монолог, эмоциональ фикр, юмор, композиция, деталь.

Ключевые слова: группы, цикл, монолог, эмоциональное мнение, юмор, композиция, деталь.

Key words: groups, cycle, monologue, emotional opinion, humour, composition, detail.

Хәзирги каракалпақ поэзиясында лирикалық дүркінлер жетиліскен көркем формалардың бири сыпатында белгили. Ол жазба әдебиетте XIX әсирден баслап қәлиплесе баслаған болса, XX әсирге келип шайырлар тәрәпинен көркем изленислердің нәтийжесинде жүзеге келетуғын лирикалық формаға айланды. Бирақ усындай дәретиўшилиқ жолды басып өткен лирикалық дүркінлердің теориялық негизлери, пайда болыў дәреклери, қәлиплесиў жолы каракалпақ әдебиеттаныў илиминде жүдә аз изертленди.

Дүркін дегенде бирнеше шығармалардың белгили бир принципте бирлесиўи түсиниледи. Қәлеген көркем шығарма дүркінлерге бириге алмайды. Дүркінлесиўдің өзине тән принциплери, теориялық негизлери бар.

Рус әдебиеттаныў илиминде дүркінлер хақында көплеген изертлеўлер бар. Әсиресе, М.Н.Дарвиннің лирикадағы дүркінлесиўдің теориялық негизлерин изертлеген мийнетлери айрықша дыққатқа ылайық. Илимпаз рус әдебиетинде дүркінлердің эволюциясы, типологиясы хәм поэтикасына үлкен итибар қаратады. Дүркін әйjemги Грецияда цикл (cuklos-круг, колесо, яғный шенбер, дөңгелек) сезинен келип шыққан болып қандай да бир ўақыялардың шенбер ишинде сәўлелениўи түсиниледи.

Илимпаз цикл сезиниң хәр бир халықтың әдебиетинде өзиниң миллий тил өзгешелигине байланыслы хәр қыйлы аталыўын көрсетеди. Рус әдебиетинде XIX әсирдің биринши ярымында “цикл” сезиниң орнына “қосықлар ансамбли” атамасы қолланылған. «Ансамбль» сөзи француз тилинде – «ensemble» бир пүтинлик, жәмлескенлик мәнилерин береді хәм цикльдің мазмун, формасына жақын келеди. Демек, дүркін дегенде идеялық-тематикалық жақтан бириккен бирнеше шығармалардың жыйындысы түсиниледи [1:10].

Енди каракалпақ әдебиетинде дүркін атамасының қолланылыўына хәм бул сөздің этимологиясына келетуғын болсақ “дүркін” “бир тутас, топар” деген мәнини билдиреди [2:91].

Демек, көркем әдебиеттегі «дүркін» термини өзиниң тийкарғы мәнисинен келип шығып қолланылған. Себеби, дүркінлер бир тутас, бир топар шығармалардың жыйнағынан турады. Бул атама каракалпақ әдебиетинде арнаўлы термин сыпатында XX әсирдің 60-70-жылларында толық орнықты. Оннан алдын «дүркін» атамасы каракалпақ әдебиетинде рус әдебиетиндегі «цикл» термини менен жүргизилетуғын еди.

Көркем әдебиеттің барлық түрлеринде дүркінлесиў кубылысы бар. Деген менен, лирикадағы дүркінлесиў эпикадағы, драмадағы дүркінлесиўден парк қылады. Өйткени, әйне лирикалық шығармаларда дүркінлердің қурамындағы шығармалардың бир-бири менен байланыса алыўы басқа теклердегиге салыстырғанда да өзгешеликке ийе. Бул биринши гезекте, лирикада эпикалық, драмалық шығармалардағыдай ўақыялы сюжетлер қатнаспай, ал

ол сезимге қурылатуғын хәм көлеми бойынша да кишкене болғанлықтан хәм бундай қосықлар шайырдың белгили бир пикирлеў, сезиниў халатында жазылғанлықтан олар бир-бири менен ансат байланыса алады.

Лирикадағы дүркінлесиў өзиниң тәбияты бойынша басқа жанрлардағы дүркінлерге қарағанда өзгеше характерге ийе. Лирикада лирикалық қахарманның, яғный «лирикалық меннин» ишки сезимлерин, толғаныслары, көзқараслары сәўлеленеди. Шайыр өзиниң кеўил кеширмелерин, ишки жан дүньясын хәр бир дәретпесинде бере алады.

«Лириканың тийкарғы белгилери қахарманның жалғыз екенлиги, лириклиги (автордың қахарман сыпатында көриниўи) монологлық пикирлеўдің үстинлиги, ишки руўхый кеширмелерди сәўлелендириўи, эмоционал пикирлеўге сүйениўи сыяқлы өзгешеликлерден ибарат» [3:57]. Сонлықтан дүркін қурамындағы лирикалық шығармалар бир-бири менен байланыста, избе-изликте раўажланады. Қандай да бир лирикалық дәретпе екинши бир лирикалық дәретпениң даўамы ямаса оны идеялық, тематикалық таманлардан толықтыратуғын шығарма сыпатында сезиледи.

Бирақ, қәлеген лирикалық дәретпелер бир дүркінге бириге бермейди. Бир неше шығармалардың бир поэтикалық структураға биригиўинде бир тема ямаса бирдей авторлық эмоция баслы орынды ийелейди. Дүркіндеги хәр бир дәретпе шайырдың айтажақ ой-пикирин толықтырып барады хәм лирикалық қахарманның дүньяға көзқарасын пүтин бир халда оқыўшыға жеткерип бериў мүмкиншилигине ийе болады. Мәселен, Т.Мәтмуратовтың “Жабаным жасыл далам” дүркиниң енген 10 қосықтың хәр бири өз атамасына ийе, өз алдына гәрәсиз шығарма, хәр биринде өзгеше туйғы, сезим бар. Хәттеки айрымлары элегия, айрымлары юморға қурылған. Деген менен, олардың бәрине де шайырдың өзи туўылған, өскен аўылына, оның адамларына шексиз мухаббаты синдирилген. Дүркіндеги хәр бир қосық өз мағызына ийе, солай да хәммеси жыйналып “Ана Ұатан” түсинигиниң уллылығын образлы жеткереді.

Демек, лирикалық дүркінлер биринши гезекте шайырдың дүнья көзқарасын, хәдийсе, ўақыя кубылысларға болған сезимин еле де толығырақ, улыўмаластырылған халында жеткерий, лирикалық қахарман образын пүтинлигинше жаратыў ушын дәретиледи.

Лирикалық шығармалардың бир дүркінге бирлесиўинде еки түрли белгиге айрықша тоқтаў шәрт. Айырым лирикалық дүркінлердің қурамындағы дәретпелер жүдә еркин, яғный толық гәрәсиз шығарма сыпатында көринеди. Мәселен, Ш.Сейтовтың “Хәр бир қосығымда урыс сарсығы” деп аталатуғын дүркиниң енген қосықларда бир

пүтинликке караганда ғәрезсизлик айқынырақ сезиледи. Дүркинди таллап өтейик.

Дүркинге хәр бири өз атамасына ийе 5 қосық енгизилген. Дүркинге кирисиу сыпатында берілген қосықта лирик қахарман «өтмиш» болып қалған сол алыс жылларды еслеуден баслайды. «Балалық» деп аталған дәуириниң қайғы-ғам менен өткенин, шадлықтарын алып кеткен урыстың азаплы хәсиретлерин төгіп салады. Жыллар өткен менен қайғы-мұң шайырды тәрк етпейди. Екинши қосық «Балалықтағы достыма»-элегия. Шайыр урыс дәуириниң қыйыншылықтарын сол дәуір балаларының еске түсириулері арқалы эмоционал хәм тәсиршең етип жеткереди. Урыс дәуириндеги мұңлы елеслер лирикалық қахарман жүрегін тағы да жаралайды.

Есинде ме терген масакты,
Етеклерден жулқып алғаны?
Жийделиктен шығып қос атлы,
Жалғыз етек мынау ғәлленіз,
Әскерлерге берген пайыңыз.
Сол ғәпке де кеуіл жәмлеп биз,
-Алғай-дә, деп жүрдик дайымыз!
Қайдан билдик «Қара хатының»,
Кеңсесине келип тұрғанын [4:27]

Шайыр кишкене бир эпизодты шебер сүүретлеу арқалы лирикалық қахарманның психологиясын, рууһый халатын сызып береді. Ұатан душпанына деген жек көриушилиқ сезими жекке мәптен де үстин келеді. Өзи аш болып жүрсе де сол бир етек ғәлле әскерлерге жетип барады деген пикир лирикалық қахарманды жубатады. Урыстан қайтып келмеген әскердің атастырып қойған жубайының сұм хабарды еситип жүректі елжиретерлик сыңсыулары, сорлы ананың арадан қанша ұақыт өтсе де өзиниң улын күтип жасауы - булардың барлығы қосыққа элегиялық сыпат берип, оның эмоционаллық тәсиршеңлигин арттырады. Дүркиндеги «Хаял» қосығы да тәсирли шыққан. Шайыр көркем сүүретлеу усылларынан шебер қолланылады. Урыстың қайғы-хәсиретлерин хәммеден гөре аналар тартты. Перзентинен, сүйикли ярынан айрылған аналардың жүрегі бундай хәсиретлерди қалай көтергенин, ямаса урысқа кеткен перзентин, сүйикли ярын өмириниң ақырына шекем күтип жасаған аналардың сабыр төзимин шайыр эмоционал жеткереди. «Мәстан мама» деп аталған қосықта опадарлықтың тымсалы сыпатында 40 жыл ярын күтип жасаған «мәстан мама» ның аянышлы тәғдирин образлы сүүретлейди.

... Мәстан емес еди, шашлары сүмбил,
Арзыулысына ол, ахыу-зар еди,
Мәгар, ярды сүйсең-сөйтип сүйе бил!
Қырқ жыл изин «ийискеп» ұападарының,
Бүкир болып питти қадди-даллары!

Бүгинги күни балалардың «мәстан» деп қолын шошайтып көрсететуғын хаял урыс салып кеткен хәсиретли тәғдирдің бир көриниси. Мине, усыны шайыр еркин қосық формасында толқынлы сезимлер фонында бере алған.

Дүркиндеги «9-май, 1986-жыл, Нөкис стадионы» деп аталған соңғы қосық шайырдың пикирлер жууағын береді. Дүркиндеги қосықтар хәр қыйлы ұақытта жазылған. Мәселен, «Балалықтағы достыма» 1970-жылы, ал «Хаял» 1986-жылы дөретилген.

Хәттеки, бул дүркинге кирген қосықтар мазмұны жағынан лирикалық жанрдың хәр қыйлы түрине тийисли. Мәселен, «Балалықтағы достыма» элегия болса, «Мәстан мама» қосығы –арнау.

Дүркинге кирген қосықтар формасы бойынша да хәр қыйлы. Биз талқыға тартқан «Хәр бир қосығымда урыс сарсығы», «Хаял» қосықтары дәстүрий қосық формасында жазылса, «Мәстан мама», «9-май, 1986-

жыл, Нөкис стадионы» қосықтары еркин қосық формасында жазылған. Буларды бир дүркинге бирлестірип тұрған урыс темасы, жүректерди сызлатқан урыс дәрттері. Олар дүркинде күшли эмоция хәм қайғылы сезимлер менен жеткерилген. Соның менен бирге, дүркиндеги хәр бир қосық өз алдына дөретпе. Олардың хәр бири өз алдына хәр қыйлы жылларда баспасөзде жәрияланған. Соңынан шайыр тәрәпинен топлам дүзилгенде бир дүркинге бирлестірилген.

Бундай дүркинлесиу көбинесе сапар темасындағы лирикалық дүркинлерде көп гезлеседи. Мәселен, К.Кәримовтың «Самарқанд тәсирлері», С.Пиржановтың «Торғайда тууылған оялар» дүркинлері усындай дүркинлерге жатады.

Дүркинлесиудің бундай формасын “еркин дүркин” деп атау орынлы.

Ал айырым дүркинлердеги қосықтарда избилиқ, бир пүтинлик сезилерли дәрежеде сақланған. Курамындағы қосықтарды бир-биринен ажыратып алыу мүмкин емес, бири екиншисин толықтырып барады. Дәслепки қосықтағы ой -сезим екинши дөретпеге бағдар береді. Қулласы, олар органикалық, композициялық пүтинликке ийе.

Мысалы, К.Рахмановтың “Тууылған жер толғаныслары” дүркинине енген бир неше атамасыз қосықтарында ой-пикирди жеткеріу шеберлиги бул қосықтарында бириншисинен екиншисине өтиуі арқалы анық көзге тасланады. Тууылған жер, оның қадир- қымбаты елден бир адым шетке шыққанда билинеді. Шайырдың поэтикалық шеберлиги де сонда, деталларды қарама-қарсы қойыу арқалы Ұатан түсиниги хәққында пикирлерин төгіп салады.

Қонақ болдым аэропортта, вокзалда,

Гүллер тутты зауық бағышлап кеулиме.

Түрли гүлдер... О, тууған жер, Мен сонда,

Асыққанман ғауашамның гүлине. [5:61]

Екинши бир қосығында миллеттиң мақтанышы болатуғын тәбийй байлықтары, дәрәя менен көлліри тилге тийек етилсе, және бир қосығында елдің батырлары менен шайырлары, мийраслары менен дәстүрлері мақталады. Дүркинге кирген барлық қосықтардың идеясы Ұатанды улығлауға, қәстерлеуға, оған хызмет етиуге курылған болса да, хәр бир қосығында айтылажақ ой бирин-бири қайталамайды, оларда тужырымлы пикир бар. Сондай-ақ, бир қосықтан екинши қосықта пикир жалғаслығы көринеди хәм бул кубылыс шайырдың арнаулы түрде лирикалық дүркин үстинде жұмыс алып барған деген пикир оятады. Дүркинлесиудің бундай формалары К.Ерназаровтың «Қырқыншы асырмада» [6:6-9], Т.Сәрсенбаевтың «Улым, саған айтаман» [7:87-95], Х.Айымбетовтың «Бәринен де сен сулыу» [8:26-38] дүркинлеринде ушырасады.

Илимпаз И.В.Фоменко дүркинлердің курамындағы қосықтардың ғәрезсизлиги яки еркинлиги оларға атама қойылыуы ямаса қойылмауы менен байланыслығын атап өтеді. Еркин дүркинлердің курамындағы хәр бир қосық өз атамасына ийе болады. Ал атамасыз қосықтар рим яки араб цифрлары менен номерленип, жулдызша яки сызықша сыяқлы хәр қыйлы графикалық белгилер менен ажыратылған қосықлардың дүркиндеги ғәрезсизлиги хәлсирейди. Бундай характердеги дүркинлерди «қатаң дүркинлер» қатарына жатқарыуға болады [9].

Дүркинлердің тәбиятынан келип шығып, оларды еки топарға ажыратыуға болады: «Авторлық» хәм “авторлық емес». Дүркин автор тәрәпинен жәмленген болса, буған кирген шығармалар хәр қыйлы ұақытта дөретилген болыуы мүмкин, бирақ шайыр оларды белгилі бир принциптерге таянып дүркин сыпатында топлайды. Дүркиннің бундай формасын авторлық

дүркинге киргизеди. Шынында да, дүркиннің бул түри карақалпақ әдебиятында толық қәлиплескен

Егер дүркинлердің айрықша бир белгиси сыпатында композицияда авторлық позиция анық көринсе бундай дүркинлер хақыйқый дүркин бола алады. Ш.Сейтов, Т.Мәтмуратов, Қ.Рахманов, Ж.Избасканов хәм т.б дүркиннің бул формасын дәретийүде үлкен шеберликке ийе шайырлардан есапланады. Мәселен, Ш.Сейтовтың “Төристандағы гүбирлилер”, Т.Мәтмуратовтың “Арал сазлары”, Ж.Избаскановтың “Мухаббат элегиялары” дүркинлери шайырлар тәрәпинен шебер дүркинлестирилген. Бундай дүркинлердің курамындағы қосықлар бир ўақытта, бир мақсетте шайырлар тәрәпинен дүркинлеседи. Соның менен бирге, қосықлар хәр қыйлы ўақытта дәретилгени менен топлам дүзерде шайыр тәрәпинен арнаўлы түрде дүркинлестирилиўи де мүмкин. Бирақ бундай жағдайда қосықлар белгили бир принципте дүркинлесиўи нәзерде тутылады. Мәселен, биз жоқарыда талқыға тартқан Ш.Сейтовтың «Хәр бир қосығымда урыс сарсығь» дүркинндеги қосықлар идеялық-тематикалық принцип бойынша дүркинлескен. Ал И.Юсуповтың «Сорша» сонетлери шайырдың «Кеўилдеги кең дүнья» [10] топламында толық түринде дүркин атамасы менен бериледи. (Дүркинге 13 сонет көркем поэтикалық формасы тийкарында бириккен). Дүркиндеги айырым сонетлер шайырдың қосықлар топламларында бөлек түринде бурын жәрияланған еди. («Йош» топламында 6 сонети, ал сайланды шығармаларының 2-томында 8 сонети берилген) [11].

Дүркиннің екінши формасы оқыўшылар яки әдебий сыншылар тәрәпинен дүркин деп аталады. Олар идеялық, тематикалық, жанрлық жақтан байланыслы болған шығармаларды бир дүркин шығармалар деп есаплаў. Бундай дүркинлер авторлық емес дүркинлер қатарына жатады.

Деген менен, дүркиннің бул түри тартыслы пикирлерди туўдырады. Себеби, бир шайырдың мухабат темасындағы яки ўатан хаққындағы қосықларын дүркинлестириў мүмкин бе? Яки өзине тән дүркинлесиўдің принциплери бар ма?

Әлбетте, дүркинлесиўдеги ең әхмийетли негизи шығармалардың пүтинликке бирлесиўи хәм таяр әдебий дәретпе сыпатында тән алыныўы, курамындағы хәр бир шығармалар избе-изликти тәмийинлеўи.

И.Юсуповтың туўылған жер хаққында қосықлары жүдә көп. Лекин, шайыр тәрәпинен оларды дүркинлестириў дерлик ушыраспайды. Шайырдың “Туўған жер”, “Шымбайға”, “Аўыл-аўыл”, “Кегейли”, “Тал болыпты таллары” қосықлары хәр қыйлы жыллары жазылып, хәр түрли топламларына енгизилгени менен идеялық-тематикалық жақтан бир-бирине байланыслы дүркинлер деп атаўға болады. Оларда шайырдың балалық жылларын еслеўи, аўылының тәбиятын сүўретлеўи, қайталанбас сулыўлығын жеткерий ушын базы деталлардан (таллар, жаппар, тораңғыллар, хәм т.б) пайдаланыўы - бул қосықлардың барлығын бир дүркинге жатқарыўға тийкар болады.

Дүркинлесиў автордың дүньяға көркем көзқарасын сәўлелендирсе, екінши тәрәптен оқыўшының қабыллаўының бирден бир усылы. Дүркиндеги көркем форманың пүтинлиги оны үлкен жанрлық формаларға жақынластырады. Курамындағы хәр бир қосық пүтиннің бир бөлеги сыпатында баҳаланады. Олар өз алдына ғәрезсиз шығарма болғаны менен дүркиннің идеясын толық жаратыўда хызмет атқарады. Қосықларды дүркинлестириўдің бир неше усыллары бар. Мәселен, шығармаларды идеялық-тематикалық, жанрлық хәм формалық жақтан бир дүркинге бирлестириў принциплери бар. Идея-тематикалық жақтан бириккен лирикалық дүркинлердің үлгилери рус әдебиятында XIX әсирде А.С.Пушкиннің, М.Ю.Лермонтовтың, XX

әсирде Сергей Есениннің дәретийўшилигинде кең орын алған. Мәселен, Сергей Есениннің «Парсы наамалары» дүркини сапар темасындағы қосықлардан дүзилген.

Сондай-ақ, бундай дүркинлердің әжайып үлгилери өзбек лирикасында да гезлеседи. Мәселен, Миртемирдің “Қарақалпақ дәптери”, Х.Давронның “Жаз”, “Гүз”, “Қыс”, “Бәхәр” атлы лирикалық дүркинлери әдеўир көркем дәретилген.

Қарақалпақ поэзиясында лирикалық дүркинлердің басым көпшилиги мине усындай тематикалық жақтан бириккен дүркинлерди курайды. Шайырларымыздан Ж.Избасканов, Т.Матмуратов, Б.Сейтаев, Қ.Рахмановта туўылған ел, ана ўатан, мухабат темасындағы дүркинлер салмақлы орын ийелесе, Т.Жумамуратов, А.Дабылов, М.Сейтаниязов, И.Юсупов, Т.Қабулов, М.Қарабаев поэзиясында сапар дүркинлери көзге тасланады.

Идеялық-тематикалық жақтан бириккен дүркинлердің курамындағы қосықлар бир идеяны берийге хызмет етеди. С.Ибрагимовтың “Жер менен аспан-ның аралығында” топламында “Ел хәм жер билен-дур, жер хәм ел билен” деп аталатуғын дүркин қосықлары бар. Дүркиндеги дәслеппи қосықта халқымыздың мақтанышы болған Әмиўди улығлаў, ана жердің қадир-қымбатын түсиний сыяқлы идеялар бар. Екинши қосық «Бир бурылыс болсын Қарақалпақстанда» деп аталып бунда дәслеппи қосықтағы пикир және де хәўижленеди. Шайыр экологиялық апатшылықтан азап шеккен ана жердің, инсанлардың тәғдирине бийпарўа қарай алмайды. Дүркиндеги атамасыз үшінши қосық дәстүрий емес еркин қосық формасында дәретилип, шайыр өзинің туўылған ел хаққындағы толғанысларын күшли сезимлер тәсиринде береді.

Демек, шайырдың айтажақ сөзи, кеўил кеширмелери дүркиндеги үш қосықта жәмленип, улыўмаластырылып берилген. Үш қосықта «Ел хәм жер билен-дур, жер хәм ел билен» деген идея бар. Демек, дара дәретпелерди бир дүркинге жәмлестириўде тийкарғы принцип шығарманың идеялық, тематикалық бағдары болып табылады.

Идеялық-тематикалық жақтан бириккен дүркинлерде қосықтың көркем формалары, жанрлық белгилери дүркинлик роль ойнамайды. Жоқарыдағы дүркинде еки қосық дәстүрий қосық формасында болса, ал ал үшінши қосық еркин қосық формасында дәретилген. Бундай принципте дүзилген дүркинлердің пүтинликке умтылыўы, пикирлердің даўамлылығы айрықша сезиледи. Дүркиннің курамындағы хәр бир дәретпениң мазмуны қоңсылас қосықтың мазмуны менен байып барады.

Сондай-ақ, лирикалық шығармалар жанрлық өзгешелиги бойынша да бир дүркинге енгизиледи. Ж.Избаскановтың “Мухаббат элегиялары” дүркинине кирген қосықлар мазмуны жағынан лирикалық қахарманның жүрегін өртеген, ерисе алмаған мухабат дәртлеринен дәретилген лирикадан ибарат. Элегия-қахарманның ишки кеўил-күйин тереңнен сәўлендириўи лирикалық жанр.

Буннан басқа да дидактикалық, публицистикалық, юмор-сатиралық жанрда дүзилген поэтикалық дүркинлер ушырасады.

Дүркинлесиўдің және бир түри – бул лирикалық шығармаларды поэтикалық формасы жағынан бир дүркинге енгизиў. Бундай дүркинлердің формалары дүнья әдебиятында ен жайған. Мәселен, У.Шекспирдің сонетлер дүркини дүнья әдебиятының дүрданаларынан есапланады. Бундай формалар өзбек әдебиятында, әсиресе, XX әсирде толық раўажланды. «М.Шайхзода өзбек поэзиясында «Бәхәр рубайылары» (1949) менен рубайылар дүркини

баслап берди» [12:163] Сондай-ақ, Б.Байкабуловтың сонеттер дүркини, Шухраттың төртліктер дүркини өзбек әдебиятында дүркинлерди көркем поэтикалық жақтан жетилистирди.

Соңғы дәуірлерде каракалпак әдебиятында да көркем формасы бойынша дүркинлескен лириканың түрлері қалыптасты. Әсіресе, И.Юсуповтың ғаззелер, сонеттер, төртліктер дүркинлері, М.Қарабаевтың сонеттер, Ө.Өтепбергенов, К.Мәмбетовтың ғаззелер, Б.Генжемуратовтың муашшақлар, С.Ибрагимов, К.Реймовтың еркін қосық формасындағы дүркинлері каракалпак лирикасын форма жағынан байытты.

Бұндай дүркинлер, көбінесе, шайырлар тәрәпинен дүзиледи, дүркиннің курамындағы қосықтар композициялық құрылысқа ийе. Формасы жағынан пүтинликке жәмленген дөретпелердің дүркиннің мәнісін ашып беріуде үлкен әхмийети бар. Бұндай дүркинлердің курамындағы қосықтар идея-тематикалық жақтан да бір-бирине жақын болады. Мәселен, М.Қарабаевтың «Әрмен гүлдәстеси» сонеттер дүркиніне енген хәр бір сонет шайырдың Әрмен елинен алған тәсирлерін жеткеріп беріуге хызмет етеди.

Дүркинлердің теориялық негіздерін хәр тәрәппе изертлеген илимпазлардың бири Л.Е.Ляпин лирикалық дүркиннің 5 түрлі белгисине тоқтап өтеди.

1. Композицияда авторлық ұазыйпа;
2. Дүркиндегі шығармалардың ғәрезсизлиги;
3. Лирикалық дүркинлердің бир орайға жәмлесіуі;
4. Лирикалық сюжет;
5. Сүўретлеудің лирикалық принципі [13].

Бұлар дүркинлердің айрықша белгилерінен есепланады. Әдебияттану илиминдегі дүркинлер хакқындағы теориялық пикирлерге сүйенип, хәзирги каракалпак лирикасындағы дүркинлердің тәбиятынан келип шыққан халда лирикалық дүркинлердің төмендегі белгилерін атап өтпекшимиз.

1. Дүркинге жәмлескен қосықтар өз ара композициялық байланысқа ийе болады. Бұл композициялық байланыс қосықты пүтин шығарма сыпатында танытыуға мүмкиншилик жаратады.
2. Дүркин курамындағы қосықтар өз алдына тұрып та ғәрезсиз лирикалық шығармалар бола алады.

Әдебиятлар

1. Дарвин М.Н. Художественная циклизация лирических произведений. –Кемерово: 1997. –С.10.
2. Каракалпак тилинің түсіндірме сөзлігі. –Нөкис: 1984. 91-б.
3. Түйчиев. У. Адабий турлар ва жанрлар. 2-жылд. Лирика. –Т. «Фан». 1992. 57-б.
4. Сеитов Ш. Жоллар. –Нөкис: «Қарақалпақстан», 1987, 23-б.
5. Рахманов К. Таң ашығы. –Нөкис: «Қарақалпақстан», 1978.
6. Ерназаров К. Музалар дүньясында –Нөкис: «Қарақалпақстан», 1988, 6-9-б.
7. Сәрсенбаев Т. Шабыуыл. –Нөкис: «Қарақалпақстан», 1989. 83-95-б.
8. Айымбетов. Х. Үлкен шаңарақ. Нөкис. Қарақалпақстан, 1991. 26-38-бетлер
9. Фоменко Поэтика лирического цикла. Автореф. дисс. док. Фил.наук., –М.: 1990, Лирический цикл: становление жанра, поэтика. –Тверь: 1992.
10. Юсупов И. Қеўілдегі кең дүнья. –Нөкис: «Қарақалпақстан», 1989.
11. Юсупов И. Йош. –Нөкис: «Қарақалпақстан» 1976, Сайланды шығармалары, II том, 1979.
12. Ұзбек адабиётіда жанрлар типологиясы ва услублар ранг-баранглиги. М.Иброҳимов. «Кичик поэтик жанрлар ва услуб хусусиятлари». –Т.: «Фан», 1983, 163-б.
13. Ляпин Л.Е. Циклизация в русской литературе 1840-60-х гг., Автореф. Дисс. Док.фил.наук., Спб, 1995.

РЕЗЮМЕ

Мақалада лирик туркумларнинг назарий асослари ҳақида фикр билдирилади. Унда муаллиф Т.Матмуратов, Ш.Сеитов, К.Каримов, К.Рахманов, Ҳ.Айымбетов, И.Юсупов ва босқа шоирлар шеърӣ туркумларига рус мумтоз шоирлари А.С.Пушкин, М.Ю.Лермонтов ҳам С.Есенин мысалына оның каракалпак поэзиясында әмелиятқа енгизилиў тажрибаларининг татбиқ этилиши масалалари кенг таҳлил этилган. Унда шеърӣ туркумлар ўзаро киёсланиб, уларнинг характерли жиҳатлари очиб берилган.

РЕЗЮМЕ

В статье речь идёт о теоретических основах лирических циклов стихов. Автор статьи анализирует циклы стихов известных каракалпакских поэтов Т.Матмуратова, Ш.Сеитова, К.Каримова, К.Рахманова, И.Юсупова, Х.Айымбетова и других, а также практическое внедрение циклов известных русских поэтов-классиков А.С.Пушкина, М.Ю.Лермонтова и С.Есенина в каракалпакскую поэзию. Поэтические циклы изучаются автором на основе типологического сопоставления.

SUMMARY

The article is devoted to the theoretical basis of lyrical cycles of poems. The author of the article analyses the cycles of poems of the famous Karakalpak poets T.Matmuratov, Sh.Seitov, K.Karimov, K.Rakhmanov, I.Yusupov, Kh.Aiyumbetov and others, and the practical implementation of cycles of the famous Russian poets-classics A.S.Pushkin, M.Y.Lermontov and S.Esenin in Karakalpak poetry. The cycles of poems have been studied on the basis of typological comparison.

**АРТУР КОНАН ДОЙЛ, АГАТА КРИСТИ, АНТОНИ ВИНН ВА ВАЛЕРИЙ ЯРХО
АСАРЛАРИДАГИ ЎХШАШЛИКЛАР ВА АЙРИМ ТАФОВУТЛАР**

Ш.Рузимов – ассистент ўқитувчи

Ажиниёз номидаги Нукус давлат педагогика институтини

Таянч сўзлар: хикоя, детектив, суикасд, гумондор, бойлик, жиноятчи, мусаввирлик, қотиллик, тиланчилик қилмоқ, уюштирилган қотиллик, жабрдийда.

Ключевые слова: рассказ, детектив, покушение (на чью-либо жизнь), подозрительный человек, богатство, криминальный, живопись, убийство, нищенствовать, организованное убийство, больной.

Key words: story, detective, attempt (on smb's life), a suspicious man, wealth, criminal, painting, murder, beg, organized murder, afflicted.

Бадий адабиётда ҳоҳ ёзувчи бўлсин ҳоҳ у шоир ўзидан олдинги ёзувчи ёки шоирларнинг адабиётдаги тажрибасидан фойдаланган ҳолда ижодда мувффақият қозонишга ҳаракат қилади.

“Пушкиннинг ижоди – ўзидан олдинги шоирлар асарлари билан озиқланган деб дадил айтиш мумкин: Пушкин бу анъаналарни қонуний мерос сифатида қабул қилган.

Державинсиз, Жуковскийсиз, Батюшковсиз Пушкин бўла олмасди деб айтиш ҳам мумкин, бу фикрни исботлаш ҳам мумкин.”

В.Г.Белинскийнинг бу фикри қай даражада тўғрилигини бошқа халқлар адабиётида ҳам кузатиш мумкин [1:119], [2:335].

Фикримизнинг исботи сифатида куйида Артур Конан Дойлнинг “Боском водийсининг сири” номли хикояси ҳамда Валерий Ярхо қаламига мансуб “Темир гувоҳ” номли детектив хикоясидаги композицион ўхшашлик ва фарқларга диққатимизни қаратамиз.

“Боском водийсининг сири”. (Артур Конан Дойл). (Қисқача мазмуни).

Хикоя қаҳрамони Жеймс Мак-Карти отаси билан бирга кўчиб келиб бадавлат Жон Тенернинг фермасида ижарада яшай бошлайдилар. Тўсатдан Чарлз Мак-Картининг ҳаётига кимдир суикасд қилади. Жеймс Мак-Карти отаси Чарлз Мак-Картининг ўлимида асосий гумондор сифатида қамокка олинади. Чунки Пешенс Моран исмли киз Чарлз Мак-Карти ўлимидан олдин ўғли билан жанжаллашаётганини кўрган эди. Полиция ходимлари Жеймс Мак-Картидан жанжалнинг сабабини сўрашганда отаси унинг қаршилигига қарамай Жон Тенернинг қизи Алиса Тенерга бойлик илнжида уйлантириш ниятида бўлганлигини, аммо отасини ўлдирганини айтади.

Жеймс Мак-Картининг Алиса Тенерга уйланишдан бош тортишининг сабаби унинг буфетчи хотинга илакишиб қолиши эди.

Хикоя бош қаҳрамони Шерлок Холмснинг саъй ҳаракатлари билан жиноятчи Жон Тенер эканлиги маълум бўлади. Сабаби у ҳам тўйга қарши эди [3:32-58].

“Темир гувоҳ”.(Валерий Ярхо). (Қисқача мазмуни).

Хикоя қаҳрамони Хуго Лутрейл бадавлат бўлиб мусаввирлик билан шуғулланишни хуш кўрувчи йигит. Тўсатдан амакиси Луи Лутрейлнинг ҳаётига кимдир суикасд қилади. Хуго Лутрейл амакисининг ўлимида асосий гумондор сифатида қамокка олинади. Чунки Вельс ва Маркс Феркас Ф. Голлиснинг устахонасида кекса Лутрейлнинг ўлимидан олдин Хуго билан қаттиқ бахслашаётганини эшитишган эди. Полиция ходимлари бахснинг сабабини сўрашганда, Хуго Лутрейл амакиси Луи Лутрейл бойлик илнжида Рашел Жеферсонга уйланишга мажбур қилмоқчи бўлгани маълум бўлади. Хуго бунга кўнмайди, сабаби у Сюзана Энсвортга уйланиш ниятида эди. Аммо амакисини у ўлдирганини айтади. Қўшни хонадондаги муҳандис Райнолдснинг фонографида тасодифан ёзилиб қолган овозлар орқали қотил Эмма Морган эканлиги маълум бўлади. Сабаби кекса Лутрейл бева Эмма Морган билан анча вақт

хушторлик қилган, кейин эса ундан воз кечган эди [4:76-86].

Эътибор берган бўлсангиз хикоялардаги фарқни Артур Конан Дойл хикоясида Жеймс Мак-Картининг отаси ўрнида Валерий Ярхо хикоясида Хуго Лутрейлнинг амакисининг иштироки билан изоҳлаш ва яна бир асосий фарқлардан бири шундаки, Артур Конан Дойл хикоясида Жеймс Мак-Картининг ўзи буфетчи хотинга илакишиб қолади, Валерий Ярхо хикоясида эса Хуго Лутрейлнинг амакиси Луи Лутрейл бева аёл Эмма Морганга илакишиб қолиши билан изоҳлаш мумкин.

Энди бу икки хикоядан четга чиқиб Артур Конан Дойл қаламига мансуб яна бир хикоя билан Агата Кристининг “Мистер Дэвингеймнинг ғойиб бўлиши” номли хикоясидаги воқеалар тизимини солиштирамиз.

“Лаби тиртиқ одам”. (Артур Конан Дойл). (Қисқача мазмуни).

Хикоя қаҳрамони Кет Уитни турмуш ўртоғи Айза Уитнининг йўқолиб қолгани ҳақида доктор Уотсонга хабар беради, аммо Агата Кристи хикоясидан фарқли ўлароқ бу хикояда Айза Уитни топилади, аммо бошқа бир қаҳрамон, яни жаноб Невилл Сент-Клер ғойиб бўлади.

Невилл Сент-Клернинг пиджаги каналдан топилади. Изкувар Шерлок Холмс жаноб Невилл Сент-Клерни ўлдирилган деб тахмин қилади. Кейинчалик аслида ҳеч қандай қотиллик содир бўлмаганлиги маълум бўлади. Жаноб Невилл Сент-Клер ўзининг моддий манфаатини кўзлаб Хью Бун киёфасида тиланчилик қилиши изтопар Шерлок Холмс томонидан фош қилинади [3:110-134].

“Мистер Дэвингеймнинг ғойиб бўлиши”. (Агата Кристи).

(Қисқача мазмуни).

Хикоя қаҳрамони жаноб Дэвингеймнинг ғойиб бўлганлиги ҳақидаги хабарнинг газеталарда пайдо бўлиши билан асар бошланади.

Жаноб Дэвингеймнинг кийимлари кўлдан топилади.

Артур Конан Дойл хикоясидан фарқли ўлароқ бу хикояда қаҳрамоннинг узуги муҳрли узук эмас, балки тилла узук жиноятни очишга қўмаклашади. Полиция жаноб Дэвингейм ўлдирилган деган тахминга келади, аслида ҳеч қандай қотиллик содир этилмаганлиги аниқланиб жаноб Дэвингейм ўзининг моддий манфаатини кўзлаб Билли Келит киёфасида юрганлиги асар ниясида жаноб Пуаро томонидан фош қилинади [5:18-30].

Эндиги навбат Антони Винн қаламига мансуб “Кипр асаларилари” номли хикоя билан Артур Конан Дойлнинг “Чипор лента” хикоясига. Бу икки хикоялардаги композицион ўхшашликлар ҳам анча.

“Кипр асаларилари”. (Антони Винн). (Қисқача мазмуни).

Хикоя бошида миссис Бардуэллнинг жасади автомашинасидан топилади. Ўлимнинг сабабчиси Кипр асалариси деб топилади. Инспектор Бейль ва доктор Хейльнинг саъй-ҳаракатлари натижасида бу уюштирилган қотиллик эканлиги маълум бўлади.

Майкл Корнуэл миссис Бардуэллга олдин ҳам асалари зардобидан укол қилгани маълум бўлади.

Майкл Корнуэл шамоллашга қарши эмлаш ўтказиш баҳонасида бойлик илинжида акасига ҳам, яқинда унаштирилган жияни мисс Патси Корнуэлга ҳам асалари зардобидан укол қилади.

Доктор Хейльнинг шарофати билан Патси Корнуэл омон қолади. Майкл Корнуэл эса ўзига тегишли қуролнинг жабрдийдасига айланади [2:38-50].

“Чипор лента”. (Артур Конан Дойл). (Қисқача мазмуни).

Ҳикоя Жулия Стореннинг ғайритабиий ўлими билан бошланади. Ўлим сабаби номаълум деб топилади.

Изкувар Шерлок Холмс ва доктор Уотсоннинг изланишлари натижасида бу уюштирилган қотиллик эканлиги, яъни Жулия Стореннинг ўғай отаси доктор Ройлотнинг бойлик илинжида қўйган тузоғи эканлиги маълум бўлади. Жулия Сторен илон чақиши натижасида ҳалок бўлган эди.

Доктор Ройлот иккинчи ўғай қизи Эллен Стореннинг унаштирилганини эшитгач, унга ҳам тузоқ қўяди, аммо бу сафар изкувар Шерлок Холмс ва доктор Уотсоннинг шарофати билан Эллен Сторен омон қолади. Доктор Ройлот эса ўз тузоғига ўзи тушади ва ҳалок бўлади [3:160-182].

Юқоридаги ҳикоялардаги фарқни Артур Конан Дойл ҳикоясидаги Жулия ва Эллен Сторенларнинг

Адабиётлар

1. // “Фан ва жамият”. 2010. 10-май. №185.
2. Антони Винн “Кипр асаларилари”. (“Аср арафасидаги қотиллик” тўпламидан) –Тошкент: “DAVR PRESS”. 2010.
3. Артур Конан Дойл. “Шерлок Холмс ҳақида ҳикоялар”. –Т.: “Юлдузча”. 1989. (Мухаррир Шойим Бўтаев)
4. Валерий Ярхо “Темир гувоҳ” (“Миср эхроми сири” тўпламидан). –Тошкент: “DAVR PRESS”. 2010.
5. Агата Кристи “Мистер Дэвингеймнинг ғойиб бўлиши” (“Миср эхроми сири” тўпламидан). –Тошкент: “DAVR PRESS”. 2010.

РЕЗЮМЕ

Мазкур мақолада жаҳон детектив ҳикоянавислигининг таниқли намоёндалари асарларидаги ўхшашлик ва тафовутлар кўрсатиб берилган. Аниқроғи, А.К.Дойлнинг “Боском водийсининг сири” ҳамда Валерий Ярхонинг “Темир гувоҳ” асари, Артур Конан Дойлнинг “Лаби тиртиқ одам” ва Агата Кристининг “Мистер Дэвингеймнинг ғойиб бўлиши”, Артур Конан Дойлнинг “Чипор лента” ва Антони Виннинг “Кипр асаларилари” асарларидаги ўхшашлик ва тафовутлар кўрсатиб ўтилган.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются особенности детективного жанра на материале произведений известных писателей мировой литературы. В работе анализируются сходства и различия между рассказами “Тайна Долины Боском” (А.К.Дойл) и “Железный Свидетель” (Валерий Ярхо), “Человек с рассечённой губой” (А.К.Дойл) и “Исчезновение Мистера Дэвингейма” (Агата Кристи), “Пестрая лента” (А.К.Дойл) и “Пчела из Кипра” (Антони Вин).

SUMMARY

The article is devoted to the study of detective stories of the famous writers of the world literature peculiarities. The author analysed similarities and differences between the stories “The Boscombe Valley Mystery” by A.C.Doyle and “Iron Witness” by Valeriy Yarkho, “The Man with the Twisted Lip” by A.C.Doyle and “The Disappearance of Mr. Devingame” by Agatha Christie, “The Speckled Band” by A.C.Doyle and “Bees from Kipr” (by Antony Winn).

ТАРЖИМА МУАММОЛАРИ

(Махтумқули ижодининг ўзбекча таржималари мисолида)

Ф.Д.Сапаева – ўқитувчи

Ажиниёз номидаги Нукус давлат педагогика институтини

Таянч сўзлар: Махтумқули, шеър, таржима, туркман тили, ўзбек тили, мазмун, маъно, таржимон.

Ключевые слова: Махтумқули, стихотворение, перевод, туркменский язык, узбекский язык, содержание, смысл, переводчик.

Key words: Mahtumkuli, poem, translation, the Turkmen language, the Uzbek language, content, meaning, translator.

Маълумки, туркман тили туркий тилларнинг жанубий-ғарбий (ўғуз) группаси (гурухи) га тааллуқли тил ҳисобланади. Ўзбек тили эса туркий тилларнинг қарлук группасига хос. Бу икки тил вакиллари асрлардан бери бир-бирлари билан ёнма-ён, бир хил моддий-маданий, сиёсий-тарихий шароитда яшаб

ўғай отаси Доктор Ройлотнинг ўрнида Антони Винн ҳикоясидаги Патси Корнуэлнинг амакиси Майкл Корнуэлнинг иштироки билан изоҳлаш мумкин.

Хулоса ўрнида шунини айтиб ўтишим лозимки, шахсан мен танишиб чиққан детектив ҳикоялар ичида Артур Конан Дойл ҳикоялари ўзининг композицион тузилиши жиҳатдан, ҳар бир майда-чуйда деталларга алоҳида урғу берилиши ва унинг устида тўлиқ муҳокама олиб борилиши жиҳатдан, ўз давридаги ёзувчиларнинг асарларидан салмоқчилиги ва бетакрорлиги билан тубдан фарқ қилади.

Эътибор берган бўлсангиз, юқоридаги ҳикояларда айтиб ўтилган баъзи фарқларни ҳисобга олмаганда воқеалар тизими деярли бир хил. Бу билан бошқа ёзувчилар Артур Конан Дойлнинг асарларидан нусха кўчирган деган фикрдан йироқмиз, аксинча Артур Конан Дойлнинг юқорида қайд этилган бошқа ёзувчилардан олдинроқ яшаб, ижод қилганини ҳисобга олиб уни ундан кейинги ёзувчиларга устоз сифатида тан олиш мақсадга мувофиқ.

Артур Конан Дойлнинг ўша даврда ундан олдин бундай услубда детектив асар ёзган ёзувчи бўлмай туриб, такрорланмас услуб билан ўз йўналишини топгани бир оз фикр юритишга мажбур қилади ва бир вақтнинг ўзида хайратга солади кишини.

устига, хоразмлик бўлгани, “Хоразм ўзбеклари тили туркман тилига бошқа ўзбек шеваларига нисбатан анча яқин”лиги унга янада қўл келган. У амалга оширган кўпчилик таржималарнинг аслиятга монанд жаранглаши шундан. Ж.Шарипов таржималарининг муваффақиятини таъминлаган асосий омил аслида *ўзбек ва туркман тиллари ўртасидаги ўзаро муштараклик* ҳисобланади.

Лекин ўзбек ва туркман тилларининг “ўзига хос хусусиятлари ҳам мавжудки, бу хусусиятлар бадий асар таржима қилинаётган вақтда яққол кўзга ташланади. Чунки яқин тиллар луғат бойлигида шаклан бир хил, мазмунан эса йирик, ҳатто буткул бошқа маъно англатувчи сўзлар ҳам анчагина бор. Мазкур сўзлар матнини ўғириш давомида таржимонни янглиштиради ва асл нусха матнидан таржимага қўчиб ўтиши мумкин. Бунда эса таржима муқаррар бузилади, чунки мутаржимни янглиштириб таржима матнига кириб қолган сўз оригиналдаги вазифани таржимада бажармаслиги устига, ноўрин қўлланганлиги боисидан мантикий узвийлик ҳамда бадий мукамалликка путур етказилади”. Ж.Шариповни асосан ана шу шаклан ўхшаш, аммо мазмунан бир-бирига зид сўзлар-сохта эквивалентлар чалғитган: у таржималарида йўл қўйган хато-камчиликларнинг катта қисми шундай “алдоқчи сўзлар” ҳиссасига тўғри келади.

Махтумқули шеърлари таржималари ҳозиргача яхлит монографик тадқиқот объекти бўлган эмас. Шоир шеърларининг Ж.Шарипов томонидан қилинган таржималари хусусида бир неча мақолалар ёзилган [1], айрим дарслик ва рисодаларда улар хусусида мухтасар фикр юритилган [2:52-61], холос. Бинобарин, бу таржималар тўла ҳолида тадқиқот доирасига тортилган эмас. У таржима қилган мавжуд 314 та шеърни туркманчасига қиёслаб ўрганиш натижасида сохта эквивалентлар борасидаги хато-камчиликлар ушбу мақола ва китобларда қайд этиб ўтилганидан анча-мунча кўплиги маълум бўлди. “Ўзбек ва туркман тилларидаги шаклан ўхшаш, аммо мазмунан турли маъноларни англатган лексик бирликлар таржимонни кўп ўринларда чалғитади. Таржимон Махтумқули асарларини ўзбек тилига ағдарар экан, туркий тиллар группасига мансуб бўлган ўзбек ва туркман тилларининг муштарак томонларига (фонетик-морфологик, лексик хусусиятлари) кўпроқ таяниб, кўп миқдордаги сўзларнинг шаклдаги ўхшашлигига асосланиб, сўзма-сўз таржимага зўр берган. Натижада шоир шеърларининг маъносига путур етган”[3:48].

Маълумки, туркий тилларда “қўл” сўзи “эл”, “ал” тарзида ишлатилади. Лекин “ал” туркман тилида кўп маъноли бўлиб, 1) ҳийла, макр, 2) оч қизил ранг, 3) жин, ажина, ёвуз руҳ каби маъноларда қўлланади. “Қўл” сўзи эса “эл” шаклида ёзилади. Ж.Шарипов макр-ҳийла маъносидagi “ал” сўзини “Чилим” шеъри таржимасида “қўл” деб тушунади: “Ал билан алдап сени хер дем өзиге зар эдер” – “Қўл билан алдаб сени, хар дам ўзига зор этар”. Бу хатонинг келиб чиқиш сабабини М.Тайлақова ва М.Сапаровлар шундай изоҳлайдилар: “Хоразмда ўзбек адабий тилидаги “қўл” сўзи “ал” сўзи билан ифода этилади. Хоразмча “ал” туркман тилида “эл” орқали ифодаланади. Таржимон хоразм шевасидаги “ал”га ўхшаш бўлган туркманча “ал”ни “қўл” деб нотўғри ўқийди ва Махтумқули

айтмоқчи бўлган фикрни бузиб таржима қилади. Шаклий ўхшашлик таржимонга панд берган” [3:50]. Ўз навбатида, туркман тилидаги “эл” сўзи ўзбек тилида – “халқ, юрт” маъносида келади. Бинобарин, бу сўзни айнан қолдириш ўзини оқламайди: “Нэгэх худайым эл тутар” – “Ногоҳ Худойим эл тутар”.

“Қўринар” шеъри таржимасида Ж.Шарипов “гаррып” – “қариб” сўзини “ғариб” деб адашади:

Аслиятда:

Серинден думани гитмез,
Эйям гечип, ере батмас,
Гаррып галмаз, өлмез, йитмез,
Горганлы даглар, гөрүнер.

Ж.Шарипов таржимасида:

Бошидан тумани кетмас,
Айём ўтиб, ерга ботмас,
Ғариб қолмас, ўлмас-йитмас,
Қўрғонли тоғлар қўринар.

“Дейди: “Хабар йўқ сиздан” шеъри таржимасида М.Кенжабек шундай хатога йўл қўйган: “Дийди: “Гаррып чөкесен” – “Деди: “Ғариб, чўқарсан”. Холбуки, бу ерда “қариб чўқарсан” бўлиши керак. Чунки туркман тилида “қаримок” билан боғлиқ сўзлар икки “р” ҳарфи билан ёзилади: “гарры”, “гаррылык”, “ғариб” сўзи эса битта “р” билан: “гарып”. М.Аҳмад бу иборани тўғри таржима қилган: “Деди: “Қарриб чўқарсан”. Лекин унинг туркманчага тақлидан иккита “р” ишлатиши нотўғри.

Туркман тилида “ёз” сўзи “баҳор” маъносида келади, ёзнинг ўзи эса томус дейилади. Лекин Махтумқули таржимонларининг барчаси бу сўзнинг маъноси устида ўйлаб ҳам ўтирмай, ўзини қўллаб кетаверадилар. Холбуки, Э.Очилов тўғри ёзганидек, “Йигитлик – эгленмез яздыр” мисрасини М.Аҳмад каби “Йигитлик тўхтамас ёздир” деб эмас, балки “Йигитлик – қайтмас баҳордир” деб таржима қилиш керак” [4:15].

Чунки ёшлик баҳорга қиёсланади, ёз – ўрта ёшликка тўғри келади. Бинобарин, Ж.Шарипов таржимасида “Магтымгулы, йигитлик бир яз гөрнер” мисрасининг “Махтумқули, ёшлик бир ёз қўринар”, – деб ўғирилгани, тўғрироғи, “ёз”нинг айнан ўтказилгани шоир фикрининг ўзгариши – бузилишига сабаб бўлган. Айни хато А. Жумаев ва Ж.Зулпиевлар таржимасида ҳам такрорланган: “Махтумқули, йигитлик бир ёз каби”. Мана бу мисра таржимасида ҳам “ёз”нинг айнан қолдирилиши ўзини оқламаган: “Чахар пасла башдыр яз” – “Тўрт фаслга бошдир ёз”. Йилнинг боши – баҳор, бинобарин, барча, фаслларнинг боши ҳам у.

Ж.Шарипов яна: “Нейсансыз, небатсыз ниче язлар бар” мисрасини “Ёмғурсиз, гиёҳсиз неча ёзлар бор” деб таржима қилади. Мантиқ эса бу ерда ёзни эмас, баҳорни тақозо қилаяпти: ёмғир ёғиши ҳам, гиёҳ кўкариши ҳам баҳорга хос. Қолаверса, бу ерда найсон тилга олинаёптики, у “сурёний тақвими бўйича апрель ойига тўғри келадиган 4-ой номи”. Демак, найсон – ўрта баҳорда, апрель ойида ёғадиган ёмғир.

Аслиятда:

Бахарда ачылан реңбе-рең гүллер,
Бир пасыл ачылар – яза мыхмандыр.

Ж. Шарипов таржимаси:

Баҳорда очилган ранг-баранг гуллар

Бир фасл очилар, ёзга меҳмондир.

Ўз-ўзидан савол туғилади: “Нега энди баҳорда очилган гул ёзга меҳмон бўлар экан?” У ёзгача бора-дими-йўқми?

Баҳорда очилган гул баҳорга меҳмон-да.

“Асл нусхада *бахар* ва *яз* бир фаслнинг икки хил номи. Таржимада эса *бахор* ва *ёз* бошқа-бошқа фасл номлари бўлиб қолган” [6].

Албатта, таржима қонуниятлари муайян сўзга ёпишиб олишни, уни айнан таржима тилига ўтказишни талаб қилавермайди, зарур ҳолатларда ён беришлар, четга чиқишларга ҳам йўл қўяди. Жумладан, шеърин таржимада вазн ва қофия талаби билан баъзида сўзлар ўзгартирилади, фақат маънонинг оёғини осмондан келтирмаса бас.

Яна сўз урғуси бор, маъно урғуси бор. Урғу сўзга тушса, уни таржимада ҳам албатта акс эттириш керак. Лекин урғу маънога тушса, асосий эътиборни маънони чиқаришга қаратиб, сўзни ўзгартириш, баъзида хатто тушириб қолдириш мумкин.

Демак, айнан баҳор эмас, умуман фаслларнинг бири маъносида келса, ёзни ёз деб ҳам таржима қилса, хато бўлмайди. Лекин конкрет фаслни ифодалаб келганда, уни аслича қолдириш маънонинг ўзгариши ёки бузилишига сабаб бўлади.

Маълумки, “гап” маъносидаги “сўз” бор, форс-тожикчадан кирган “ёниш-қуйиш” маъносидаги “сўз” бор. Туркман тилида биринчиси – сөз, иккинчиси – “сўз” шаклида ёзилади. Лекин таржимонлар кўпда буни фарқлаб ўтирмайдилар, асосан, “гап, нутқ” маъносидаги “сўз” деб тушунадилар. Мисол учун, *Ж.Шарипов*: “Соран болса, сынам ичре сузлар бар” мисрасини “*Сўрар бўлса, сийнам ичра сўзлар бор*” деб таржима қилади.

Аслида “Сўрар бўлса, сийнам ичра ўтлар бор” деб таржима қилиш керак эди. М.Аҳмад эса “сўз” маъносидаги “сөз”ни “соз” (музыка асбоби) деб талкин қиладики, “соз” туркманчада “саз” шаклида ёзилади: “Жошар сен, хер сөзи пейда эдер сен” – “Жўшарсан, хар созни пайдо этарсан”. М.Кенжабек эса “ёниш-қуйиш” маъносидаги “суз” сўзини “сўз тарзида бериб, матн ости ҳаволаида изоҳ беради.

Туркманчада “хатыра” – ҳурмат, обрў-эътибор, шон-шараф маъноларини билдиради. Бундан беҳабар М.Кенжабек уни “хотир” деб олади. Натижада аслият мазмуни бузилади: “Тачар агаң, иниц, болмаз хатыраң” мисрасининг мазмуни “Оға-ининг қочар, ҳурматинг қолмас” бўлиб, уни “Қочар оғанг, ининг, бўлмас хотиринг” деб таржима қиладики, бундан “Оға-ининг сендан қочиб, эс-хушингни йўқотасан” деган маъно келиб чиқади. Ушбу мисрани *Ж.Шарипов* ҳам (“Қочар оға-ининг, бўлмас хотиранг”, А.Жумаев ва Ж.Зулпиевлар ҳам шундай таржима қилишган (“Қочар оға-ининг, бўлмас хотиринг”). Маълум бўладики, учала таржима ҳам аслиятга мувофиқ эмас ва тўртинчи таржимага эҳтиёж мавжуд.

Туркман тилида “ёд” сўзи ҳам, “ёт” сўзи ҳам бир хил – “ят” шаклида ёзилади (TPC, 820-821). Таржимонларимиз уларни фарқлашда ҳам янглишадилар. “Бизга сохта ва тусмол тарзда “эквивалент” бўлиб кўринган сўзлар асл нусхадаги минглаб оддий сўзлар орасида, контекст ичида бўлади.

Демакки, шу “алдоқчи” сўзнинг мазмуни унга ёндош бўлиб келган сўзларда, ифода этилаётган мазмун ва мантиқда, грамматик конструкцияда – гарчи қисман бўлса ҳам акс этади. Шунга қўра, ҳар бир таржимон мантиқий муҳокама йўли билан маъноси ўзига қадар равшан бўлмаган сўзнинг ҳақиқий эквивалентини топиб, ўз ўрнига қўя олади”. Чунончи, қуйидаги мисрадаги “яқин” сўзи ўзининг зидди – “ёт” сўзини тақозо қилаётгани яққол кўриниб турган бўлса-да, *Ж.Шарипов* уни “ёд” деб тушунади – бу ерда эғалик ва келишиқ қўшимчалари қўшилиши натижасида “т” ҳарфининг “д” га айланиши таржимонни қалғитган кўринади: “Билдиң яқин-ядыңны, гөзүң дүңйәни гөрдү” – “*Билдинг яқин ёдингни, кўзинг қаерни кўрди*”. Таржимада мантиқ бузилган: бу ерда: “яқин-ёдингни” эмас, балки “яқин-ётингни” бўлиши керак. М. Кенжабек ҳам уни шундай таржима қилган, фақат салафи таржимасидаги “қаерни” сўзи ўрнига “дунёни” сўзи берилган (балки *Ж.Шарипов* таржимада шоир шеърларининг бошқа нусхасидан фойдалангандир): “Билдинг яқин-ёдингни, кўзинг дунёни кўрди”. Шеърнинг учинчи таржима нусхасига бориб – А.Жумаев ва Ж.Зулпиевлар таржимасида ниҳоят бу хато тузатилган: “*Билдинг яқинни-ётни, кўзинг дунёни кўрди*”.

Қуйидаги ўринларда эса, аксинча, “ёд” сўзи “ёт”га айланган: “Бизлерден ки ят кылып сен, бент эйледің тилимни” мисрасининг мазмуни “Бизларни ёд этиб, тилимни банд айладинг” бўлиб, О.Тўраев уни “Бизларданки, ёт қилиб, банд айладинг тилимни” деб таржима қилади. М.Кенжабек эса “Ол не жымағ эйләр, не чықар ятдан” мисрасини “Ул на жимөә айлар, на чикар ётдан” деб хато ўзбекчаштиради.

“Ўрмок” маъносидаги “ормана” сўзини М.Кенжабек “ўрмона” деб таржима қилади: “Экен экиниң бишип, орак ормана гелдиң” – “Эккан экининг пишиб, ўрок ўрмона келдинг” (МС, 2004, 76). Ҳолбуки, “ўрок ўрмона” ўрнига “ўрок ўрмокқа” бўлиши керак. Бошқа бир шеърда эса “ўрокқа” маъносидаги “орага” сўзини “арога” (орага) деб ўгиради: “Ти”, тур хабы-гафлатдан, өмрүң гелмиш орага – “Те” – тур хоби гафлатдан, умринг келмиш арога”. Мисранинг мазмуни: “Гафлат уйқусидан уйғонки, умрингнинг ҳосили ўрокқа келмиш (яъни умринг охирлаб қолди)”.

Кўплаб сўзларнинг имлоси – туркман тилида қандай ёзилишини билмасликларининг ўзи таржимонларнинг туркман тилини ҳаминқадар билишларини кўрсатиб турибди.

Сохта эквивалентлар таржимаси борасида Махтумқули таржимонлари шунчалик кўп хатонуксонларга йўл қўйганларки, беихтиёр “Улар таржимага жиддий ёндашганларми, масъулият билан қараганларми ўзи?” деган ҳақли савол туғилади. Тил билмаганликлари, луғат кўрмаганликлари-ку майли, агар тажриба бўлганида мазкур хатоларнинг кўпчилигини хатто интуиция билан ҳам бартараф этса бўлар эди.

Кўпчилик таржимашуносларнинг фикрича, сохта эквивалентларни фарқлай олмаслик таржимонларнинг аслият тилини билмасликлари билан изоҳланадики, келтирилган таҳлиллар бу фикрни яна бир қара исботлайди.

Адабиётлар

1. Қурамбоев К. Шеърли таржимада миллийликни қайта яратиш ва таржимон маҳорати. // Қурамбоев К. Таржима ва таржимон масъулияти. 65-88-б. Тайлақова М., Сапаров М. Махтумқули асарлари тилининг ўзбекча таржимасига баъзи бир қайдлар. 46-53-б.

Абдуллаев Ҳ. Ўлмас шеърлият. //Ўзбекистон маданияти, 1977, 12 апрель; Очилов Э. Махтумқули асарларининг ўзбекча таржималари. 13-23- б.

2. Саломов Ғ. Таржима назариясига кириш. 71-76-б. Қурамбоев К. Махтумқули шеърлияти Ўзбекистонда. 52-61-б.

3. Тайлақова М., Сапаров М. Махтумқули асарлари тилининг ўзбекча таржимасига баъзи бир қайдлар.

4. Очилов Э. Махтумқули асарларининг ўзбекча таржималари. 15- б.

5. Сапаров М. Хоразм воҳасидаги туркий тилларнинг ўзаро муносабатлари. (Ўзбек ва туркман тиллари материаллари асосида). – Т.: «Фан», 1988. 93-б.

РЕЗЮМЕ

Мазкур мақолада Махтумқули шеърларининг ўзбекча таржималари ҳақида сўз юритилади. Хусусан, Махтумқули шеърларининг шакл ва мазмун муштараклиги, таржимонларнинг сўз қўллаш маҳорати таҳлил қилинади ва бадиий таржимада сўзнинг мавқеи хусусида баҳс юритилади.

РЕЗЮМЕ

В статье говорится о переводчиках стихов Махтумкули на узбекский язык. В работе на примере узбекских переводов стихотворений Махтумкули анализируется мастерство применения слов переводчиками, а также ведётся полемика о статусе слова в художественном переводе.

SUMMARY

The article is about the interpreters of the poems by Mahtumkuli in to the Uzbek language. In the article the translators' skill in using words in the process of translating the poems by Makhtumquli has been analyzed, the value of word in literary- artistic translation is also discussed.

**С.НУРЫМБЕТОВТЫҢ ПОЭМАЛАРЫНЫҢ ҚОСЫҚ ҚУРЫЛЫСЫНДАҒЫ
УЙҚАС ҲӘМ ОНЫҢ ТҮРЛЕРИ**

Ш.О.Сайымбетов – *үлкен илимий хызметкер-излениўши*

Ўзбекистан Республикасы Илимлер академиясы Қарақалпақстан бөлими

Қарақалпақ гуманитар илимлер илим-изертлеў институты

Таянч сўзлар: халқ шоири, лирика, лиро-эпика, поэма, шеър, қофия.

Ключевые слова: народный поэт, лирика, лиро-эпика, поэма, стихосложение, рифма.

Key words: people's poet, lyrics, lyric-epic, poem, versification, rhyme.

Лирикалық түрде жазылатуғын шығармалардың көркемчилигин, эмоциональ тәсирлилигин, эстетикалық күшин тәмийинлейтуғын компонентлерден бири уйқас болып табылады. Өйткени, қосық қатарлары композициялық жақтан бир-бири менен өз ара үнлестирілмей, шеберлік пенен уйқастырылмаса белгилі дәрежеде ырғаққа тәсир жасайды. Нәтижеде, шығарманың көркемлігі бузылады, эмоциональ тәсиршеңлігі төменлейди, ой-пикир хәм ишки кеўил-кеширмелердің мазмунсыз баянланыўына алып келеди. Тийкарынан, «уйқас қосық қатарларының ақырында келиў арқалы күшли ырғақты пайда етип, оқыўшының дыққатын айрықша өзине аударып турады» [7:62-63]. Яғный, «уйқас ырғақты күшейтеди, тармақ жиклерин ажыратады» [12:605].

Лирикалық шығармалардың қосық қурылысы төрт түрге ырғақ, уйқас, өлшем, бәнт болып бөлінетуғынлығы белгилі. Қосықлар дәретилгенде усы компонентлердің қатаң сақланыўына кеўил бериў, итибарды айрықша қаратыў талап етиледі. Себеби, олар лирикалық шығармалардың ең тийкаргы элементлери, компонентлери болып есапланады. Усы компонентлердің шеберлік пенен қолланылыўы менен лирикалық усылда жазылған дәретпелердің өзине тән көркемчилиги, терең идеялық мазмуну арттырылады, ой-пикир хәм ишки туйғылардың айрықша тәсирли болып ашылыўы тәмийинленеди. Бул компонентлердің ишинде «уйқас қосықтың көркемчилигине тиккелей тәсир жасайды. Сәтлі табылған қатар, өз орнында қолланылған сөзлер менен уйқастың байланысы пикирдің сулыўлығын, образлылығын тәмийинлейди, оқыўшыда эмоциональ, эстетикалық сезимлерди пайда етеди» [11:106-107].

Уйқас барлық халықлардың лирикалық шығармаларының қосық қурылысында ушырасатуғын элементлерден бири болып есапланады. Яғный, «орыс, қазақ, өзбек, түркмен, қырғыз хәм басқа да халықлар

поэзиясындағы уйқаслар қосық қурылысының бир бөлеги сыпатында изертленип киятыр» [2:71]. Уйқастың айрықша белгилери, оның шығармада атқаратуғын хызметлери туўралы илимий-теориялық пикирлер усы күнге шекем бир неше әдебиятшы илимпазлар тәрепинен атап көрсетилди. Қосық қурылысындағы уйқаслар ҳаққында пикир жүриткенде бул илимпазлардың көрсетпелерин, түсиниклерин итибарға алыў орынлы болады. Яғный, С.Ахметов хәм Қ.Султановлар тәрепинен шығарылған «Әдебияттану» мийнетинде уйқас «қосық қатарларындағы сөз ақырларының бирдей ямаса буўын жағынан бир үнлес болып келиўи» [1:173] арқалы пайда болатуғынлығы көрсетиледи. В.Жирмунский уйқас қосықтың тийкаргы элементлериниң бири болыўы менен бирге, ол хәр бир бәнттиң бир-бири менен бириктирилиўин тәмийинлейтуғынлығын айтып өтеди [6:255]. Бул илимпаздың пикиринше, уйқас тийкарынан «қосықтың бәнтлик қурылысында шөлкемлестиріўшилик хызмет атқаратуғын хәр қандай сеслик қайталаўлар» [5:9] болып есапланады.

Уйқас ҳаққында илимий-теориялық жақтан оғада дурыс билдирилген пикирлер сыпатында М.К.Хамраев хәм У.Түйчиевлардың анықламаларын көрсетип өтиў орынлы деп ойлаймыз. Бул илимпазлардың мийнетлеринде «уйқас арқалы қосықтағы ой-пикирди алып жүриўши сөз айрықшаланып турады» [4:28]. «Уйқастың тийкаргы функцияларынан бири шығарма мазмуну хәм идеясының жеткерилиўи ушын жәрдем бериўши түсиниклерди тастыйықлаў хәм күшейттириўдур» [13:109] - деп көрсетиледи.

Демек, жоқарыда көрсетип өтилген әдебиятшы илимпазлардың илимий пикирлерине сүйенген ҳалда, оның көбинесе, қосықтың соңында бир-бирине жақын ямаса өз ара үнлес болған сеслерден қуралған сөзлердің қолланылыўы арқалы хәр бир қатардың

мәнилик жактан байланыстырылыуы менен бәнтлердің бир-бирине бириктирилиуі түсиниледи. Уйқаслардың қосық қатарларының басы хәм орталарында қолланылатуғын жағдайлардың да ушырасып туратуғынлығы белгилі. Сол себепли, уйқасларды тек ғана қосық қатарларының ақырында қолланылады деп түсиніу орынсыз болады. Әсиресе, қосық қатарларын бир-бири менен байланыстырыуда өз ара үнлесетуғын образлы хәм тәсирли сөзлерден шеберлик пенен пайдаланылса, уйқастың жетилискен, әжайып көриниси пайда болады. Бундай уйқас илимпаз Қ.Оразымбетовтың жоқарыда көрсетип өткеніндей, ой-пикирдің сулыұлығын, образлылығын тәміинлеу менен бирге, қосықты оқыушы хәр бир адамда эмоционал, эстетикалық сезимлерди пайда етеди. Және де, шеберлик пенен қолланылған уйқас илимпаз У.Түйчиевтың атап көрсеткеніндей, шығарманың мазмұны хәм идеясының көркем анық жеткерилиуінде, тәсирлендириушилик сыпатының күшейттирилиуінде жетекши хызметлердің бирин атқарады. Сондай-ақ, «дөретиуши уйқас арқалы өз оқыушысының дыққатын қосықтағы ең тийқарғы пикирлерге бағындырады» [3:195].

Уйқас тек ғана поэзиялық қосықларда емес, ал, лирикалық усылда дөретилген поэмалық шығармаларда да қолланылатуғынлығы белгилі. Себеби, лиро-эпикалық түрде жазылған айырым поэмаларда уақыялардың бир неше бәнтлик бирикпелерден қуралған белгилі бир өлшемге тийқарланған қосық түрінде ушырасатуғынлығын да көремиз. Поэмаларда уақыялар ямаса усы уақыяларға тән болған шайырдың ой-пикирлери, кеуил-кеширмелери өз ара бир-бирине шеберлик пенен уйқастырылған бәнтлик қурылысқа ийе қосық түрінде ашып бериледи.

Қарақалпақ халық шайыры С.Нурымбетовтың поэмалары көбинесе лириканың төртлик формасынан пайдаланылған халда дөретиледи. Төрт қатарлы бәнтлик қурылысқа ийе болған қосықлардың хәр бир қатарында ааба фомасындағы қолланылады. Илимпаз Қ.Оразымбетов «уйқастың ааба формасы ең ески форма екенлигин» [10:89] айтады. Яғный, Садық шайыр поэмаларының қосық қатарларын уйқастырыуда уйқастың ески формасынан пайдаланады. Ал, халық шайырының «Фархад» поэмасы бес қатарлы аабба формасындағы уйқасларға ийе болған қосық түрінде жазылады. Дөретиушиниң поэмаларында қолланылған уйқасларды өз гезегинде қурылысы бойынша сеслик, бир ямаса еки бууынлы сөзлер уйқасатуғын әпиуайы хәм үш яки оннан да көп бууынлы сөзлер уйқасатуғын қурамалы түрлерге ажыратуымызға болады. Поэмаларда қолланылған уйқаслардың бул түрлери хәр қыйлы формаларда сүүретленгенлиги менен итибарымызды өзине тартады. Булардың ишинде бир ғана әпиуайы уйқастың өзи бир неше формаларда сүүретленгенлиги көринеди. Поэмаларда сүүретленген әпиуайы уйқаслардың қолланылуы өзгешеликлерин анализлеу арқалы оларды төмендегидей түрлерге айырып көрсетиу орынлы болады деп ойлаймыз.

1. Әпиуайы уйқастың тек бир бууынлы сөзлердің қолланылуы арқалы сүүретленген формалары:

2. Әпиуайы уйқастың еки бууынлы түбир сөзлердің қолланылуы арқалы сүүретленген формалары:

3. Әпиуайы уйқастың бир бууынлы түбир менен еки бууынлы түбир сөзлердің қолланылуы менен сүүретленген формалары:

4. Әпиуайы уйқастың түбир сөзлери де, қосымталары да уйқасыуы арқалы сүүретленген формалары:

5. Әпиуайы уйқастың сөзлердің тек қосымталары уйқасыуы арқалы сүүретленген формалары бар. Әпиуайы уйқастың бундай формаларында қосық қатарларындағы өз ара үнлесип келетуғын сөзлердің түбирлери бир-бири менен уйқаспайды.

6. Әпиуайы уйқастың көмекши сөзлер менен қосымталардың уйқасыуы менен сүүретленген формалары:

7. Әпиуайы уйқастың дара сөзлер менен бирикпеген қоспа сөзлердің уйқасыуы арқалы сүүретленген формалары:

8. Әпиуайы уйқастың дара, тәкирарланған жуп хәм көмекши сөзлердің уйқасыуы арқалы сүүретленген формалары:

Әпиуайы уйқастың биринши түри халық шайырының «Бердақ шайыр», «Қамары», «Зарымбеттиң ғабырысы» поэмаларында сүүретленгенлиги гүзетиледи. Бул уйқастың екнши түри «Бердақ шайыр», «Қамары», үшінши түри «Бердақ шайыр», «Қамары», «Зарымбеттиң ғабырысы», «Фархад», төртнши түри «Бердақ шайыр», «Қамары», «Зарымбеттиң ғабырысы», «Фархад», «Түлкишек», «Теңизде», «Жипекши Жаңыл», беснши, алтыншы түрлери «Бердақ шайыр», «Түлкишек», жетнши түри «Қамары», «Зарымбеттиң ғабырысы», «Фархад», сегизнши түри «Қамары» поэмаларында қолланылады.

С.Нурымбетовтың поэмаларының қосық қатарларында қолланылған қурамалы уйқаслардың да хәр қыйлы формаларда сүүретленгенлиги көринеди. Яғный, бул қурамалы уйқасларды поэмаларда сүүретлениу өзгешеликлерине қарай төмендегидей түрлерге ажыратуымызға болады.

1. Қурамалы уйқастың түбир хәм қосымталардың уйқасыуы арқалы сүүретленген формалары:

2. Қурамалы уйқастың аралас түрде яғный, бир сөз бенен дизбеклескен еки сөздің уйқасыуы арқалы сүүретленген формасы:

3. Қурамалы уйқастың жупласқан түрде сүүретленген формасы:

Жүзи күлип жигерленип жыйып күш,
Зейини ашылып, заўқы тасып сүйип ис...[9:157].

Бунда еки қатардағы жуп сөзлердің екеуи де (жыйып-сүйип, күш-ис) бир-бири менен үнлесип жуп уйқасты пайда етип тур.

4. Қурамалы уйқастың бир, еки, үш бууынлы сөзлердің араластырылып уйқастырылған формалары: Уйқастың бундай формалары халық шайырының «Фархад» поэмасында жедел қолланылғанлығы көринеди.

5. Қурамалы уйқастың үш бууынлы хәм еки бууынлы сөзлердің араластырылып уйқастырылған формалары:

6. Қурамалы уйқастың еки бууынлы сөзлердің көп бууынлы жуп сөзлер менен уйқасқан формалары:

7. Қурамалы уйқастың көп бууынлы дара сөзлердің жуп сөзлер менен уйқасқан формалары:

8. Қурамалы уйқастың дара, бирикпеген хәм жуп сөзлер менен уйқасқан формалары:

9. Қурамалы уйқастың сөзлердің тек қосымталары уйқасқан формалары: Бунда қатарлардың уйқасыуында сөзлердің түбирлери емес, ал, қосымталары тийқарғы хызметти атқарады.

10. Қурамалы уйқастың көмекши сөз бенен қосымталардың уйқасқан формалары:

11. Қурамалы уйқастың еки бууынлы сөзлердің көп бууынлы сөзлер менен уйқасқан формалары:

12. Қурамалы уйқастың бирикпеген хәм жуп сөзлердің уйқасқан формалары:

Қурамалы уйқастың жоқарыда көрсетип өтилген биринши, екнши, беснши хәм оныншы түрлери

«Бердақ шайыр», «Қамары», «Зарымбеттин ғабырысы», «Фархад», «Түлкишек», «Теңизде», «Жипекши Жаңыл», үшінші түрі «Зарымбеттин ғабырысы», «Жипекши Жаңыл», төртінші түрі «Бердақ шайыр», «Фархад», «Түлкишек», «Жипекши Жаңыл», алтыншы түрі «Бердақ шайыр», «Фархад», «Түлкишек», жетінші түрі «Бердақ шайыр», «Теңизде», сегізінші түрі «Бердақ шайыр», «Қамары», «Зарымбеттин ғабырысы», «Теңизде», «Жипекши Жаңыл», тоғызыншы түрі «Бердақ шайыр», «Қамары», «Зарымбеттин ғабырысы», «Түлкишек», «Теңизде», «Жипекши Жаңыл», он бирінші түрі «Қамары», «Теңизде», «Бердақ шайыр», он екінші түрі «Қамары» поэмаларында шеберлік пенен қолланылғанлығы ушырасады.

Усылар менен бир қатарда, халық шайырының поэмаларында сеслик уйқаслардың да жедел қолланылғанлығын көріуимізге болады. Мәселен:

Сулыұ сулыұ емес, сүйгенин сулыұ,
Қутлықлайман онда сендей қызымды!... [9:159].

Бұл жерде шайыр тәрпіннен сеслик уйқастың эжайып формасы қолланылғанлығы көрінеді. Бундай сеслик уйқаслар Садық шайырдың «Теңизде», «Жипекши Жаңыл», «Бердақ шайыр», «Қамары» поэмаларында сұұретленгенлігі гүзетиледі. Сондай-ақ, халық шайырының «Бердақ шайыр» хәм «Теңизде» поэмаларынан түбір сөзлер менен қосымталардың уйқасқан формаларын да ушыратамыз. Мәселен:

Оған көзі түсіп ишке кирди мүз,
Суұ түбинде жатыр ма деп арыұ қыз,
Ернин тислеп сам-саз болып бүгиліп,

Әдебиетлар

1. Ахметов С., Султанов Қ., Әдебиеттаныұ. -Нөкис: «Қарақалпақстан», 1987.
2. Генжемуратов Б., Әжинияз лирикасының поэтикасы. -Нөкис: «Билим», 1997.
3. Хожиахмедов А., Мумтоз бадийат малохати. -Тошкент: «Шарк» Нашриёт-Матбаа концерни бош тахририяти, 1999.
4. Хамраев М.К., Основы тюркского стихосложения. -Алма-Ата: «Мектеп», 1963.
5. Жирмунский В.М., Рифма, ее история и теория. -Петроград: 1923.
6. Жирмунский В., Теория стиха, Советский писатель, Ленинградское отделение, 1975.
7. Муратбаев Қ., Қарақалпақ поэзиясында қосық қурылысы. -Нөкис: «Қарақалпақстан» 1977.
8. Нурымбетов С., Шығармалары, I том, -Нөкис: Қарақалпақ мәмлекет баспасы, 1960.
9. Нурымбетов С., Шығармаларының толық жыйнағы, II том, -Нөкис: «Қарақалпақстан» 1972.
10. Оразымбетов Қ., Қосық қурылысы хәм шығарманың дөрелиұ дәуири хакқында, «Әмиўдәрәя» журналы, № 5, 2000.
11. Оразымбетов Қ.К., Хәзирги қарақалпақ лирикасында көркем формалардың эволюциясы хәм типологиясы. -Нөкис: «Билим», 2004.
12. Рәбиға Сыздық, Абай және қазақтың улттық әдеби тили, «Арыс» баспасы, 2004.
13. Туйчиев У. Ўзбек совет поэзиясида бармоқ системаси. -Тошкент: «Фан» 1966.

Мақолада С.Нурымбетов поэмаларининг шеър тузилиши тахлил қилинади. Поэмаларнинг шеър тизимидағи ўзига хос хусусиятлари очиб берилади. Асарларида ифодаланган қофияларнинг турлича формаларда ифодаланганлиги курсатилади. Илмий-назарий адабиётлардан фойдаланилиб, адабиётшунос олимларнинг илмий қарашлари тахлил этилади.

РЕЗЮМЕ

РЕЗЮМЕ

В статье анализируется стихосложение поэм С.Нурумбетова. Раскрываются особенности структуры в стихосложении поэм. Автор статьи показывает использование различных форм рифмы в произведениях поэта. Используется научно-теоретическая литература и анализируются точки зрения учёных литературоведов.

SUMMARY

The article is devoted to the analysis of the versification of poems by S.Nurumbetov. Revealing the peculiarities of the versification structure of the poems, the author of the article shows using various forms of rhyme in the poet's works. There has been used scientific-theoretical literature showing the points of view of scholars.

АНГЛИЧАН ӘДЕБИЯТЫ ХӘМ БАЙРОН ПОЭЗИЯСЫНА ЖОЛ

А.Тәжиева - педагогика илимлериниң кандидаты, доцент

А.Мухаммадияров - Шет тиллери факультетиниң студенти

Әжинияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты

Таянч сўзлар: озодлик, дўстлик, ижод, машхурлик, замондош, мухаббатни куйламок, тотли дард.

Ключевые слова: свобода, дружба, творчество, слава, современник, воспевание любви, сладкая печаль.

Key words: liberty, friendship, creation, fame, contemporary, singing of love, delicious sorrow.

Поэзия – күдиретли күш, оны таза жүрекли инсан ғана толық сезе алады. Ондағы қайғыдан қайысады, бахыттан қус болып ушады, поэзия инсанға дәуірлер дәртін сезиўге, адамлар қалбин түсиниўге имкан береді. Сонлықтан бәрше дәуірде сезим дүньясы хәр бир қаләм ийесине айрықша илхам қусын қондырған қалб ийелерине итибар билдир-

Өзин сезген яңлы еди қарыўсыз [8:430].

Және де, «Теңизде» поэмасында қосық қатарларын уйқастырыў ушын белгили бир уғымды, мәнини аңлататуғын сөзлер хәр қыйлы өзгерислерге ушырап қолланылғанлығын да көриуимізге болады. Мәселен:

- Келмейтуғын шақырғанда мийманға,

Отар ата өзи тур-ғой бұлманда,

Деп Сапаргүл сәлем берди қуўанып,

Балтабайдан киятырып солманда [8:430].

Бұл жерде әдебий тил нормаларына сәйкес «бұл жерде», «сол жерде» түрінде қолланылатуғын бирикпеген қоспа сөзлер екінші, төртінші қатарлардың ақырында аўызеки сөйлеў тилине бейимлестірилген халда («бұлманда», «солманда») сұұретленип, бирінші қатардың соңындағы дара сөзге уйқастырылған. Поэмаларда усындай формалардағы уйқаслардың қолланылыўы менен Садық шайырдың шығармаларды терең излениўшилиқ хәм шеберлік пенен дөреткенлиги айқын көринип турады.

Улыўма алғанда, жоқарыда көрсетип өтилгениндей С.Нурымбетовтың поэмаларының қосық қурылысында қолланылған уйқаслар хәр қыйлы формаларда сұұретленгенлиги менен өзгешеленип турады. Халық шайыры поэмалық шығармаларының қосық қатарларын уйқастырыў ушын пайдаланылған сөзлерди хәр түрли формаларда сұұретлеў арқалы дөретпелерде ашылған ўақыяларды хәм оларға байланыслы болған ой-пикирлерин, ишки кеўил-кеширмелерин көркемлик пенен терең идеялық мазмунда сәўлелендириўге ериседи.

Сол инсанлардың қатарында, биз қарақалпақ журтында уллы шайырдың өмир тарийхына қызығыушылығымыз әбден артып, және де Байрон мийрасын тереңірек изертлеуге бағдарлайды. Бул қаншама жууапкерли жұмыс болса да, заўқы өз алдына. Биз Байрон қосықларын оқығанда туйғылар, көтеринки руўх, куўанышлы жасаў, үмит сыяқлы күдиретли күшлер жүреклерге булақ болып куйылады. Хәттеки, қосыққа жан бериў арқалы бахытын сезе алған шайыр куўанышы, қайғысы поэзия тили менен сызылған сулыў сүүрети адамды бир сырлы әлемге жетелейди.

Байрон дүнья поэзиясының аспанындағы жарқын жұлдызларының бири болып саналады. Әдебиат тилге, миллетке, аралыққа қарап отырмайды. Әсиресе, поэзия дилмашсыз-ақ ұзақ жолларды басып, көп кеўиллерге кире алады.

Джордж Байрон 1788-жыл 22-январьда Джон Байрон хәм Кэтрин Гордон шаңарағында дүньяға келеди. Ол 36 жыллық қызғын өмири даўамында әжайып, теңи-тайы жоқ шығармаларын бизге мийрас етип қалдырады. Оның өлмес қатарларына бүгін жүрек берип оқып атырмыз.

Шекспир, Пушкин, Джон Кидс, Лермонтов сыяқлы уллы адамлар менен бир қатарда Байрон өзиниң өлмес поэзиясын инсаният әлемине мийрас қалдырған. Буны шайыр Өзбекстан Қахарманы Еркин Вахидовтың мына қатарларынан көремиз:

Менга Пушкин бир жахон-у,
Менга Байрон бир жахон,
Лек Навоийдек бобом бор,
Кўксим осмон, ўзбегим! [1:6]

Англичан әдебиятында өз алдына үлкен жол салған Байрон Кембридж университетинде тәлим алады. 1809-жылы 21 жасында Лордлар палатасының ағзасы болады. Ол өзиниң заманындағы рок жұлдызларына усап өмир кеширеди, 1810-1820-жыллар даўамында Байрон Европада адамлар арасында белгили болып үлгереди. Англичан поэзиясын оқыйтуғын, олардың сиясий турмысында жүз берген қыйын демлер менен байланыслы Байрон өмири, дәретиўшилиги хәм инсаныйлығы ҳаққында Европа хәм Америка халқы билген, хабары болған [2:2].

Оның демократиялық, жәмийетлик көзқараслары халық дәртин жырлайтуғын қосықларында сәўлеленген. Ол «Қыялый қосықлар» (1806), «Тынышсызланған даўыслар» (1807), «Ләззет демлери» (1807) атлы тунғыш топламларын заманласларына усынады. Бул топламларда жаслықтың қанатлы қыяллары, арзыў-хәўеслери, туйғы-сезимлери жүрек тары менен сүүретлеп бериледи. Жәмийетшилик оны жыллы жүз бенен қабыллайды. Байронның «Чайлд Гарольдтың зияраты» шығармасы 1812-жылы оған үлкен табыс алып келеди. Оның соңғы шығармалары белгили критиклер менен ушырастырады. Олар Байронның дәретиўшилигине унамлы баха береді.

Англичан халқының сөйлер тили болған Байрон өз журтында бир қанша қарсылықларға ушырап, Швейцарияға көшип кетеди. Ол барқулла тыным билмей, және қолына қәлем-қағаз алып, ўақтың дәретиўшилигін пенен өткереди. Швейцарияда шайыр Бонивор қахарманлығына бағышланған «Шиллион тутқыны» дәстанын жазады.

Уллы рус илимпаз Белинскийдің тили менен айтқанда; «Байрон XIX әсир Прометейи. Халықтың арзыў-әрманларының жыршысы болған шайыр Грецияда түрклер урысына қарсы көтерилген миллий азатлық гүресинде қатнасады. 1823-жылы Байрон «Геркулес» кемесин өз қаржысы есабынан қуралландырады. Ол Греция миллий азатлық гүресиниң идеологларының бирине айнады. Грек қозғалаңшыларын бирлестириўде пидайы ислер алып барады. Заманласлары оның әскерий басшы сыпатындағы қәбилети сондай-ақ, мәртлиги ҳаққында да айтады» [1:4].

Дж.Байрон 1817-1823-жылларда Италияда жасайды. Бул ўақытлары «Тассо шикаяты», «Манфред» (1817) дәстанлары, «Кайн» (1821) драмаларында адамларды әдалатсызлыққа қарсы гүресиўге шақырады. Буларда әлем хәм адамға байланыслы мәселелер баслы орынға қойылады.

1818-жылы шайыр өзиниң романтизмнен реализмге өтиўине көпир болған белгили «Дон Жуан» поэзиялық романын жазыўға кириседи. Онда инсан хәм заман мәселелери кең көлемде сүүретленеди [1:4].

Байрон қахарманларының жаратылыўы сол дәўир англичан әдебияты ушын, сондай-ақ, дүнья әдебияты ушын да үлкен жаңалық болды. Оның көргенлери романтикалық дүньядағы қахарманларына усамай, кеўли толмай жалғыз өзи тез-тез көрсе қызық түйилетуғын басқа шәхәрлерге кететуғын екен.

Шайыр 1824-жылы 36 жасында Грецияның камалда қалған Миссолунги қаласында гүрес майданында қаза табады. Бирақ оның денеси Англияда белгили шайырларды жерлейтуғын орынға қойылады.

Байрон туўралы базы бир әдебиятларда ол шығыс әдебиятының нағыз ықласбенти екенлиги айтылады. Ол жаслайынан Әбилқасым Фердаўсий, Хожа Хафыз, Саадий сыяқлы уллы парсы-тәжик сөз зергерлериниң дәретиўшилиги менен таныс болған.

Байрон өз заманласы, шайыр Перси Бисси Шелли менен жақын байланыста болады. Оның шығармаларында ушырасатуғын романтик вампир жанрынан илхамланып, Байрон өз шығармасының бир бөлимин дәретеди.

Өзбекстан халық шайыры Ибрайым Юсупов Бердақ бабамызға арнап жазған «Сахра бүлбилине» деген қосығында Байронды былайынша тилге алады.

Байрон болып даңқың түспес жәхәнға,
Оның менен кемип қалмас жахон да,
Кеўиллердің гүли болып жасарсан,
Өзиң өткен, биз туўылған меканда [3:109].

Рауф Парфи болса, Грециядағы миллий азатлық гүреслери қатарына қосылыў ушын атланғаны ҳаққында «Байронның соңғы сапары» деген қосық жазады:

Қонталаш уфқда интиком порлар,
Шоир-ерк ўғлони, номус сарвари,
Гўёки хўрланған хамширанг порлар,
Юзландинг қасос деб Юнон сари...

Жанг майдони керак жангчига ахир,
Қутлуғ еркинликнинг жасур фарзанди,
Сўнгсиз алам билан тебралиб ёндинг,

Она ватанингни тарк етдинг, шоир» [1:6]

Ал өзбек шайыры Абдулла Шер жаслыктан Байрон поэзиясы менен таныс болған ҳам оған дәслепки арнаўын төмендегише билдиреди.

Йўқ, Байронмас, Лермонтов ҳам мас,

Мен ўзгаман, йўлим ҳам ўзга! [1:7].

Дж.Байронның халықлар арасына кирип барыўы аўдармашыларға байланыслы. Байрон шығармаларын өзбек тилине Хамид Алимжан, Шукрулло, Жуманиёз Жабборов, Мухаммад Али, Рауф Парфи, Мақсуд Шайхзода, казак тилине Абай Қунанбай улы, рус тилине М.Ю.Лермонтова, Вс.Рожественского, В.В.Левика, Борис Соловьевлар аўдарды, қарақалпақ тилине Ибраһым Юсупов аўдарма ислеген.

«Байрон шайдасы» деп ат алған рус әдебиятшы алымы Борис Соловьев «Дон Жуан»ды рус тилине аўдармалаўға қарсы болған себеп пенен англичан тилин үйрениўге кирискенин айтады ҳам бийбаха дәрәтпени тиккелей өзи жазылған тилден аўдарма исләўге кирискенлиги хаққында билдиреди» [3:8].

Буннан көриўге болады, бүгинги күнде Байрон поэзиясы арқалы англичан тилин үйренип атырған-

лар саны артқаны сөзсиз. Солай екен, Байронның тасқын қәлби, нәзик жүреги, жаны, асаў теңиз толқынындай тынымсыз қыяллары оның қосықларында жасайды!

Шайыр мухаббаты, сағынышлары, «мухаббат» деп урған жүреги көз алдында өз қосығын сазға салып турғандай.

Биз шайырдың атын мәңгиликке мөрлеген улы өмир жолын үйрениўден ҳам оны жәмийетшиликке таныстырыўдан жалықпаймыз. Қарақалпақ халқының жүрегине Байрон поэзиясын еле де тереңрек алып кириў биз жас аўдармашылардың бас мақсетимиз.

Әсирлер өтсе де таза туйғылар, шайырдың хақыйқый инсан сыпатында кеширген өмири әўладларға үлги, поэзиясы оны сүйген кеўиллерге барқулла жақсылық шугласын қуйып турады. Әўладлар да Байронның мийрасларын көз қарашығындай әдиўлейди ҳам бул поэзия қарақалпақ журтында да еркин нәпес алып, ўақыт өткен сайын өз қунын, әхмийетин арттырады.

Әдебиятлар

1. Очилов Е. Ушалмаған орзулар. –Тошкент: «Ўзбекистон», 1999.
2. «She walks in Beauty». 1998-2002 by Gale Cengage: www.enotes.com.
3. Юсупов И. Өмир, саған ашықпан. -Нөкис: «Қарақалпақстан», 1999.
4. «She walks in Beauty». 1998-2002 by Gale Cengage: www.enotes.com.
5. Вохидов Э. Сайланма. 1-жилд. «Ишқ савдоси». –Тошкент: 2000.
6. Парфи Р. Сабр дарахти. –Тошкент: 1986.
7. Шер А. Ёмғирлар оралаб. –Тошкент: 2009.

РЕЗЮМЕ

Маколада атокли инглиз классик-шоири Джорж Байрон хаёти ва ижоди кенг ёритилган. Шоирнинг ижод хазинасидан ажойиб намуналар ва уларнинг ўзбек ва қарақалпақ шеърлятида тутган ўрни ва аҳамияти алоҳида эканлиги тавсифланган.

РЕЗЮМЕ

Статья посвящается описанию жизни и творчества известного английского поэта-классика Дж.Байрона. Автор статьи показывает место и значение творчества поэта в узбекской и каракалпакской поэзии.

SUMMARY

The article deals with the description of the life and creative work of the famous English poet-classic George Gordon Byron. The author of the article shows the place and importance of the poet's creative work in Uzbek and Kara-kalpak poetry.

КӨРКЕМ ӘДЕБИЯТЫМЫЗДА ӘДЕПЛИЛИК ҮЛГИЛЕРИ

Ж.Ж.Утегенова – ассистент оқытыўшы

Әженияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты

Таянч сўзлар: миллий қадрият, ота-боболар, ватан, адабиёт, қўшиқлар, дўстлик.

Ключевые слова: национальная ценность, предки, родина, литература, стихи, дружба.

Key words: national value, ancestors, Motherland, literature, poems, friendship.

Қәдириятлар инсанлардың узак тарийхый раўажланыўының арқасында дөреген неше сынақлардан өтип бүгинги дәўиримизге жетип келген миллий байлығымыз. Усы қәдириятлар арқалы бизлер басқа халықлардан ҳам миллетлерден өзгешеленип турамыз.

Миллий қәдириятлар бизиң халқымыздың көркем әдебиятында да кең жырланған. Олар өз ата-бабаларымыздың минези, мийнет сүйгишлиги, адамгершилиги, инсанпәрўарлық пазыйлетлерине сүйсинип, толып-тасып жырлаған. Т.Мәтмуратовтың «Сүйсиниў» атлы қосығында:

Ата-бабам ер болған, есер болған,
Тарийхтың арбасына көшер болған,
Хақ кеўил адам болған аңқылдаған,

Қолында алмас қылыш жалтылдаған,
Тилине келген гәпти қайтармаған,
Жаўына да өтирик айталмаған [1].

Бунда ата-бабаларымыздың ақ кеўил, ақ көкирек, кисиге өтирик айтпайтуғын расғөй, батыр болғанлығын мақтаныш еткен.

Отырғанды думандай,
Жек көреді қәрекең,
Ұахахасын аспанға,
Жеткереди қәрекең,
Кеўил ушын бирлесип,
Жәмленисип алыстан,
Бирин-бири излесип,
Басқыласып табысқан [1].

Буннан халқымыз шоқ минезли, әлпи алысқан адамлар басқыласып, кеуіл көтергенди унатқаны белгили.

Әлбетте, бүгінгі күні де бұл дәстүрлер, қәдириятлар сақланған. Шайырларымыздың қосықтарында миллийлигимизде әдеп-икрамлылық, инсанларды хұрметлеу, бир-бири менен болған мүнәсибети, қонақ күтиўдегі дәстүрлеримиз жүдә айқын берилген.

И.Юсуповтың «Күн шығыс жолаўшысына» қосығында:

Бизде сөз бар: мийман ырыс, берекет,
Қонақ күтиў зийнети хәр адамның,
Егер үйге бес күн мийман келмесе,
Шайы қонбас мениң байғұс анамның,
Тандыр жапқан жеңгейлерден бар мирәт,

Рухсат жоқ аўыз тиймей өтиўге [2]- деген қосық қатарларынан ата- бабаларымыздың қан-шелли кеули ашық миймандос инсанлар болғанының гүясы боламыз.

Миллий қәдириятларымыздың тағы бир түри - ана тилимизди улығлаў болып есапланады. Тилимиздің өзгешелиги, миллий тилимизди басқа халықлардан ажыратып турыўшы белги. Ана тилимизди усы күнге шекем әўладларымыз қәстерлеп, қатал саўашлардан өтип, неше поськын көшиўлерди бастан өткерсе де сақлап келгенлигине қайыл қалып, мақтаныш етемиз. И.Юсуповтың «Ана тилиме» атлы қосығында:

Ана тилим, сен басқадан айырмам,
Сен турғанда мен де әдеўир шайырман,
Сонша қатал сүргинлерде жоғалмай,
Бұл күнлерге жеткениңе қайылман.
Мен теңеймен сени жеген наным,
Уўыз бенен руўхың сиңген қаным,
Ес билгели тил жатырқап көрмедим,

Бирақ сен дым жақынсаң-аў жаным [2] деп жырлаған.

Елин жырлаў, туўған елин, халқын хұрметлеў бурыннан киятырған ең жақсы қәдириятларымыздың бири. А.Муўсаев «Тәрийп» қосығында:

Аржақ-бержақ болып еки сан болған,
Бөлим-бөлим еллер қарақалпақтады,
Ғаңқылдасып үйрек ушып, ғаз қонған,
Айдын-айдын көллер қарақалпақта.
Шарўалары көшип атаў жайлаған,
Бийе саўып, қатар қулын байлаған,
Кулан, кийиклери секирип ойнаған,

Қыя-қыя шөллер қарақалпақта – деп жырлайды.

Миллий руўхыйлығымыздағы ең жақсы қәдириятларымыздың және бири - ата-ананы, жасы үлкенлерди сыйлаў, досты хұрмет етиў. Бердақ шайырдың «Балам» қосығындағы:

Ата-ананды қәдирле,
Өлгениңше жақсы сөйле,
Мал тапсаң торқаға бөле,
Өсиўиңе жақсы балам.
Жетим көрсең қолыңды бер,
Аға болса кейнине ер,
Өзиң бултыйып, болма шер,

Әлпайым болғыл балам [3]- делинген қатарлары бүгінгі өсип киятырған жас әўладларымыздың алдына қойған ең уллы ўазыйпасындай олардың тәрбиясына үлкен тәсир ететугын бабаларымыздың нәсияты.

Инсанлардың ең әжайып пазыйлетлериниң бири-пидәйылық, инсанпәрўарлық болып есапланады. Хәр бир халықтың өз ели, халқы ушын жанын аямаған, хызметлери менен елине, журтына танылған перзентлери бар. Жыллар өтсе де әўладлары олардың исимлерин умытпай, өзлери де сол бабаларындай болыўды әрман етеди. Ерназар алакөздей, Маман бийдей, Аллаяр Досназаровтай, М.Нурмухаммедовтай хәм т.б. ел сүйген инсанларды әўладлары умытпайды, жүрегиниң төринде сақлайды. Олардың ислеген хызметлерин шайырларымыз өз қосық қатарларында баян еткен. Мысалы, Бердақ бабамыз:

Гөрүғлы бектей ер еди,
Қатарда қоса нар еди,
Толы журттың дәркары еди,

Шейит өлди Ерназар бий [3] - деп, ел батырының мәртлигин танытқан.

Аллаяр Досназаровтың халқы ушын ислеген хызметлерин Т.Қайыпбергеновтың «Қарақалпақнама» атлы роман-эссесинде хәм И.Юсупов «Қарақалпақ халқында сөз» поэмасында да кең түрде жырланған.

Жоқарыдағы сөз етилген мысаллар, бизиң руўхыйлығымыз, миллий қәдириятларымыз қарақалпақ әдебиятында, шайыр хәм жазыўшыларымыздың шығармаларында үлкен мақтаныш пенен жырланғанлығын тастыйықлайды. Көркем әдебиятымыз жас әўладқа өзиниң терең хәм бай тарыйхын үйрениўине, ата-бабалардан қалған мийрасларды көздиң қарашығындай сақлаўына үлкен жәрдем береді.

Әдебиятлар

1. Мәтмуратов Т. Жулдызлар жанар. 1989, 92-106- б.
2. Юсупов И. Бұлбил уясы топлам, 1997, 8, 13-б.
3. Бердақ Таңдамалы шығармалары. 1987, 108,177-б.

РЕЗЮМЕ

Маколада қарақалпақ халқиниң азалий қәдриятлари – оққўнгиллик, инсонийлик, дўстни хұрмат қилиш, ўз она-ватанини қандай севиш каби фазилатлари бадий асарлардан олинған мисоллар воситасида тавсиф этилған.

РЕЗЮМЕ

В статье описываются издревне сохранившиеся национальные ценности и лучшие качества каракалпакского народа: доброта, гуманность, дружелюбие, и любовь к родине на материале отрывков из художественных произведений.

SUMMARY

The article is devoted to the description of the national values and the best qualities of the Karakalpak people that have been kept since ancient time: kindness, humanity, friendship and love to Mother land on the material of extracts from the works of fiction.

PEDAGOGIKA. PSIXOLOGIYA. METODIKA. PEDTEKNOLOGIYA

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ КОМПЬЮТЕРА В СОЗДАНИИ МУЗЫКИ

Г.Ж.Абылова – старший преподаватель

Каракалпакский Республиканский институт переподготовки и повышения квалификации работников народного образования

Таянч сўзлар: компьютер, компьютер технологиялари, усуллар, нота муҳаррири, дастур, сэмпл, товуш.

Ключевые слова: компьютер, компьютерные технологии, методы, нотный редактор, программа, сэмпл, звуки.

Key words: computer, computer technologies, methods, stave editor, program, sample, sounds.

Одним из основных направлений совершенствования системы образования правомерно считать внедрение в учебный процесс инновационных технологий преподавания всех, без исключения, дисциплин. Масштаб проникновения данной идеи в сферу педагогической науки впечатлен, что, безусловно, имеет позитивный смысл. Проблема организации непосредственного творчества, практического перевоплощения эмоциональных переживаний в музыкальной деятельности на занятиях решается также значительно эффективней при помощи компьютерной техники. Варианты осуществления этого могут быть разнообразны.

Сегодня уже никого не удивит тем, что музыку можно писать, используя домашний компьютер. Для этого достаточно иметь компьютер. Для начала ознакомимся с основными терминами, которые будут использованы в данной статье, чтобы было легче воспринимать информацию.

Sample – (Сэмпл, семпл) – «кусочек» аудио – файла.

Loop – (Луп, она же петля)-циклически повторяющийся фрагмент, как правило, состоящий из нескольких семплов, например, партия ударных.

Groove – (Грув) – то же, что и loop. Только обычно под грувом понимают инструментальный аккомпанемент, линию баса и др.

BPM – (Beats Per Minute) – удары в минуту. Это самый распространенный и удобный способ измерения темпа.

Slider, fader – (Слайдер, фэйдер) – регулятор, отвечающий за значение какого-либо определённого параметра – например, громкость, баланс и т.п.

Plug-in (плагин, плагин) – в музыкальной программе это, обычно, дополнение в виде небольшой программы, служащей для обработки звука. В основном пользуются DirectX, VST и Wavelab плагины, хотя существует еще много всяких малоизвестных форматов.

Sequencer (секвенсор) – устройство (в частности виртуальное) для сведения аудио, видео, миди, а иногда всего сразу. Секвенсоры отвечают за синхронизированное воспроизведение нескольких дорожек. Популярные секвенсоры – Cakewalk Pro Audio 9 и Cubase SX.

Synthesizer (синтезатор) – это устройство синтезирующее звук. Первоначально синтезаторы были «железными», потом виртуальными. Способов синтеза буквально десятки, каждый интересен по-своему. Наибольшее распространение получили синтезаторы, работающие по принципу воспроизведения готовых звуков (сэмплов) – sample playback.

Compressor (компрессор) – устройство, предназначенное для сужения динамического диапазона сигнала. Это очень часто необходимо для избежания перегрузки звукового тракта. Принцип: при превышении сигналов определённого уровня, начинает происходить снижение громкости в определённое число раз, называемое степенью компрессии.

Expander (экспандер) – противоположность компрессору. Работает наоборот – расширяет динамический диапазон сигнала. Обработку экспандером логично применить к звуку, списанному с радиопередачи или иного компрессированного источника.

Noise gate (гейт, ПШ) – устройство подавления шумов (ПШ) в паузах. Как только уровень сигнала становится ниже определенной величины, срабатывает алгоритм занижения уровня на некоторую величину.

Нормальные гейты также позволяют установить время на атаку и релиз. То есть подавление и восстановление будут происходить не сразу, а спустя некоторое время.

Есть два основных принципа создания музыки:

1. Шаблонное создание музыки.

2. Создание треков в многодорожечных звукозаписывающих студиях с использованием собственных сэмплов.

Шаблонное создание означает то, что в процессе будут использоваться какие-либо шаблоны. Например, готовые сэмплы. Здесь в роли ди-джея себя может представить любой, кто обладает чувством ритма и желанием творить. Программы, которые дают такую возможность – eJay (www.ejay.com), Mix Man Studio, Acid Loop, Music Maker, (www.magix.net), New Beat Trance mission (www.microforum.com), Beat 2000 (www.aludra.com), Dance Station (www.dancestation.com) и т.д. Музыку таким образом можно писать в реальном времени и в пошаговом режиме. Одним из самых ярких примеров создания музыки шаблонным методом в реальном времени является программа-Mix Man Studio(www.mixman.com). Эта программа должна понравиться любому человеку, увлекающемуся созданием музыки. Mix Man представляет из себя DJ-ский пульт с двумя вертушками на каждой из которых можно разместить до 8 сэмплов или лупов. Можно добавить свои звуки. Во время игры вы можете заменять звуки, а из настроек вам будут доступны лишь темп и громкость звука. Освоение программы чем-то схоже с освоением новой игрушки. Отсюда можно сделать вывод, что разобратся в ней не составит труда. Собственно принцип игры следующий: вы выбираете 16 лупов одного стиля, например, и начинаете составлять музыку, включая или выключая определённую петлю(loop). Если сводить готовые сэмплы и закольцованные фрагменты музыки (лупы) в реальном времени для вас слишком сложно, то можно попробовать это сделать в пошаговом режиме, спокойно расставляя samples и loops, как детали конструктора. Очень популярной в своё время программой такого рода была- Dance Machine, после повышения версии переименованная в eJay Studio. Мы же рассмотрим house – генерацию этой программы. House eJay как и в других версиях eJay, вас ждёт огромное количество сэмплов, около 3000, в стиле House(Deep House, Vocal House, Progressive House, Filtered House, Disco House и Garage). Часть сэмплов сделана DJ Phat'ом и DJ Small'ом.

Особенности:

- 24 дорожки Sound mixer в Hi-Fi stereo quality;
- Booster и Audio Mixer inc. panorama;
- FX Studio;
- Vocoder;
- Groove Generator с 500 drum grooves;
- Time Stretcher;
- Music Animator;

Штатный сэмпл можно изменить внутренними средствами так, что он сойдёт за свой собственный. Все сэмплы разбиты по категориям. Для легкости в каждой категории сэмплов определён свой цвет. Это сделано для того, чтобы во время микширования вы смогли различить, где у вас играют ударники, а где мелодия. Чтобы сделать музыку в этой программе, кроме желания и возможности, конечно, нужно взять

сэмпл и перетащить его на одну из дорожек рабочего поля. Можно, например, на первую дорожку разместить четыре одинаковых сэмпла с бочкой. На вторую дорожку четыре сэмпла с хлопками, еще ниже с hit-hat, далее какую-нибудь мелодию и т.д. После чего, нажать на кнопку play. Вы услышите что-то, напоминающую музыку. В таком духе и делается музыка в eJay.

Создание треков в многодорожечных звукозаписывающих студиях с использованием собственных сэмплов по определению похоже на шаблонное. Отличие от шаблонного создания музыки можно увидеть из названия – это использование своих сэмплов и лупов. Такие программы ещё называются - трекеры (от слова track-дорожка). Это, конечно, не означает, что здесь нельзя использовать чужие сэмплы, просто их нет в комплекте с программным продуктом такого рода, т.к. основной упор делается не на развлечение, а на профессиональное создание музыки. Такая программа позволяет записывать несколько звуковых источников одновременно, т.е. можно сводить несколько треков в один, что в итоге будет называться музыкой. Предпочтения программ у всех разные, но на мой взгляд, очень удобная программа – ACID (www.sonicfoundry.com) от фирмы Sonic Foundry. Кроме неё пользуются популярностью следующие программы: Cool Edit Pro, n-Track, Samplitude Studio и т.д. [4].

У всех у них есть общие черты:

- Функция Drug and drop;
- Возможность копировать (copy), вырезания (cut) и вставки (paste) музыкального фрагмента.
- Возможность отменить последние изменения (undo);
- Почти все многодорожечные студии имеют возможность накладывать спецэффекты, такие как chorus, flange, wah-wah, reverb и т.д. У некоторых эта возможность есть только при наличии определённых плагинов.

Рассмотрим, в качестве примера, программу трекер –ACID 4.0.

Основные возможности:

- Поддержка звука в формате 5.1 surround;
- Поддержка Vista и DirectX плагинов;
- Вы сможете создавать музыкальные треки из сэмплов и лупов, а также эта программа позволяет накладывать видео. Таким образом, в ACID можно даже свой видео клип сделать;
- Нет ограничения на количество дорожек. Этот параметр будет зависеть только от того, сколь в вашем компьютере установлено оперативной памяти;

- Поддержка ASIO драйвера (раньше все звуковые приложения использовали VxD-драйверы, работающие на интерфейсе MME)

- Музыкальные программы отправляли и принимали команды со звуковой карты не на прямую, а через операционную систему. Компания Steinberg создала стандарт ASIO (Audio Stream Input/Output-«ввод/вывод звукового потока»). В результате: низкая задержка, высокое качество обработки и небольшая нагрузка процессора;

- Поддержка 16-bit и 24-bit аудио и сэмплирование до 192 kHz;

- Поддержка двух процессоров и двух мониторов;

Сам процесс сведения нескольких треков в один прост, как и в выше рассмотренной программе eJay. Окно ACID разделено на несколько рабочих полей. В одном, собственно треки, в другом папки, в которых у вас размещены сэмплы (на вид напоминает стандартный проводник). «Тыкнув» по нужному сэмплу, вы можете его прослушать, а потом благодаря drug and drop разместить его на поле для микширования музыки. Слева, там, где названия вставленных сэмплов, можно менять разные параметры. Например, если зайти в свойства одного из вставленных сэмплов, то можно поменять его темп, тональность и т.д. Можно дублировать какой-нибудь сэмпл, а потом на одну копию наложить один или несколько спецэффектов, что в итоге вам даст вместо одного сэмпла два различных по звучанию. Это позволяет вам экономить место на жестком диске, т.к. реально сэмпл будет существовать один, но в программе их будет два варианта. Программа имеет одну важную особенность – её производить (Sonic Foundry) является автором звукового редактора-Sound Forge. Благодаря этому, ACID Sound и Forge могут работать вместе. Все плагины, которые вы поставили для одной программы, будут работать и в другой. Более детально разобраться с программой вы можете методом «тыка», т.к. ACID очень проста в освоении [3].

В практической работе успехи и достижения в значительной степени будут зависеть от интеллектуального развития, уровня культуры, приобретенных в период обучения навыков самообразования. Совершенно естественно, что чем больше будущий учитель получит знаний не только в процессе обучения, но и самостоятельно путём самообразования, тем эффективнее и значительнее будут результаты его работы. Таким образом, научить своих воспитанников активно приобретать знания по собственной инициативе и использовать их в процессе последующей деятельности-одна из важнейших задач педагогического вуза на современном этапе развития высшей школы.

Литература

1. Кушниренко А.Г., Эпикетова М.Г. Кодирование информации. Информационные модели. – М.: «Дрофа», 1996.
2. Макарова Н.В. и др. Информатика – М.: Финансы и статистика. 1997.
3. Полозов С.П. Обучающие компьютерные технологий и музыкальное образование. Саратов: «Сарат», 2002.
4. Гафурова Ш.А. Основы работы с нотным редактором Encore 4.0 – Ташкент: 2003.
5. Симонович С, Евсеев Г, Алексеев А Специальная информатика учебное пособие – М.: Аст-Пресс: Инфорком-Пресс, 1999.

РЕЗЮМЕ

Ушбу мақолада мусикий компьютер технологияларининг асосий тушунчалари кўриб чиқилди. Дастурнинг асосий имкониятлари. Амалий таълим. Компьютерли мусикий амалий дастурлари eJay ва ACID 4.0. ёрдамида мусика ва мусикий асарларни пайдо этиш усулларини қўллаш жараёни кўриб чиқилган.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются основные понятия музыкальных компьютерных технологий, основные возможности программ и практическое обучение. Рассматриваются также методы использования компьютера в создании музыки и музыкальных произведений с помощью музыкальных компьютерных прикладных программных средств eJay и ACID 4.0.

SUMMARY

The article is devoted to the study of basic concepts of musical computer technologies the main possibilities of programmes and practical training. Methods of using a computer in the creation of music and musical works with the help of musical computer application program software and ACID 4.0 e Jay have also been studied in the article.

Бул мақала Ўзбекистан Республикасы Олий Мажлиси жанындағы мәмлекетлик емес, коммерциялық емес шөлкемлерди хәм пуқаралық жәмийетиниң басқа да институтларын қоллап-қуўатлау Жәмийетлик фонды тәрәпинен қаржыландырылған «Хәрәкетлер стратегиясын жасаларымыз билиўи керек» жойбар шеңберинде жарияланды.

ЖАС ӨСПИРИМЛЕРДЕГИ ХУҚЫҚБУЗАРЛЫҚТЫҢ АЛДЫН АЛЫҰДА ХӘМ ОЛАРДЫ ҚАЙТА ТӘРБИЯЛАҰДА ПРОФИЛАКТИКАЛЫҚ ИЛӘЖЛАРДЫҢ ТУТҚАН ОРНЫ

(Қарақалпақстан ишки ислер уйымларының 1946-1952-жыллардағы искерлиги мысалында)

Е.К.Алламбергенов – өз бетинше излениўши

Т.Н.Қори Ниёзий атындағы Ўзбекистан педагогика илимлери
илим изертлеу институты

Таянч сўзлар: ҳуқуқбузарлик, ҳуқуқбузарликнинг олдини олиш, қайта тарбиялаш, ҳуқуқий таълим, ҳуқуқбузарлик ва жиноят, ижтимоий тартибни химоя қилиш, ҳуқуқбузарлик профилактикаси, ички ишлар хизмати ва уни тақомиллаштириш, боқувчини йўқотган ва қаровсиз қолган ёш ўспиримлар, пост-патруль хизматлари, болалар билан ишлаши бўлимлари, ижтимоий ҳавфсизликни сақлаш ва жиноятчиликни олдини олиш, Қонун устунлиги.

Ключевые слова: правонарушение, профилактика правонарушений, перевоспитание, правовое воспитание, правовое образование, правонарушение и преступление, защита общественного порядка, сотрудники отдела внутренних дел, подработки оставшиеся без присмотра, постовые и патрульные служащие, отделы работы с детьми, сохранение общественной безопасности и предотвращение преступности, приоритетность закона.

Key words: violation of law, prophylaxy of law violation, re-education, legal up-bringing, violation of law and crime, protection of social order, officers of the department of internal affairs, tecnogers without care, post and patrol officers, department of the work with children.

Халық қатламларының, соның ишинде жас өспиримлердин ҳуқықый мәденияты, ҳуқықый саўатлылығы, улыўма, ҳуқықый билимлер хәм көнликпелерге ийе болыўы, ҳуқықый жактан тарбияланған жетик кәмил инсан болыўы, сол арқалы олар арасындағы ҳуқық бузарлықтың алдын алыў, жынаятлы ислерге жол қойдырмаў иләжларын иске асырыў ең дәслеп олардың санасында Конституция хәм ызамларға хұрмет пенен қатнас жасаў, бул ҳуқық нормаларына бойсыныў сезимлерине тарбиялаўдан басланады. Сол ушын да Ўзбекистан Республикасы биринши президенти И.А.Каримов «Бул мәселелерге итибар бермеў тек айырым ата-аналар ушын емес, бәлким, пүткил жәмийет ушын оғада қымбатқа түсиўин көплеген өмир мысалларында көриўимиз мүмкин» [1:48] деген пикирди айтқан еди.

Биринши Президент И.А.Каримов тәрәпинен баслама исленген бул идея, яғный ызам үстинлиги идеясы ғәресизлигимиздин хәзирги күнлеринде де үлкен сиясий - жәмийетлик әҳмийетке ийе болып, хәтте, ол Ўзбекистан Республикасы раўажланыўының бес тийкаргы жөнелиси бойынша Хәрәкетлер стратегиясының мәмлекет хәм жәмийет қурылысы системасын жетилистриў тараўындағы тийкаргы өлшемлердин бирине айланды [2]. Анығырақ айтсақ, Ўзбекистан Республикасы Президенти Ш.М.Мирзиёев атап өткениндей, хәзирги күнде биз «Әдалат – ызам үстинлигинде» деген түсиник тийкарында жәмийетимизде ызамға хұрмет, ҳуқық бузарлық халатларына сергеклик сезимин күшейттириўге қаратылған ислеримизди жедел даўам еттиремиз» [3:11].

Соның менен бирге, Президентимиз Ш.М.Мирзиёев ҳуқық бузарлық халатларының алдын алыў ислерине де үлкен итибар қаратқан еди. Буның ушын, әлбетте, «ең дәслеп мәхәлле имканиятларынан кеңнен пайдаланыў, профилактика инспекторлары ис нәтийжелилигин хәм жуўапкершилигин арттырыў, олар ушын қолайлы хызмет хәм турмыс шараятларын жаратып бериў илажларын көриў дәркар» [3:11].

Ўзбекстанның ажыралмас бөлеги болған Қарақалпақстан Республикасы жас өспиримлери арасындағы ҳуқық бузарлықтың алдын алыў, оларды қайта тарбиялаў мәселесине усы көзкарастан баҳа беретугын болсақ, бул ўазыйпаларды әмелге асырыўда усы илажларға қоса профилактика инспекторларының өткен өмирлердеги ис тәжирийбелери, хызмет усылларынан пайдаланыў хәм оны үйрениўдин де әҳмийети уллы.

Биз бул мақаламызда Қарақалпақстан ишки ислер уйымы бөлимлериниң өткен әсирдин 40-50-

жылларындағы ис тәжирийбелерине кишкене шолыў хәм жуўмақлар жасап өткенди мақул көрдик.

Жасыратуғыны жоқ, өткен әсирде Кеңес ҳукимети дәўириндеги ҳуқықый нигилизм, яғный ызамшылық хәм ҳуқық нормаларына бийписентлик пенен жүзеки қатнасларда болыў иллетлери жас өспиримлер арасында да көп ғана ҳуқық бузарлық хәм жынайый ислердин жүз бериўине алып келди.

Екинши жер жүзлик урыс жылларынан соңғы дәслепки он жыллықлардағы, бурынғы СССР мәмлекетлери аймағындағы жас өспиримлердин өмири бул пикиримизге жақсы мысал болады деп ойлаймыз. Балалардың қараўсыз қалыўы, жетимлер санының хәдден тыс көплиги, азық-аўқаттың жетиспеўшилиги, мектеплердин, тарбия уйымларының ўайран халда жатыўы - бул ўақытлары әпиўайы күнделикли турмыс тәризи болғанлығы хеш кимге сыр емес.

Мине, усындай бир пайытта жас өспиримлер, әлбетте, хәр кыйлы ҳулиганлық топарларға биригип, көшелерде қаңғып жүриўи, тонаўшылық, хәттеки адам өлтириў жынаятларын әмелге асырғанлықлары тарийхымыздың ашшы ҳақыйқатларынан бири болып табылады. Бундай жат қубылысларға қарсы гүресийде сол жыллардағы ҚҚАССР аймағында Қарақалпақстан ишки ислер уйымларының алып барған жедел ислери бундай жат қубылысларға, атап айтқанда, ҳуқық бузарлыққа қарсы гүресий хәм олардың алдын алыўдың айқын мысаллары бола алады.

Дәслеп бул тараўдағы ислердин басланыўына 1946-жыл 30-август күни ЎзССР Жоқарғы Советиниң сессиясында «1946-1951-жылларда Ўзбекстанның халық хожалығын қайта тиклеў хәм раўажландырыўдың бес жыллық планы ҳаққында» Ызамының қабыл етилиўи себепши болды. Бул Ызамға муўапық сол жыллардағы Қарақалпақстан Автономиялы Совет Социалистлик Республикасында қолда бар мүмкиншиликлер менен халық турмысының барлық тараўларын, соның ишинде ҳуқық қорғаў хәм жәмийет тартибин сақлаў уйымларын да қайта тиклеў хәм раўажландырыў бойынша жұмысларды тез пәтлерде әмелге асырыў баслы мақсетлердин бири етип қойылды. Себеби, Кеңес ҳукиметиниң дәслепки жылларынан берли мийрас болып қиятырған ҳуқықбузарлық хәм жынаятлардың ен жайып кетиўине жол қоймаў, жәмийетлик тәртипти еле де бекемлеў зәрүр еди.

Бул ҳаққында Қарақалпақстанға мийнети сиңген юрист Наўрызбай Таўмуратов өз мийнетинде былай деп көрсетеди: «Жынаятшылықтың барлық түрлериниң алдын алыў, оларды жасыў, өспиримлер арасындағы жынаятшылыққа қарсы гүресий, транспорт-

лар менен пиядалардың қәуипсизлигин сақлау, пас-портлық хәм рухсат етиу системаларын әмелге асыруу – Қарақалпақстан ишки ислер уйымларының Екинши жер жүзлик урыстан соңғы дәуирдеги ўазыйпаларының толық емес дизими еди. Бурынғы ӨзКП Қарақалпақстан обкомы жынайтшылыққа қарсы жәмийетлик тәртипти қорғаудай ийгиликли иске барлық партия, совет, жаслар шөлкеми хәм басқа да жәмийетлик мекемелерди де тартыуы уйғарды. Нәтийжеде 1946-жылдың декабрь айының өзінде автономиялы республикада жынайтшылықтың бираз азайуына ерисилди» [6:14]. Буны ӨзССР Ишки ислер министрлигиниң төмендеги кестесинен көриуимизге болады [5:172]:

Жынайтлардың түрлері	1945-жылдың IV тоқсаны			1946-жылдың I тоқсаны		
	Есапқа алынған жынайтлар саны	Ашылған жынайтлар саны	%	Есапқа алынған жынайтлар саны	Ашылған жынайтлар саны	%
Адам тонау	1	1	100	-	-	-
Адам өлтириу	1	1	100	4	4	61
Жоқары шеберликтеги урлық	85	67	68	26	16	61
Әпиуайы урлық	26	24	92	18	16	88
Қалтаманлық	5	5	100	4	3	75
Ат урлығы	26	24	92	27	21	77
жәми	89	71	84	79	60	76

Сондай-ақ, ишки ислер уйымлары жумысында статистиканы енгизиу ушын республикалық, үлкелик хәм ўәлаятлық милиция басқармаларында есапқа алыушы, регистрациялаушы бөлимлер дүзилди. Олардың баслы ўазыйпасы – айырым регионлардағы жынайтшылықтың жағдайы, курамы хәм өсими ҳаққында статистикалық мағлыұматларды жыйнап-анализлеу негизинде жынайтшылық хәм ҳуқықбузарлықты профилактикалау бойынша алып барылатуғын жумысларды ислеп шығыу болып табылды.

Жас өспиримлер ҳуқықбузарлығының алдын алыу хәм оларды қайта тәрбиялау ислерине де Қарақалпақстан ишки ислер уйымлары өз жумысларында жаңа өзгерислер енгизе баслады. Милиция, әсиресе, қараўсыз өспиримлер арасындағы жынайтшылыққа қарсы бир қатар әмелий жумысларды билимлендириу, денсаўлықты сақлау министрликтери, сондай-ақ балалар мектеплери менен бирликте алып барды. Бағыўсыз қалған жас өспиримлер менен алып барылған жумыстың негизги аўырманлығы милицияның балалар менен ислесиу бөлимшесине түсти. Ондағы инспекторлар милицияның жәрдемши бригадалары, жаслар шөлкеми ағзалары хәм оқыу орынларының оқыўшылары менен биргеликте шарбақларды, тамбасларды, көшелерди аралап, қараўсыз жетим балаларды таўып, оларды санитариялық бақлаўларға берип, кимлигин, қайдан келгенлигин анықлады. Сонынан қабыл етиу орны арқалы балалар үйлерине, мектеп-интернатларға хәм арнаўлы училищелерге жиберилди. Нәтийжеде, 1946-жылға қарағанда 1947-жылы өспиримлер арасындағы жынайтшылық 52,2%ке кемиди, жынайттың алдын алыу 32,8%ке көбейди. 1947-жылы 294 өспирим жынайый жуўапкершиликке тартылған болса, соннан қараўсыз қалған өспиримлер -129, хеш жерде ислеимейтуғынлары – 83,

халық билимлендириу мектеплериниң оқыўшылары – 25, аўыл хожалығында ислеўшилер – 10, қамақтан қашқаны – 1 өспиримди курайды [5:37-38].

1951-жылы ноябрь айында ӨзССР Министрлер Совети, ал 1952-жылы январьда ВКП (б) Орайлық Комитети «Жаслар арасындағы жынайтшылыққа қарсы гүрес ҳаққында» қарар қабыл етти. Онда республикадағы балалар арасындағы жынайтшылық жағдайы анализленеди хәм буннан былай жас өспиримлер арасындағы жынайтшылықты болдыртпау бойынша көрилетуғын шаралар анықланды. Бул бойынша айрықша жуўапкершилик Ишки ислер, Билимлендириу, Денсаўлықты сақлау министрликтери менен бирге Жаслар шөлкемлерине жүкледи.

1946-жылы 4-апрельде СССР Ишки ислер министрлигиниң бұйрығы менен «Жәмийетлик тәртипти сақлау, пухаралардың жекке хәм жәмийет қәуипсизлигин сақлау хәм жынайтшылықтың алдын алыу бойынша жумысты дурыс шөлкемлестириу ушын милицияның қалалық бөлимин аймақлық ўәкиллер ҳәрекет ететуғын аймақларға бөлиу керек екенлиги» ҳаққында инструкция дағазаланды. Аймақлық ўәкиллердин ўазыйпаларына хулиганлыққа жол қоймау, әменгерсиз балаларды қадағалап барыу сыяқлы ўазыйпалар да жүктелди. Олар өз аймағындағы пухаралар менен үзликсиз байланыста болып, жәмийетшиликте ҳуқықбузарлық хәм жынайтшылыққа қарсы жәбдиллестирди, яғный ҳуқықый тәрбияшы ўазыйпасын да атқарды.

Бурынғы СССРдың социаллық-экономикалық раўажланыуының жаңа жағдайлары ишки ислер уйымларының шөлкемлестириушилик курамын жетилестириу зәрүрлигин келтирип шығарды. Өзбекстанда мийнеткешлердин жәмийетлик тәртипти қорғауға қатнасыуының жаңа формасы- Бригадмиллер (БСМ) пайда болды. 1946-жылдың 4-апрелинде СССР Ишки ислер министрлиги «Бригадмиллерди дүзиу хәм олардың жумысы ҳаққында» инструкция ислеп шықты. Бул инструкция бойынша БСМге жәрдем берйуе тилек билдирген 18 жасқа шыққан пухаралар қабыл етилди. Милицияның жумысына көмек берйуе ўақты олар ушын төрт сааттан артық болмады. Оларға бир үлгидеги ҳужжет хәм қолға тағатуғын «бригадмил» деген жазыуы бар шүбекер берилди. БСМ аймақлық ўәкиллерге, милиция бөлимлери бойынша нәўбетшилерге, балалар бөлимлериниң инспекторларына бекитилип, солардың басшылығында ҳәрекет етти. Көшелерде, парклерде хәм басқа да жәмийетлик орынларда тәртипти сақлау хәм жынайтшылық пенен гүрес алып барыу ушын постлық хәм патрульлик хызметлерди атқарды. Олар қараўсыз қалған балалар арасында тәрбиялық әхмийеттеги жумысларды да алып барды [6:32].

Турмыста халық хожалығы жумысларының өсиуи нәтийжесинде транспорт санының артыуы байқалды. Бул жолдағы бахытсыз ҳәдийселердин алдын алыу, көше ҳәрекетин ретлестириу, транспорт гүзарларында қәуипсизликти қадағалау машқаласын пайда етти. Қарақалпақстан Ишки ислер министрлигиниң ГАИ бөлиминде «Жол ҳәрекетин қәуипсизлиги қәделерин үгит-нәсиятлау» бөлимшеси де дүзилди. Оның тийкарғы ўазыйпасы етип пухараларға, әсиресе, жас өспиримлерге жол ҳәрекетин қәуипсизлиги қағыйдаларын үгит-нәсият етиу деп белгиленди. Админстративлик жумысты, ҳәрекетти шөлкемлестириу хәм жол ҳәрекетин қағыйдаларын үгит-нәсият етиу ушын оператив ўәкил-инспектор лаўазымы енгизилди. Тирек пункти айдаўшылар хәм халық арасында тәрбиялық жумысларды алып барды. Жергиликли радиоситтириулер шөлкемлестирилди, листовкалар тарқатылды.

Демек, талқы ислеп өткенimizдей, ҚҚАССРда Екинши жер жүзлик урыстан соңғы жыллары (1946-1952жж) жас өспиримлер хуқықбузарлығының алдын алыў хэм оларды қайта тәрбиялаў ислеринде Қарақалпақстан ишки ислер уйымларының тутқан орны хэм хызмети үлкен болды. Олардың алып барған профилактикалық жумыслары нәтийжесинде қаншадан-қанша балалардың жынаят көшесине кирип кетиўиниң алды алынды, оларға азық-аўкат, баспана, ең баслысы - тәлим-тәрбия берилди.

Өзбекстан Республикасы Президенти Ш.Мирзиёев өз шығып сөйлеўинде «Хәзирги ўақытта, мәмлекетимиз халкының 32 пайызын, яғный 10 миллионын 30 жасқа шекемги болған жасларымыз курайды. Жасларымыздың хақылы рәўиште Уатанымыздың келешегі ушын жуўапкершиликти

мойнына алыўға қадир болған, бүгинги хэм ертеңги күнимиздиң шешиўши күшине айланып баратырғаны бәршемизге мақтаныш бағышлайды.

... Сол мақсетте Хүкиметтиң, тийисли ўәзирлик хэм органлар хэм де пүткил тәлим дизиминиң, хұрметли муғаллим хэм профессор-оқытыўшылардың ең әхмийетли ўазыйпасы – жас әўладқа пухта билим бериў, оларды физикалық хэм мәнәўий жетик инсанлар етип тәрбиялаўдан ибаратдур» [4:14] деген сөзлери жоқарыда келтирилген тарийх сабақларынан дурыс жуўмақ шығарып, келешекте өсип киятырған жас әўладты хәр қыйлы жат иллетлерден (жынаятшылық, диний экстремизм, наркомания хэм т.б.) қорғаў миннетин хәр биримиздиң мойнымызға жүклейди.

Әдебиятлар

1. Каримов И.А. Юксак маънавият енгилмас куч. –Тошкент: «Маънавият», 2008.
2. 2017-2021-йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг бешта устувор йўналиши бўйича ҳаракатлар стратегиясини келгусида амалга ошириш чора-тадбирлари ҳақида» Ўзбекистон Республикаси Президентиниң Фармойиши. / «Марифат» газетаси, 2017 йил, 16 август, №65 (9026).
3. Мирзиёев Ш.М. Қонун устуворлиги ва инсон манфаатларини таъминлаш – юрт тараққиети ва халқ фаровонлигиниң гарови. –Тошкент: «Ўзбекистон», 2017.
4. Мирзиёев Ш.М. Эркин ва фаровон, демократик Ўзбекистон давлатини биргаликда барпо этамиз. –Тошкент: «Ўзбекистон», НМИУ, 2016.
5. ӨзССР ИИМниң архиви: ф.339, оп.1, 37-38-б; Және сол архив: ф.1, оп. 4, д. 55, 172-б.
6. Таўмуратов Н. Қарақалпақстан милициясының тарийхынан. - Нөкис: «Қарақалпақстан», 1996.

РЕЗЮМЕ

Мақолада хуқықбузарликнинг олдини олишда Қонун устунлигиниң аҳамияти, Қонун устунлигини ўрнатишда ички ишлар органлариниң олиб боратқан ишлари, тутқан ўрни ва аҳамияти ўтқан асрнинг 40-50- йилларидаги Қарақалпақистон ички ишлар органлари фаолияти тажрибалари мисолида кенг талқин қилинди.

РЕЗЮМЕ

Статья посвящается вопросам приоритетности закона в предотвращении правонарушений. Рассматривается и анализируется работа органов внутренних дел на примере опыта отделов внутренних дел республики Каракалпакстан в 40-50-е годы прошлого века.

SUMMARY

The article deals with the study of the law priority in prophylaxy of law violation. There has been analyzed the work of the bodies of internal affairs on the example of the experience of departments of internal affairs of the republic of Karakalpakstan in the 40-50-s of the last century.

ГРАФИК МА'ЛУМОТЛАР БИЛАН ИШЛАШДА C++ ИМКОНИАТЛАРИДАН ФОЙДАЛАНИШ

М.Аламинов– *fizika matematika fanlari nomzodi, docent*

Н.О'разбойев, О.Қунназаров - *magistrantlar*

Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti

Tayanch so'zlar: grafika, kartografiya, chizmachilik, modellashirish, multiplikatsiya, kutubxona, avtomatlashtirish, elektron nashr.

Ключевые слова: графика, картография, черчение, моделирование, мультипликация, библиотека, автоматизация, электронное издание.

Key words: graphics, cartography, drawing, modelling, animation, library, automatisatation, electron publication.

Hoziргi davrda matn ko'rinishidagi ma'lumotlar bilan birga grafik ma'lumotlar bilan ishlashga ham katta etibor berilmoqda. Bunda grafik ko'rinishdagi ma'lumotlar bilan ishlashga qulay imkoniyatlar beruvchi dasturlash tilini tanlab olish maqsadga muvofiq bo'ladi. Ana shunday dasturlash tillaridan bittasi C++ tilidir. Bu tilning grafik imkoniyatlari keng bo'lib, biz bu ishimizda grafik ma'lumotlar bilan ishlashda foydalaniladigan asosiy tushunchalar va dasturlar namunalarini keltiramiz.

Kompyuter grafikasini qo'llashning quyidaga soxalarini yiriklashtirilgan xolda ajratish mumkin:

Графикларни chizish — ya'ni matematik, fizik yoki iqtisodiy bog'liqliklarning ikki va uch o'lchamli grafiklarini ekranga yoki qattiq nusxasini chiqarish. Ularning barchasidan qarorlarni qabul qilish jarayonini soddalashtirish va murakkab xodisalarini tushinishni yaxlitlash maqsadida ko'rib chiqilayotgan ma'lumotlardagi mavjud tendensiyalar va tuzilmalarni ko'rgazmali taqdim etish uchun foydalaniladi.

Картография mamlakatlar, viloyatlar, mintaqalar bilan bog'liq geografik, tabiiy yoki iqtisodiy xodisalar haqidagi aniq tasavvurni beradi.

Chizmachilik va konstruktorlik ishini avtomatlashtirish — bu mexanik elektr va elektron qurilmalarning tarkibiy qismlari va tizimlarini loyixalashtirish, aniq chizmalar, detallar, qismlar va

yig'malarni ishlab chiqarish, loyixalashtirilayotgan tarkibiy qismlar, tizimlarning modeli bilan ularning xususiyatlarini, masalan, mexanik, elektr yoki issiqlik xususiyatlarini tekshirish maqsadida interaktiv ishlash. Model modellashiruvchi dastur tomonidan o'zgartirilishi mumkin, u loyixalashtirish va tekshirishning quyidagi davrlarini o'tkazish uchun tizimning xulqi haqida axborot beradi.

Modellashirish va multiplikatsiya — bu, haqiqiy va modellashirilgan ob'ektlar (yadro reaksiyasi, suyuqliklar oqimi)ni vaqt bo'yicha xulqini video o'zgartishlar, interaktiv usulida multfilmlarni tayyorlash, o'yin dasturlari va boshqalarning samalarini ko'rsatish yo'li bilan namoyish qilishdir.

Jarayonlarni boshqarish — bu, interaktiv usulda real dunyo nuqtai nazarlari bilan ishlash hamda tizimning muhim nuqtalarida o'rnatilgan datchiklardan keluvchi miqdorlarni ko'rsatish bilan taqdim etish. Aviadispatcherlar, qo'shin birikmalarining qo'mondonlari, fazoviy apparatlarni o'chirishni boshqarish markazlarining tadqiqotchilari bunday tizimning iste'molchilari bo'ladi.

Kutubxona ishlarini avtomatlashtirish va elektron nashr — bu, axborotlarni shakllantirish va tarqatishdir. Bunday tizimlar yordamida ham an'anaviy xujjatlar (qattiq nusxalar)ni va elektron xujjatlarni hamda boshqa ikki o'lchamli axborotlarni tayyorlash mumkin.

San'at va reklama — bu, estetik yoqimli tasvirlar yordamida belgilangan ma'noni aks ettirish va tomoshabinlarning e'tiborini jalb qilishdir. Tasvirlarni yaratish ob'ektlarni modellashtirish va yorug'lik, soyalar, boy rangli palitrani taqdim etish uchun rivojlangan vositalar mavjudligini ko'zda tutadi.

Komp'yuter grafikasi vositasini qo'llashning yana bir yo'nalishi multimediyadir. Bunday tizimlarning paydo bo'lishi ta'lim, fan, san'at, iqtisodiyot kabi soxalarga, shubxasiz, tub o'zgartirishlar kiritadi [1].

C++ dasturlash tili C tiliga asoslangan. C esa o'z navbatida B va BCPL tillaridan kelib chiqqan. BCPL 1967 yilda Martin Richards tomonidan tuzilgan va operatsion sistemalarni yozish uchun mo'ljallangan edi. Ken Thompson o'zining B tilida BCPL ning ko'p hossalarni kiritgan va B da UNIX operatsion sistemasining birinchi versiyalarini yozgan. BCPL ham, B ham tipsiz til bo'lgan. Yani o'zgaruvchilarning ma'lum bir tipi bo'lmagan - har bir o'zgaruvchi kompyuter hotirasida faqat bir bayt joy egalagan. O'zgaruvchini qanday sifatda ishlatish esa, yani butun sonni, kasrli sonni yoki harfni, bu dasturchi vazifasi bo'lgan.

C tilini Dennis Ritchie B dan keltirib chiqardi va uni 1972 yili ilk bor Bell Laboratoriyasida, DEC PDP-11 kompyuterida qo'lladi. C o'zidan oldingi B va BCPL tillarining juda ko'p muhim tomonlarini o'z ichiga olish bilan bir qatorda o'zgaruvchilarni tiplashtirdi va bir qator boshqa yangiliklarni kiritdi. Boshlanishda C asosan UNIX sistemalarida keng tarqaldi. Hozirda operatsion sistemalarning asosiy qismi C/C++ da yozilmoqda. C mashina arxitekturasiga bog'langan tildir. Lekin yahshi rejalashtirish orqali dasturlarni turli kompyuter platformalarida ishlaydigan qilsa bo'ladi.

1983 yilda, C tili keng tarqalganligi sababli, uni standartlash harakati boshlandi. Buning uchun Amerika Milliy Standartlar Komiteti (ANSI) qoshida X3J11 texnik komitet tuzildi va 1989 yilda ushbu standart qabul qilindi. Standartni dunyo bo'yicha keng tarqatish maqsadida 1990 yilda ANSI va Dunyo Standartlar Tashkiloti (ISO) hamkorlikda C ning ANSI/ISO 9899:1990 standartini qabul qilishdi. Shu sababli C da yozilgan dasturlar kam miqdordagi o'zgarishlar yoki umuman o'zgarishsiz juda ko'p kompyuter platformalarida ishlaydi.

C++ 1980 yillar boshida Bjarne Stroustrup tomonidan C ga asoslangan tarzda tuzildi. C++ juda ko'p qo'shimchalarni o'z ichiga olgan, lekin eng asosiysi u ob'ektlar bilan dasturlashga imkon beradi.

Dasturlarni tez va sifatli yozish hozirgi kunda katta ahamiyat kasb etmoqda. Buni ta'minlash uchun ob'ektli dasturlash g'oyasi ilgari surildi. Huddi 70-chi yillar boshida strukturali dasturlash kabi, programmalarni hayotdagi jismlarni modellashtiruvchi ob'ektlar orqali tuzish dasturlash sohasida inqilob qildi.

C++ dan tashqari boshqa ko'p ob'ektli dasturlashga yo'naltirilgan tillar paydo bo'ldi. Shulardan eng ko'zga tashlanadigani Xerox ning Palo Altoda joylashgan ilmiy-qidiruv markazida (PARC) tuzilgan Smalltalk dasturlash tilidir. Smalltalk da hamma narsa ob'ektlarga asoslangan. C++ esa gibrid tildir. Unda C ga o'hshab strukturali dasturlash yoki yangicha, ob'ektlar bilan dasturlash mumkin. Yangicha deyishimiz ham nisbiydir. Ob'ektli dasturlash falsafasi paydo bo'lganiga ham yigirma yildan oshayapti.

C++ funksiya va ob'ektlarning juda boy kutubxonasi-ga ega. Yani C++ da dasturlashni o'rganish ikki qismga bo'linadi. Birinchisi bu C++ ni o'zini o'rganish, ikkinchisi esa C++ ning standart kutubxonasidagi tayyor ob'ekt va funksiyalarni qo'llashni o'rganishdir.

Grafik komponentalar bilan ishlashda foydalanuvchi amalga oshirishi lozim bo'lgan yagona ish - bu qo'llanayotgan rasm chizish ashyolarining tavsiflarini aniqlash. Ashyolarni yaratish, tanlash va ozod qilishda

sizdan tizim zahiralarni kuzatib borish talab qilinmaydi. Asosning o'zi bu haqda qayg'uradi.

Grafika bilan ishlashda C++Builder namoyon qiladigan afzalliklardan biri - bu tizimning grafik zahiralari uchun keshlangan xotiradan foydalanish. Aytaylik, agar sizning dasturingiz biron-bir konkret turdagi peroni qaytadan yaratsa, qo'llasa va ozod etsa, siz ushbu perodan har gal foydalanganingizda bu qadamlarni takrorlashingizga to'g'ri keladi. C++Builder kesh-xotiradan grafik zahiralarni saqlash uchun foydalanar ekan, tez-tez qo'llanadigan rasm chizish ashyosi har gal yangitdan qayta yaratilmay, balki kesh-xotiradan takroran tanlab olinishi ehtimoli oshadi. Buning natijasida sizning grafik ilovangizning takrorlanayotgan operatsiyalarining samarasi ancha ortishi aniq [2].

Rasmlar bilan ishlash: C++Builder muhitida bajariladigan grafik ishlarning asosiy mundarijasi asosingiz shaklida yoki unda joylashtirilgan boshqa komponentalarda bevosita rasm chizishdan iborat. C++Builder shuningdek tashqi tasvirlar - bit obrazlari, meta fayllar, piktogrammalar, shu jumladan, palitralarni avtomatik boshqarishning qo'llab-quvvatlanishiga xizmat ko'rsatadi.

C++Builder muhitida rasmlar bilash ishlashda uchta muhim jihatni e'tiborga olish kerak.

Rasm, grafika yoki asos: C++Builder muhitida grafikaga aloqador bo'lgan uch xil ob'ekt mavjud:

-**Asos** shaklda, grafik komponentada, printerda yoki boshqa biron bit obrazida rasm chizish uchun mo'ljallangan yuzaning bit kartasidan iborat. Asos mustaqil ob'ekt emas, u hamma vaqt biron-bir boshqa grafik ob'ektning xususiyati bo'lib xizmat qiladi.

-**Grafika:** biron-bir fayl yoki zahiraning (bit obrazi, piktogramma yoki meta fayl) ning satrli tasviridan iborat. C++Builder dasturi TGraphic bazaviy sinfning hosilalari bo'lgan TVitmap, Ticon va TMetafile ob'ektli sinflarini aniqlaydi. Albatta, siz o'zingiz grafik ob'ektlarning shaxsiy sinflarini e'lon qilishingiz mumkin. Tgraphic sizning ilovangizda grafikaning barcha turlaridan foydalanish uchun minimal standart interfeys taqdim etadi.

-**Rasm** - grafika uchun konteyner bo'lib, u grafik ob'ektlarning har qanday sinflarini taqdim etadi. SHunday qilib, TRicture konteynerli sinf bit obrazi, piktogramma, meta fayl yoki foydalanuvchi tomonidan belgilangan boshqa biron grafik turga ega bo'lishi mumkin. Ilova esa «rasm» ob'ekti vositasida konteynerning barcha ob'ektlariga standartlashgan tarzda murojaat qilishi mumkin. Darqariqat, tasvirlarni boshqarish komponentalarining ko'pchiligi ob'ektli turdagi Tricture ning Picture xususiyatiga ega bo'lib, u har xil turdagi grafik tasvirlarni taqdim etish imkoniyatiga ega.

Shuni ham ta'kidlab o'taylik: «rasm» ob'ekti hamma vaqt biron-bir grafikaga ega bo'lib, bu grafika o'z navbatida, asosga ega bo'lishga ehtiyoj sezadi (asosga ega bo'lgan yagona standart grafik sinf bu TVitmap dir). Odatda, rasm bilan ishlar ekansiz, siz grafik ob'ektning faqat TRicture konteyneri orqali kirish uchun ochiq bo'lgan qismi bilangina ish ko'rasiz. Agar sizga konkret grafik ob'ektga kirish huquqini ko'rsatish lozim bo'lib qolsa, ushbu rasmning Graphic xususiyatiga murojaat qiling.

C++ dasturlash tilida grafiklar chizishda funksiyalardan foydalaniladi, bu funksiyalarga quyida misollar keltirib o'tamiz.

line()-Ikki ta berilgan nuqta bo'yicha to'g'ri chiziq chizish.

x1 - x ning boshlang'ich koordinatasi; y1 - y ning boshlang'ich koordinatasi; x2 - x ning tugash koordinatasi; y2 - y ning tugash koordinatasi;

Funktsiya to'g'ri chiziq chizadi, joriy rang yordamida, ikki nuqta orasidagi liniyalarni turi va qalinligi joriy

o'rini o'zgartirmagan holda, nuqtalar (x1, y1) va (x2, y2) sifatida belgilangan.

circle() - berilgan radius bo'yicha aylana chizish.

Bu funktsiya belgilangan rang bo'yicha aylananing x,y markaziy koordinatasini va radiusini aniqlab aylana chizadi.

ellipse() - bu funktsiya belgilangan rang bo'yicha markazi x va y nuqtalarda bo'lgan, yoyining boshlang'ich va tugash nuqtasiga ega, x o'qi bo'yicha radiusi, y o'qi bo'yicha radiusiga ega ellips chizadi. Agarda stangle teng bo'lsa 0 ga va endangle teng bo'lsa 360 demak to'liq ellips chizish mumkin.

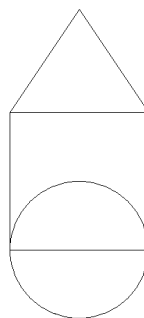
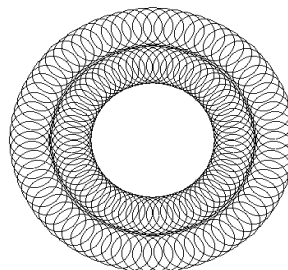
Quyida aylana va yoylarning harakatlanishini ko'rsatuvchi dasturni keltiramiz:

```
#include<graphics.h>
#include<conio.h>
#include<dos.h>
main()
{
    int gd = DETECT, gm, x, y, color, angle = 0;
    struct arccoordstype a, b;
    initgraph(&gd, &gm, "C:\\TC\\BGI");
    delay(2000);
    while(angle<=360)
    {
        setcolor(BLACK);
        arc(getmaxx()/2,getmaxy()/2,angle,angle+2,100);
        setcolor(RED);
        getarcoords(&a);
        circle(a.xstart,a.ystart,25);
        setcolor(BLACK);
        arc(getmaxx()/2,getmaxy()/2,angle,angle+2,150);
        getarcoords(&a);
        setcolor(GREEN);
        circle(a.xstart,a.ystart,25);
        angle = angle+5;
        delay(50);
    }
    getch();
    closegraph();
    return 0;
}
```

} Dastur natijasida ekranda quyidagi ko'rinish paydo bo'ladi

Ma'lumki har qanday obekt bir nechta sodda geometrik obektlar majmuasidan iborat. Masalan quyidagi figurani olaylik . Bu figura sodda geometrik shakllardan, ya'ni aylana, to'rtburchak va uchburchaklardan tuzilgan.

Bu figurani chizish dasturini keltiramiz:


```
circle(200, 500, 100);
line(100,300,200,150);
line(300,300,200,150);
getch();
closegraph();
return 0;
}
```

```
#include<graphics.h>
#include<conio.h>
```

```
main()
{
    int gd = DETECT, gm;
    initgraph(&gd, &gm, "C:\\TC\\BGI");
    initwin-
    dow(1000,800);
    bar(0,0,1000,800);
    setcolor(BLACK);
    rectan-
    gle(100,300,300,500);
```

Adabiyotlar

1. Aripov M. va boshqalar Axborot texnologiyalari. Oliy o'quv yurti talabalari uchun o'quv qo'llanma. -T.: «Noshir», 2009, 105-106-b.
2. Арипов М. Информатика ва информацион технологиялар Олий ўқув юрти талабалари учун дарслик -Т.: 2005, 83-84-б.
3. Xoshimov O. Kompyuterli va raqamli texnologiyalar. – T.: Yangi asr avlodi, 2009.

РЕЗЮМЕ

Maqolada grafik ma'lumotlar bilan ishlashda C++ dasturlash tilining imkoniyatlaridan foydalanish metodikasi ko'rib chiqilgan. C++ dasturlash tilida grafiklar chizishda funktsiyalardan foydalaniladi, bu funktsiyalar haqida ushbu maqolada misollar yordamida tushuntirib o'tilgan. Funktsiyalarni amaliy qo'llash esa asosan ikkita dastur orqali yoritib berilgan.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается методика использования возможностей языка программирования C++ в работе с графической информацией. При работе с графической информацией C++ используются функции, примеры которые рассмотрены в этой работе. Практическое применение функции проиллюстрировано с помощью двух программ.

SUMMARY

The article is devoted to the study of the technique of using of possibilities of a programming language C++ in the work with the graphic information. The functions to drawing graphics in programming language C++ are used. The application of this functions was explained with the two programs.

THE USE OF TOTAL PHYSICAL RESPONSE TECHNIQUES IN TEACHING ENGLISH AT PRIMARY SCHOOL

B.A.Arzieva - assistant teacher

Nukus state pedagogical institute after Ajiniyaz

D.U.Ismailova - people

Academic lyceum №3 Named after Karakalpak state university

Таянч сўзлар: ҳаракатли топшириқлар тамойили, ҳулқ-атвор, болаларча, қизиқиш, мослашувчанлик, руҳлантормок, ба-холамок, эсда коларли, хижолатли, завқли, қизиқтирмак, ижодий.

Ключевые слова: физические упражнения, поведение, ребяческий, мотивация, приспособляемость, поощрять, оцени-вать, легко запоминающийся, затруднительный, доставляющий удовольствие, стимулировать, творческий.

Key words: total Physical Response (TPR), behaviors, childish, motivation, flexibility, encourage, evaluate, memorable, embar-rassing, enjoyable, stimulate, creative.

English for the primary school learners is not an easy task since it requires a lot of creativity. According to Harmer [4:370], young learners learn differently from old-

er learners, adolescents, and adults. They easily get bored, losing interest after ten minutes or so. Their world is still full of enjoyable activities. If English is taught

interestingly, it will motivate them to learn it better. According to child psychology, children's language ability is developed through practical application; thus, the acquisition of language should be natural and direct. For example, teachers make the learners keep learning through teacher's explanation of new words or grammar. In fact, this method is not effective because learners will easily forget the words and the material if they learn different topics. Harmer says that some learners forget the material easily because they are not active during learning process or involved in learning process directly [4:84], there are no good atmosphere and environment of learning process in the class if there is no interaction or response between learners and teacher. If learners just sit in their chairs and listen to teacher's explanation it will make learners bored and they will not enjoy the learning process.

Total Physical Response (TPR) is a language teaching method that was developed by James Asher, a professor of psychology at Jose State University, California, in 1977 [4:375]. This method is built on coordination of speech and action; it attempts to teach language through physical activity.

In TPR classroom, learners respond to commands that require physical movement. Three important hypotheses lying behind this method are: the bio-program, brain lateralization, reduction of stress.

Before applying the TPR method for teaching a foreign language, a teacher should understand its principles well so he will be able to use it properly in the teaching learning process. The principles of TPR are as follows: meaning in the target language can often be conveyed through action; memory is activated through learners' response; the target language should be presented in chunks, not just word by word; the learners understanding of the target language should be developed before speaking; learners can initially learn one part of the language rapidly by moving their bodies; the imperative is powerful linguistic device through which the teacher can direct learners' behavior. Learners can learn through observing actions as well as by performing the action themselves; feeling of success and low anxiety facilitate learning; learners should not be made to memorize fixed routines; correction should be carried out in an unobtrusive manner. Learners must not develop flexibility in understanding a novel combination of target language chunks; they need to understand more than the exact sentences used in training; language learning is more effective when it is fun; spoken language should be emphasized over written language; learners will begin to speak when they are ready; learners are expected to make errors when they first begin speaking; work on the fine details of the language should be postponed until learners have become somewhat proficient or less,

Concerning children's characteristics, a teacher needs to make teaching be more interesting and motivates children to learning effectively. The primary school learners still need a specific guide from teacher and people around them in order to follow the lesson well. Youngers are naturally very interested in learning English as a new subject and learn it through the Total Physical Response method highly encourages them in this course. Therefore we are going to discuss what teachers and learners' roles are in order to succeed good teaching results. However, the learners and the teacher play different roles in TPR they have the primary roles of listeners and performers. They listen attentively and respond physically to commands given by the teacher. Learners are also expected to recognize and respond to new combinations of previously taught items. They are required to produce new combinations of their own. Being encouraged by the teacher learners can monitor and evaluate their own progress. They are encouraged to speak when they feel ready to speak-that is, when a sufficient basis in the language has been internalized, the learners are imitators of the teachers nonverbal model [6:189]. There will be a role reversal with individual

learners directing the teacher and the other learners. So TPR is considered as one of the most influential methods in learners' monitoring and evaluating their own progress. In the first stage of TPR training, learners should mainly listen to teacher's commands in silence and watch him or her performing the action. In the next stage pupils respond to the commands with physical action, still keeping in silence, which builds up learner's confidence for later correct pronunciation. At first they respond to commands as a group, later individually. When learners become familiar with commands and feel ready to talk, they can overtake the teacher's role and instruct other learners with their own commands. However, this stage usually comes a bit later as learners confidence in understanding develops through the silent period the teaching learning process using TPR method; teacher plays an active and direct role. According to Larsen and Freeman "teacher is the director of all learners' behaviors" [6:189]. Asher as quoted by Richard and Rodgers states that "The teacher plays an active and direct role in Total Physical Response" [9:270]. It means that the teacher is the one who decides what to teach, who models and presents the new material, and who selects supporting materials for classroom use. Teacher is encouraged to be well prepared and well organized so that the lesson flows smoothly and predictable. It is the important factor in teaching and learning process. He has a great responsibility to transfer his knowledge and skill to the learners, to guide them in developing their mind, and to educate them on how to absorb, to analyze, and to expand their individual knowledge and skills. Elementary school English teachers' characteristics are: encourage learners to read in English (stories, comics, reading games); encourage them to work meaning out for themselves; explain differences of the language; from the learners' native tongue use a wider range of language input as their model for language use; encourage creative writing and help them to experiment with the language. According to the statements above, it is important for the primary school English teacher to be more creative in teaching, for example by using some interesting media and method. Therefore, the learners will enjoy the lesson more sum everything up.

TPR is a very effective teaching method because can be adapted for all kinds of teaching situations; teacher just needs to use his/her imagination. Using TPR it is a lot of fun. Learners enjoy it and it can be a real stirrer in the class. It raises the pace and the mood. This method is very memorable. It really helps learners to remember phrases or words. TPR can be used in large or small classes. It doesn't really matter how many learners teacher has as long as teacher is prepared to take the lead, the learners will follow. The physical actions get across the meaning effectively so that all the learners are able to understand and use the target language. It doesn't require a lot of preparation or materials i.e. the learners are not overloaded, this fact also avoids being bored. As long as teacher is clear what he/she want to practice (a rehearsal beforehand can help), it won't take a lot of time to get ready. TPR is very effective with teenagers and young learners as it involves both left and right-brained learning [2:234]. The focus for the first weeks is on listening and moving in response to what the teacher says. There is heavy emphasis on listening comprehension, because the larger your listening comprehension vocabulary is, the larger your speaking vocabulary will become. The environment is one in which things happen and is talked about. It is also an environment which is purposely kept very free of stress, because we know that language is not acquired under stressful circumstances. Lots of language is learned in happy circumstances, especially while you're having fun. TPR instruction is highly creative, for both the teacher and the learners. The teacher must design activities that the learning brain perceives as real

and interesting. Within these real experiences, learners are free to generate all kinds of expressions using the language they're studying, and to lead instruction in unique directions.

This method is very effective and does not require a lot of preparation and materials. However this method can be embarrassing for some learners and if used a lot it would become repetitive. Thus, TPR activities are interesting, challenging and motivating, and almost all the learners enjoy them. The use of TPR shows us funny way of teaching and learning English.

Our article has shown that teachers know that children are interested to learn by doing or being actively involved in the learning process. Teachers state that motivation and

interest occurs through physical activities which are fun, interesting and memorable. In order to stimulate children's motivation teachers chose activities considering child's cognitive development and children would be taught differently various approaches having been chosen. Second and third class children have more physical activities which include lots of games appropriate tasks for this age group. Older children may perceive some activities as childish and beside physical activities need more complex tasks which require thinking. So TPR method requires teachers to be more active, share the feelings and interests of learners in every minute, encouraging them in friendly terms, especially, when they make errors, as whispering them "Errors teach".

References

1. Asher J. (1984). Language by command. The way of learning (IC#6), 35. Retrieved May 2, 2011.
2. Diaz L. (2005). TPR foreign language instruction and dyslexia. Retrieved May 3, 2011.
3. Garcia Ramiro. Instructors Notebook: How to Apply TPR for Best Results. 2002. Sky Oaks Productions, 286-pg.
4. Harmer Jeremy. The Practice of English Language Teaching. 2001. -New York: Longman. 370-pg.
5. Allen J. Queen 2003 The block scheduling handbook. London: Sage publication Ltd. 251-pg.
6. Larsen Diane and Freeman. Technique and Principles in Language Teaching. 2000. Edition. -New York: Oxford University Press. 189-pg.
7. Lynne Cameron. Teaching languages to young learners. 2001, -New York: Cambridge University Press. 258-pg.
8. Richard Frost, (2007). British Council. TPR world. Total physical response - TPR. Retrieved March 13, 2009.
9. Richards J.C., Rodgers T.S. 2001, Approaches and Methods in Language Teaching. Cambridge University Press, 270-pg.
10. Sarah Phillips, Young learners. 2003. Oxford University Press. 176-pg.
12. Slattery, Marry and Jane Willis. English for Primary Teachers. 2001. -New York: Oxford University Press. 148-pg.

РЕЗЮМЕ

Мақола инглиз тилини ўқитишда ҳаракатли топшириқларни қўллаш, уларнинг босқичлари, қўллаш усуллари, ўқитувчи ва ўқувчи роли ҳақида, ҳаракатли топшириқлардан фойдаланишда ўқитувчининг овози, имо-ишораси, ҳаракати, хона жиҳозлари ва бошқа кўргазмалар куруллар муҳим рол ўйнаши ҳақида маълумотлар берилган.

РЕЗЮМЕ

Статья посвящается использованию метода физических упражнений в обучении английскому языку в средней школе. Рассматриваются разные виды TPR технологии и методы их использования, а также роли учителя и учащихся. Важную роль в использовании TPR играют голос учителя, действия, жесты и объекты классной комнаты, звуки и визуальные материалы.

SUMMARY

The article deals with the study of using the method. Total Physical Response in teaching English in secondary school. There are considered different types of TPR technology, methods of their use and roles of the teacher and pupils. An important role in using TPR play the teacher's voice, actions, gestures and objects of the classroom, sound and visual materials.

ТАРИЙХ ПӘНИН ОҚЫТЫҒДА КӨРГИЗБЕЛИЛИК МЕТОДЫНАН ПАЙДАЛАНЫҒУ МӘСЕЛӘЛӘРИ

(Сўўретлөү көргизбеллиги мысалында)

Р.Баўетдинов - тарийх илимлериниң кандидаты, доцент

Т.Ганиев - үлкен оқытыўшы

Қарақалпақстан Республикасы Халық билимлендириў хызметкерлерин қайта таярлаў
хәм олардың қәнигелигин арттырыў институты

Таянч сўзлар: таълим, кўргазмалық, кўргазмалық метод, кўргазмалар куруллар, расмлар, картиналар, карикатура, иллюстрациялар.

Ключевые слова: образование, наглядность, методы наглядности, наглядные пособия, рисунки, картины, карикатура, иллюстрации.

Key words: education, presentation, methods of presentation, visual aids, drawings, picture, caricature, illustrations.

Тәлимнің сыпаты хәм нәтийжелилигине ерисий-билимлендириў тараўындағы ең актуаль мәселе. «Билимлендириў ҳаққында»ғы Нызам хәм «Кадрлар таярлаўдың Миллий бағдарламасы»нда белгилеп қойылғанындай, хәр тәрәплеме билимли, раўажланған, еркин пикирлейтуғын, хәр қандай жағдайда өз билими менен шешим таба алатуғын жасларды жетилистириў-тәлим-тәрбияның баслы ўазыйпасы. Еркин пикирлейдиң инсан ушын әхмийети ҳаққында Биринши Президентимиз И.Каримов, «Демократиялық жәмийетте балалар, улыўма, хәр бир инсан еркин пикирлейтуғын етип тәрбияланады. Егер, балалар еркин пикирлейди үйренбесе, берилген тәлим нәтийжеси төмен болуы турған гәп. Әлбетте, билим керек. Лекин, билим өз жолына. Еркин пикирлей де үлкен байлықтур» - деп атап өткен еди [1].

Оқыўшыға билим берийдиң тийкарғы усылы бул сабақ процесин есапланады. Сабақ барысында билим берийдиң нәтийжели усылларынан пайдаланыў арқалы, оқыўшылардың сабаққа қызығыўшылығын арттырыў, билим алыўға болған искерлигин раўажландырыўда жоқары нәтийжелерге ерисий мүмкин. Оқытыўшы соның менен қатар, оқыўшыға тек

мәлим билимлерди берип ғана қоймастан, бәлки бала шахсының айырым тәрәплерин қәлиплестириўи яки раўажландыра алыўы керек.

Елимизде билимлендириў тараўына қаратылған үлкен итибар нәтийжесинде тәлим-тәрбияның сыпат хәм нәтийжелилигине ерисийде сезилерли көрсеткишлерге ийе болдық. 2013-жылы болып өткен 47-халық-аралық Менделеев олимпиадасында Ызбекстан жасларының 1-орынды ийлегени буның жарқын мысалы бола алады [2]. Бүгинги заманагөй тарийх сабақларында көргизбеллиқ усылларын кеннен қолланыў оқыўшыларда тема мазмунын тереңирек түсиний, оны анализ ете алыў, тарийхий фактлер, ўақыяларды көрий арқалы салыстыра алыў искерлигин раўажландырады. Себеби, оқытыўшы баянының көргизбеллиги берилип атырған мағлыўматтың исенимлилигин тәмийинлеп, оқыўшыларда тарийхий дәўир, ўақыя яки фактлер ҳаққында түсиниклерди көз бенен көрий имканиятын береді. Бул, өз гезегинде, оларда тек ғана сыртқы көрий мүмкиншилигин берип қоймастан, сол факт яки хәдийсе, раўажланыў басқышлары ҳаққында

салыстырыў, ҳақыйкый картинаны көз алдына келтире алыўға жағдай жаратады.

Көргизбелилик методы ҳаққында педагог Я.А.Каменский, «Оқыўшылар сезиўи мүмкин болған нәрселерди, әлбетте, сезиўлері менен, яғный көриў мүмкин болған нәрселерди көз бенен көрип, еситиў мүмкин болған нәрселерди кулақ пенен еситип, ийиси бар нәрселерди ийискеlep, дәм сезиў мүмкин болған затларды татып көрип, услап сезиў мүмкин болған нәрселерди услап билип алыўы керек» деп атап өткен еди [4].

Көргизбелилик дегенде, дәслеп оқытыўдың хәм үйрениўдин көрсетпели усылы, оқытыўшы баянының көрсетпели болыўы, оның оқыўшыларға жеткерип берилиўинде таяр образларға сүйене билиўи, оқыў материалын баян етиў ўақтында көрсетпели кураллардан пайдаланыў хәм нәтийжеде оқыўшылардың билиў искерлигин тезлетиў, және олардың үйренип атырған тарийхый шығармаларын ўақыя хәм ҳәдийселерин тек ғана өзиниң ямаса олардың сүүретлеўлерин көриў жәрдемінде үйрениўи түсиниледи.

Көргизбели сүүретлеў, тарийхый факт хәм ҳәдийсениң сыртқы көринисин ғана емес, ал олардың ишки әҳмийетин де ашып береді. Тарийх пәнин оқытыўда көргизбелиликтин әҳмийети тарийхый фактлерди, ҳәдийселерди көриў органлары арқалы қабыл етиў хәм олар ҳаққында анық түсиникке ийе болыў менен шегараланбайды, қыйын тарийхый ҳәдийселерди, түсиниклерди түсинип алыўды да жеңиллестиреди, тарийхты туўры ҳақыйқат түсиниўге жәрдем береді. Көргизбели оқытыў усылы, қабыл етиў, есте сақлаў, сөйлеў көнликпелерин арттырыўға имканият жаратады.

Көргизбели кураллар өзиниң мазмуны, тарийхый көринислери, методикалық сыпатламасы, оларды таярлаў техникасы хәм пайдаланыў усулларына қарай бир қанша түрлерге бөлинеди.

1. Затлай көрсетпелилик, тарийхый естеликлер, мүсиншилик естеликлер, хожалыққа тийисли болған басқа көринислер, мийнет кураллары, курал-жарақлар, үй-руўзыгер буйымлары, археологиялық табылмалар, мектеп музей экспонатлары әҳмийетке ийе.

2. Сүүретлеў көрсетпелилик, оқытыўда пайдаланыў ушын исленген тарийхый сүүретлер хәм альбомлар, көркем-өнер шығармалары, сүүретлер, фото сүүретлер, фото хўжетлер хәм фото көширмелер, сабақлықтағы реңли сүүретлер, оқыў диапозитивлери, диафильмлер хәм кинофильмлер, макетлер, хәр қыйлы моделлер хәм басқалар.

3. Шәртли көрсетпели кураллар, тарийхый хәм тексеріў карталарды, тарийхый атласлар, сызылма, графика, диаграмма хәм педагогикалық сүүретлер.

Сүүретлеў көргизбелилик - көрсетпели оқытыўда ең тийкарғы орынның бирин ийелейди.

Картиналар - бул көркем өнер шығармалары есапланады. Тарийхый ўақыялар тәкирарланбайды. Соның ушын да тарийхый билимнің тийкарғы дереклериниң бири деп класста хәр қыйлы көргизбели куралларды қабыл етемиз. Олар арқалы тарийхый өтмиш сүүретлендириледи, фактлер анықластырылады. Мәселен, 8-класс «Жәхән тарийхы» пәнинде «Англияның дүньяда биринши санаат мәмлекетине айланыўы» темасында, орта әсир өнерментшилик устаханасы менен англичан мануфактурасының картинасын фабрика-завод картиналары менен салыстырсақ жәмийетлик алға илгерилеў басқышларын, методика нызамлылықларын өлестиріўге болады.

Картиналарды мәдениетты үйрениў, сондай-ақ, тарийхый процесс пенен бирге алыў мүмкин. Буған тарийхый дерек сыпатында да қабыл қылыўға болады. Мәселен, әйемги Афрасиаб қаласының дийўалларына

сызылған сүүретлер көрсетилген картина. Картина қала дийўалларын безеў мақсетинде исленген. Бирақ, бул картинаны үйренген ўақтымызда картинаның сол дәўирге тийисли халқымыздың мәдений байлығы екенлигин, мәдениеттың раўажланыў дәрежесиниң қандай болғанлығын, картинада қандай көринис сүүретленгенлигин, сүүретшилердин көркемлик жақтан шеберлигин, сондай-ақ, картина тарийхымыздың бахалы дереги екенлигин оқыўшыларға түсиндирип өтиўимиз керек. Бул арқалы оқыўшылар халқымыздың әйемги мәдений турмысы ҳаққында мағлыўматларға ийе болады, тарийхый хәм мәдений естеликлеримизди абайлап сақлаў хәр бир адамның пукаралық миннети екенлигин түсинип жетеди.

Басқа пәнлерде болғаны сыяқлы тарийх пәнин оқытыўда қолланылатуғын сүүретлеў көрсетпели кураллары ишинде оқыў реңли сүүретлениўлери тийкарғы орын тутады.

Оқыў картиналарына көрсетпели кураллардан тек ғана сүүрет ямаса иллюстраторлар тәрәпинен атап өтилген тарийх курсының мәлим бир темалары бойынша исленген көрсетпели қолланбалары киреди. Иллюстрациялардың әпиўайы хәм қурамалылығына қарап оқытыўшы олардың мазмунын оқыўшыларға кең түрде түсиндирип береді яки қысқаша гүррин қылыў менен шегараланады [3].

Сюжет характерине қарай оқыў картиналары ўақыялылық хәм типологиялық болып бөлинеди. Ыақыялылық сүүретлеўде тийкарғы ўақыялар, жәмийетлик турмыста жалғыз фактлер, әскерий хәрәкетлер, сиясий аўхал, азатлық ушын гүреслер көрсетиледи. Олар сюжетли баянлаўды талап қылады.

Мәселен, Хорезмшахлар мәмлекетине монғоллардың басқыншылық хәрәкетлери сәўленген картинаны түсиндириў барысында еки мәмлекет ортасында урыстың келип шығыў себеплерин есине түсириў, монғоллар басқыншылығы алдындағы Хорезмшахлар мәмлекетиндеги сиясий жағдайлар, басқыншыларға қарсы хорезмилердин қахарманлық гүреслерин, урыстың жуўмақлары хәм ақыбетлерин терең анализ етип беріўимиз керек.

Типологиялық картиналарды үйрениўде, көбнесе, гүрриндесиў усылынан пайдаланылады. Мысалы, «Өнермент устаханасы» картинасын үйрениўде хәр қыйлы сораўлар, тапсырмалар беріў мүмкин. Картиналарда қандай ислеп шығарыў сүүретленген. Картинадағы адамлар не менен бәнт? Анығырақ қараңлар устахана қайсы қалада жайласқан? Картинада кимлер кул, кимлердин азат пукаралар екенлигин ажырата аласызлар ма? Бундай жуўмақларға келиўиңизге нелер себеп болды? Қулардың аўхалы ҳаққында нелерди айта аласыз? хәм т.б. Айырым халларда оқыўшылардың өзлериниң сөйлеп беріўине итибар қылып, керек болса қосымша сораўлар бериледи.

Тарийх пәнин оқытыўда жәмийетлик қатламлардың, тарийхый шахслардың типик образларын қәлиплестиріўде портретлар үлкен орын тутады. Олар менен ислеўде сыпатлама, тарийхый шахс өмири хәм хызметлери ҳаққында баян етиледи. Мәселен, 6-класс «Тарийх» пәнинде «Әйемги Хиндистан» темасында халықтың қатламларға бөлиниўи ҳаққында түсиндиргенде усы түрдеги портретлерден қолланыў мүмкин. Әйемги Хиндистандағы қасташылық тәртийби, хәр бир қаста ўәкилиниң атқаратуғын хызметлери сүүретленген картинаны сабақта оқыўшылар менен биргеликте анализ қылғанымызда, халықтың тайпаларға ямаса «каста»ларға бөлиниўиниң ақыбетлерин, жәмийеттеги теңсизлик жағдайларын тереңирек түсиндирип өтиўимиз тийис.

Тарийх сабақларында оқыўшылар тарийхый сәнелерди, хронологиялық избе-изликте билиўи, тарийхый термин хәм атамалардың мәнисин хәм қалай қолланыў кереклигин түсиниўи, тарийхый шахслар хәм олардың жасаған дәўири, өмир жолы хәм хызметлери ҳаққында мағлыўматларға ийе болыўи, тарийхый ўақыялар хәм олардың қашан болып өткенлиги, келип шығыў себеплери, ақыбетлерин хәм басқа да мағлыўматларды анализлеп, синхрон тәризде салыстыра билиўи хәм есте сақлап қалыўи керек. Мәселен, тарийхта белгили шахслардың бири болған Жалаладдин Мангуберди сүүретленген портрет. Бул портретке тәрийип бергенимизде Жалаладдин Мангубердинин тарийхта тутқан орнын, өмир жолын, Ытан азатлығы жолында еткен хызметлерин, Ытансүйиўшилик хәм мәртлик пазыйлетлерин, әскерий шеберлигин, шөлкемлестириўшилик қәбилетин, басқа әскербашылар хәм тарийхый шахслар менен салыстырмалы анализ етиўимиз, бүгинги күни мәмлекетимиз тәрепинен бул тарийхый шахстың атын мәңгилестириў бойынша алып барылып атырған жумыслар ҳаққында мағлыўматлар берийимиз, түсиндириўимиз керек.

Тарийх сабағында карикатуралардан да пайдаланылады. Бул оқыўшыларға дәўирди түсиндириўде қызығыўшылық оятады. Мәселен, 9-класс «Жәхән тарийхы» сабақлығында «Биринши жәхән урысының басланыўи хәм барысы» деген темада дүньяның ири капиталистлик мәмлекетлери ортасында дүньяны бөлип алыў ушын басланған ҳәрекетлер сүүретленген карикатура. Карикатурада жер шарын бөлип алыўға болған ҳәрекетлер, оның максетлери, қатнасыўшыла-

ры, бөлип алыўды баслаған хәм оннан мәпдар болған мәмлекетлердиң мысқыллы тәризде сүүретленгенлиги айтып өтилиўи лазым.

Тарийх пәнин оқытыўда көргизбелли қураллардан пайдаланыўында ең пайдалы көргизбелли қураллар, сабақлық иллюстрациялары есапланады. Сабақлықтың дизайни, онда берилген сүүретлер хәм олардың анықлығы, шәртли белгилер, өзбетинше орынлаў ушын берилетуғын тапсырмалар оқыўшының жас өзгешеликлерине сәйкес болыўи керек. Сондай-ақ, сабақлық пенен ислескенде оқыўшылар нелерге көбирек дыққат қаратыў кереклигин түсиндирип өтиў хәм оқыўшыларда тарийхый сүүретти өз бетинше анализ қылыў көнликпесин қәлиплестириў лазым.

Билимлендириў тараўында сабақтың сыпатын хәм нәтийжелилигин арттырыўда унамлы тәсирлери менен ажыралып турыўшы көргизбеллилик методдын сабақ барысында максетке муўапық қолланыў арқалы сабақты шөлкемлестириў хәм өткерий сабақтың исенимли, сыпатлы болыўын тәмийинлеўге имкан береди. Мектепте тарийх сабақларына қойылатуғын тийкарғы ўазыйпа оқыўшыларда өз тарийхымызды тереңирек ўирениўге қызығыўшылығын оятыў, сол арқалы оқыўшыларда Ытанға садықлық, ата-бабаларымыз тәрепинен жаратылған бийбаха қәдриятларымызға, сүйиспеншилик туйғыларын раўажландырыў болып есапланады. Бул бағдарда көргизбеллилик методдын пайдаланыў, тарийхый билимлерди көрсетпелилик жәрдемде жеткерип берий максетке муўапық.

Әдебиятлар

1. Каримов И.А «Баркамал авлод - Ўзбекистон тараққийетининг пойдевори». -Т.: 1997.
2. Каримов И.А. «Әмелге асырып атырған реформаларымызды және де тереңлестириў хәм пукаралық жәмийетин қурыў – жарқын келешегимиздиң тийкарғы факторы. Ўзбекстан Республикасы Конституциясының қабыл етилгенине 21-жыл толыў мүнәсибегине бағышланған салтанатлы мәжилистеги баянаты. 2013, 6-декабрь» /«Еркин Қарақалпақстан», 7-декабрь 2013.
3. Ишмухаммедов Р. Инновацион технологиялар жәрдемде тәлим нәтийжелилигин арттырыў жоллары. - Т.: Низамий атындағы ТДПУ, 2009.
4. Каменский Я.А. Буюк дидактика. –Т.: «Ўқитувчи», 1975.
5. Гора П.В. Методические проблемы и средства наглядного обучения истории в средней школе. -М.: 1971.

РЕЗЮМЕ

Мақолада кўргазмалилик методини дарсда самарали қўллаш масалалари кўриб чиқилган. Кўргазмалиликнинг турлари, қўллаш усуллари тахлил этилади. Дарс сифати ва самародарлигининг ортишига кўргазмалиликнинг ижобий таъсири таъкидланади.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются вопросы эффективного использования метода наглядности. Дается анализ видам, методам использования наглядности. Подчеркивается положительное влияние наглядности в повышении качества и результативности урока.

SUMMARY

The article deals with the questions of effective use of the method of presentation. The author gives the analysis to kinds and methods of using visual aids. It is emphasized the positive influence of presentation in increasing the quality and productivity of a lesson.

СРЕДСТВА РАЗВИТИЯ МЫШЛЕНИЯ УЧАЩИХСЯ

З.К.Бектурганова - старший преподаватель

Нукусский государственный педагогический институт имени Ажиянйеза

Таянч сўзлар: экспериментал кимёвий масала, кимёвий фикрлашни ривожлантириш, маълум бўлган назарий билимлар, экспериментал масалаларнинг аҳамияти, билимларнинг воситалари ва назорати, эпчиллик ва кўникма.

Ключевые слова: экспериментальная химическая задача, развитие химического мышления, определённые теоретические знания, роль экспериментальных задач, средство учёта и контроля знаний, умения и навыки.

Key words: experimental chemical task, development of chemical thinking, definite theoretical knowledge, role of experimental tasks, a means of accounting and control of knowledge, skills and habits.

Модель проблемной ситуации - это экспериментальная химическая задача, решение которой, в отличие от расчётной задачи, требует от учащихся не только мыслительных, но и практических действий на основе знания законов, теорий и методов химии, направленная на закрепление, расширение знаний и развитие химического мышления. Решение экспериментальной задачи предполагает не только наличие у учащихся определённых теоретических знаний, но и владение ими соответствующих навыков химического эксперимента. В ходе решения таких задач ученик

продолжает расширять и углублять свои знания по химии, а также совершенствует специальные умения в проведении химических опытов, приучая учащихся применять свой знания на практике.

Роль экспериментальных задач в том, что они формируют навыки самостоятельной работы учащихся, приучают их к аккуратности, совершенствуют внимание и наблюдательность.

Мощное средство развития мышления учащихся – это экспериментальные задачи, которые убеждают в том, что за абстрактными формулами стоят реальные

вещества с определёнными свойствами, что эти свойства можно познать, изучить и применить на практике. Ученики должны предварительно наметить ход работы перед проведением эксперимента и должны продумать перечень химических реактивов, посуды и оборудования, необходимых для решения задач. Наблюдая за ходом опыта, ученики подвергают анализу увиденное, учатся высказывать суждения [1].

Решение практических задач является средством учёта и контроля знаний, умений и навыков, приобретённых учащимися прежде.

Экспериментальные задачи в большой степени решают задачи школьного курса, связанные с политехнической подготовкой учащихся.

Экспериментальные задачи, как и расчётные задачи, могут применяться не только во время практических работ, но и на всех этапах обучения химии, включая объяснение, закрепление, обобщение, повторение, текущий и итоговый контроль знаний. Как правило, эксперимент включается в задания практических туров многих школьных олимпиад. Важной составляющей химических кружков, элективных курсов, индивидуальной исследовательской работы учащихся являются экспериментальные задачи.

В зависимости от содержания и хода практического решения экспериментальные задачи можно разделить на отдельные типы и варианты.

Вещества являются объектом изучения химии. Поэтому их получение в чистом виде – одна из основных задач химического эксперимента. В зависимости от способа получения вещества этот тип экспериментальных задач можно подразделить на варианты: получение веществ химическим путём и получение веществ выделением их из смесей.

Каждый из этих вариантов также может иметь несколько версий, например, получение чистого вещества из загрязнённой песком поваренной соли предполагает применение лишь физических методов. Однако для очистки хлорида натрия от примесей хлорида бария потребуется проведение химической реакции (осаждение хлорида бария сульфатом натрия). Важное значение имеет формирование у учащихся умений описывать свойства веществ, определять их сходства и различия.

Практическое решение этого типа задач требует от учащихся не только знание теоретического материала о способах выражения состава растворов и умения проведения нужных расчётов, но также определённых навыков работы с реактивами, весами, ареометрами, посудой и т.д. В зависимости вида раствора, который необходимо приготовить, данный тип задач имеет множество различных вариантов [2].

В зависимости от уровня знаний, учащиеся должны не только уметь получать определённые вещества, но и распознавать их; доказывать наличие тех или иных ионов в растворе, наличие примесей в веществах, определять функциональные группы или, наоборот устанавливать их отсутствие и т.д. Вариантов данного типа задач достаточно велико.

К выполнению определённых химических реакций, наблюдение, описание и объяснение данных, химических явлений экспериментальных задач можно отнести выполнение характерных реакций для данного вещества; доказательство, что данное вещество (ZnO) относится к определённому классу веществ (амфотерный оксид); объяснение внешних признаков химических реакций с точки зрения атомно-молекулярного учения и других законов и теорий химии.

Комбинированные задачи могут содержать несколько заданий, например, необходимо получить данное вещество, идентифицировать его и проделать характерные химические реакции.

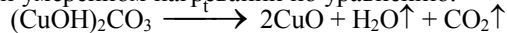
Экспериментальные задачи можно решать в виде демонстрационного опыта учителем или учеником, в виде фронтальной формы решения задач всем классом, в качестве экспериментальных контрольных работ или вопросов, как домашнее задание и т.д.

Приведённая классификация химических экспериментальных задач достаточно условна и не охватывает всего их многообразия. Необходимо отметить, что при решении учебных задач любого типа следует выбирать наиболее краткие, оптимальные и безопасные способы их выполнения.

С прочтения и анализа условий задачи начинается решение экспериментальных задач. Следующим этапом является установление пути теоретического решения на основе изученных теорий и понятий с записью возможных вариантов и уравнений реакций. Далее необходимо провести выбор наиболее подходящего варианта с учётом не только соблюдения правил техники безопасности, но и времени, предполагаемого выхода и чистоты продукта реакций, наличия реактивов и оборудования и других факторов. После теоретического решения задачи учащиеся приступают к практической реализации (подбирают необходимые реактивы и оборудование, собирают установку, проводят реакцию и соответствующие наблюдения, получают нужный результат, оформляют работу в тетради, проводят уборку рабочего места).

Запись оформления решения экспериментальной задачи должна содержать условие задачи и её вопрос. Решение задачи нужно записывать в виде отдельных пронумерованных вопросов или тезисов. По ходу выполнения задачи выполняются рисунки, схемы, описываются наблюдения, вносятся уравнения реакций. В конце записи делаются соответствующие выводы.

Рассмотрим пример решения конкретной задачи. "Получите оксид меди (II) и докажете, что это вещество является основным оксидом". Анализируя условие задачи, устанавливаем, что нужно получить CuO и провести реакции, характерные для основных оксидов. Неизвестно, из каких веществ следует получить соединение. На основе изученного материала учащиеся выдвигают способы получения оксида прямым взаимодействием меди с кислородом, разложением гидроксида меди (II), разложением кислотосодержащих солей меди (II), окислением оксида меди (I). Обсуждая эти варианты, ученики приходят к выводу, что наиболее простым на первый взгляд является прокаливание медной проволоки или пластины в пламени горелки. Однако, при этом трудно получить достаточное количество оксида для проведения второй части условия задачи. Для получения оксида из гидроксида меди, последнее соединение нужно предварительно получить, высушить, затем прокалить. Оксида меди (I) в лаборатории нет. Поэтому лучшим вариантом признается получение оксида меди из соли, причем, именно, из карбоната (или гидрокарбоната) меди (II). Реакция протекает при умеренном нагревании по уравнению:

Реакцию нужно проводить в горизонтально укрепленной в штативе пробирке (отверстием чуть вниз для стекания выделяющейся воды), подставив под отверстие пробирки небольшой стаканчик. Нагревание следует проводить до полного разложения соли. После остывания продукта реакции, часть оксида испытывают на его взаимодействие с кислотой, другую часть – на взаимодействие со щелочью. В зависимости от результатов испытаний можно сделать вывод о принадлежности оксида меди (II) к определённой группе оксидов [1].

В заключении можно сделать вывод, что после теоретического обсуждения учащиеся последовательно выполняют её практическое решение, как указано выше. Оценка выполненного решения производится с учётом теоретических знаний учащихся, соблюдения техники выполнения эксперимента, соблюдения правил техники безопасности, качества выполнения и оформления работы и т.д.

В закреплении данных понятий можно дать задания учащимся. Например, задача: Прочитайте и проанализируйте приведённые ниже условия экспериментальных задач. К какому типу они принадлежат? Вы-

полните решение задач по заданию преподавателя. Составьте 8-10 экспериментальных задач различного типа. Разделите смесь воды и растительного масла. Определите по свойствам среди выданных веществ серную кислоту, соляную кислоту и раствор щёлочи. Определите несколькими способами, в какой пробирке вода, в какой – раствор поваренной соли. Добавьте к раствору сульфата натрия раствор хлорида бария. Опишите ход реакции и объясните её сущность. Докажите на примере разложения малахита реальность закона постоянства состава и закона сохранения массы.

Литература

1. Гаркунов В. П. Проблемность в обучении химии. Химия в школе. – Москва: «Просвещение».
2. Кудрявцев Т.В. Проблемное обучение: истоки, сущность, перспективы. - М.: «Знание».

РЕЗЮМЕ

Мақолада ўқувчиларнинг экспериментал масалаларни ечишида маълум назарий билимлар, экспериментал тажрибаларнинг аҳамияти борлиги ва ўқувчиларнинг мустақил ишлари уларнинг энциклопедия, кўникма ва малакаларини ривожлантириши кўрсатиб берилган.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается решение экспериментальной задачи учащимися и определённые теоретические знания, роль экспериментальных задач, формирование навыков самостоятельной работы учащихся.

SUMMARY

The article deals with the decision of experimental tasks by students, certain theoretical knowledge, role of experimental tasks and formation of students' habits in independent work.

МЕКТЕПКЕ ШЕКЕМГИ ЖАСТАҒЫ БАЛАЛАРДА ОЙЛАҰ ҚӘБИЛЕТІН РАҰАЖЛАНДЫРЫҰДА ОЙЫН ХЫЗМЕТІНІҢ АҒХМІЙЕТІ

М.М.Джолымбетова - өз бетинше излениўиши

Низамий атындағы Ташкент мамлекетлик педагогикалық университети

Таянч сўзлар: психология, мактабгача ёш, операциялар, тафаккур, ўйинчи, тараққийет, фикр юритиш, қиёслаш, таҳлил, умумлаштириш.

Ключевые слова: психология, дошкольный возраст, операция, мышление, суждение, игрок, развитие, умозаключение, сравнение, анализ, обобщение

Key words: psychology, preschool, operation, thinking, service, a player, development, conclusion, comparison, analysis, generalization.

Мамлекетимиздин Биринши Президенти И.Каримов «Жокары манәуйят – жеңилмес күш» шығармасында айтып өткенидей, «көп жыллық илимий бақлаў хэм изертлеўлер соны көрсетеди, инсан өз өмири даўамында алағуғын барлық информацияның 70 процентин 5 жасқа дейинги дәўирде алады екен» [1].

Солай екен, баланың жасы үлкейген сайын, гәрезсиз хәрекет етиў имканияты асқан сайын, оның этирапындағы нәрсе хэм хәдийселер бойынша дүньякарасы кеңейип барады. Мектепке шекемги жастағы баланың жетекши хызмети ойын болғандыктан, бул жастағы балалардың ойындарын үшке бөлиў мүмкин, яғный:

- 1) предметли ойындар (15-20 минут ойналады);
- 2) сюжетли – ролли ойындар (30-60 минут ойналады);
- 3) қағыйдалы ойындар (1сааттан-2 күнге шекем даўам етиўи мүмкин).

Бала қоршаған орталықтағы дүньяны билиў процесинде олар менен тиккелей әмелий мүнәсибette болыўға умтылады. Бул орында соны айтыў керек, бала билиў, үйрениў менен шекленип қалмастан, үлкенлер ушын тән болған, өзиниң күши жетпейтуғын нәрселер менен хэм әмелий мүнәсибette болыўға умтылады. Мәселен: бала автомашинаны минип көргиси, өзи айдағысы, самолётта ушқысы, хақыйқый милиционер болғысы, өзи доктор ямаса ата-ана болғысы келеди. Тәбийий жағдайда, бала өзиндеги бундай мүтәжликті хақыйқый жол менен қанаатландыра алмайды. Сондай екен, сораў туўылады, балалардың кем-кемнен артып баратырған мүтәжликлерин тар имканиятлар ортасында қалай шешсе болады? Жуўап ретинде, буны бир ғана хызмет арқалы, яғный баланың ойын хызмети арқалы ғана шешіў мүмкин. Буны төмендегише айтып өтсек болады:

-бириншиден, балалардың ойын хызмети оны мақсетке ийтермелеўи себеп (мотив) хэм ойын процесиндеги түрли хәрекетлер менен ақылый тәрептен кең имканиятқа ийе болады;

-екиншиден, балалар ойын процесинде өз имканиятларынан келип шыққан халда емес, ал бәлким өзін қызықтырған еркин хызметти атқарады. Бундай хызмет балалардың тек ғана физикалық емес, ал психологиялық тәрептен де раўажланыўына алып келеди [2].

Мектепке шекемги жастағы балаларда психологиялық билиў процесслери болған сезиў, қабыл етиў, дыққат, есте сақлаў, қыял, ойлаў, сөйлеў, сезим хэм эмоцияның раўажланыўы жедел өтеди. Сонлықтан, бала реңлерди еле бир-биринен жақсы парклай алмағандығы ушын оған реңлердин паркын билиўге жәрдем беретугын ойыншықлар бериў керек, реңли қутылар хэм усыған уқсаған ойыншықлар хэм т.б. Балалар түрли нәрселерди қабыл етиўге олардың көзге тасланып турған белгилерге тийкарланса да, терең анализ қыла алмайды. Балалар үлкенлердин жәрдеми менен сүүретлерди аналитикалық тәризде қабыл етиў уқыплығына ийе болады. Балалар сүүретлерди қабыл етип атырғанда үлкенлер хәр түрли сораўлар менен оларды анализ қылыўға үйретиўи лазым. Бунда тийкарынан балалардың ойлаў операциялары, яғный салыстырыў, анализ, улыўмаластырыўы раўажланады, Мәселен: сүүреттин мазмунын туўры қабыл етиўге, улыўма көринисинде сүүретленген нәрсениң орнын туўры табыўға, көрсетилген нәрселер ортасындағы қарым-қатнастарды туўры бағалаўға үйренеди.

Бул жастағы балалардың ойлаўы хэм оның раўажланыўы өзине тән өзгешеликлерге ийе. Ойлаў баланың бақша жасындағы дәўиринде жүдә тез раўажлана баслайды. Буның себеби, бириншиден жанындағы балаларға еликлеўи, ис хәрекетлерин қайталаўи,

екиншиден бул дәүирде балаларда жууап реакциясының күшлилиги, үшиншиден бакша жасындағы балаларда ойын уактында еркин ғәрезсиз хәрәкет қылуы имканиятына ийе болуы.

Ойын арқалы балалар үлкенлерге еликлейди, ойында үлкенлердің қылықтарын, ислеген ислерин тәкирарлап көреди, көп нәрселерге қызығыуы артады. Кем-кемнен затлар менен хәр түрли хәрәкетлер ислеп көреди, ойыншықлар, киши көлемдеги өзине қолайлы затларды үлкенлердің пайдаланатуғын қуралы ретинде қолланып, турмыстағы көргенлерин сәулендиреди. Ойын ойнағанда бала хәр түрли затлар менен танысады, олардың қәсийетлерин аңлайды, турмысқа жақынласып, оны көбирек билиуіге имкан тууылады. Соңын ала мазмунлы – ролли ойынларға үйренеди. Бул дәүирде ойын белгили уакыға қурылады, хәр нәрсеге тийисли рольлер атқарылады, қағыйда ислеп шығылады. Мысалы: «Үй-үй» ойыны- бунда үйдеги кемпир апа-ата, анасы-әкеси, ажапасы, ажағасының хәтте үкесиниң де роллерин өзи көргениндей етип, еликлеп көрсетип ойнайды. Буннан басқа да «дүканшы», «доктор» ойынларында да өзлериниң бир бири менен қарым- қатнасын ойлап тауып, дөретуишлик қыялын рауажландырады. Соң буннан басқа дидактикалық ойынлар, конструктор ойынлар, спорт ойынлары тағы басқа да ойын түрлерин кем-кемнен қурамаластырып, бала өмир-турмыстың көп тәреплери менен танысып, үйренип алуыға хәрәкет етеди.

Бала ойын арқалы өзиниң билиуі процесслери менен қосып ойлау процесслерин де рауажландырып барады. Яғный, биз, хәрәкетлеримиз, сезиу ағзаларымыз бенен көрсете алмайтуғын нәрсе хәм хәдийселерди санасында анықтастырып барады. Улыўма алғанда, сыртқы орталықтағы нәрсе хәм хәдийселер ортасында көз бенен көрип, қулақ пенен еситип болмайтуғын ишки мүнәсибетлер хәм нызамлылықларды аңлай баслайды. Әне, усы ишки байланыс хәм нызамлылықларды биз ойлау арқалы билип аламыз. Демек, ойлау деп нәрсе хәм хәдийселер ортасындағы ең тийкаргы байланыслар хәм мүнәсибетлердің санамызда сәуленелуиине айтылады.

Хәр қандай ойлау, әдетте бир нәрсени анықлау, анализ хәм синтез қылыудан басланады. Соның ушын, биз усы анықлау, анализ хәм синтез қылыуды ойлау процесин деп атаймыз. Экскурсиялар балалардағы ойлау процесин активлестирип хәм рауажланыуына жәрдем береді. Балалар тәбиятқа қылынған экскурсияларда түрли нәрселерди бир-бир менен салыстырады, анализ хәм синтез қылып көриуіге умтылады. Егер, еки жасар баланың сөз байлығы шама менен 250 ден 400 ге дейин болса, 3 жасар баланың сөз байлығы 1000 нан 1200 ге шекем, 7 жасар баланың сөз қоры 4000 ға шекем жетеди. Демек, мектепке шекемги дәүиринде баланың сөйлеуи сөз байлығы хәм сыпаты жағынан қәлиплеседи. Бирақ, бакша жасындағы балалар сөйлеуиниң өсиуи шаңарақтың мәдений көринисине де көп тәреплеме байланысы. Ойлау - сөйлеу, тил менен тиккелей байланысы болғанлығы себепли балалар пикир жүритиуиниң пайда болуы хәм рауажланыуы олардың сөз байлығы менен өлшенеди.

Бала ойыншықтарын бир-бирине салыстырғанда, бөлеклерге ажыратқанда (анализ қылуы), кубиклерден пирамидалар жасағанда (синтез қылуы), рең, көлем белгилерине қарап, топарларға ажыратқанда (классификациялау), хәтте элементар дәрежеде предметлерди улыўмаластырғанда ойлау операцияларының пайда бола баслағанлығын көриуимизге болады [3].

Педагогикалық хәм психологиялық методикалар, тренинг ойынлардың негизги мақсети хәм балалардың пикирлеу кеңлигин, сөз байлығын, психологиялық билиу процесслерин хәм ис - хәрәкетлерин баклауын үйрениу менен биргеликте ойлау процесин рауажландыруыға қаратылған.

Мысалы ушын, төменде биз ойлау операцияларын рауажландыруыға арналған ойынларды усыныс етемиз:

«Ойлан да жууақлап, өз пикиринди билдир»

Бул ойын арқалы баланың ойлау операциясы рауажландырылады хәм бала шаққанлыққа үйретиледи. Ойынның шәрти: тәрбияшы топар ишинен бир баланы түргелтип баслап оқыйды, ал бала иркилмей жууап қайтарыуы керек.

- лимон қышқыл, ал қант...(мазалы)
- еки, бирден көп, ал бир...(екиден киши)
- пышақ та, қасық та...(темир)
- ат шабады, ал қарлығаш... (ушады)
- ийт үреди, ал пышық...(мияулайды)
- маймыл өрмелейди, ал балық...(жүзеди)

«Қарсы сөзди айт»

Бул ойын ойлау процесиниң анализ операциясы рауажландыруыға жәрдем береді. Ойын индивидуал тәризде де топар менен де өткеруіге болады. Ойынның шәрти төмендегише: Балалар шеңберде турады. Тәрбияшы топты ылақтырып бир сөз айтады, ал балалар қарсы сөзин айтып топты услап қалмай ылақтырып жууап қайтарыуы тийис.

- Қара – (ақ)
- Күн – (түн)
- Қуяш – (ай)
- Жумсақ- (қатты)
- Ашшы- (мазалы)
- Мийримли- (жауыз)
- Жақсы-(жаман)
- Ыссы- (сууық)
- Тар- (кең)

Әдетте, балалар ойын басында бираз қыйналады, айтылған сөзге жууап ретинде, антоним сөзди емес, синоним сөзди айтады, мысалы: үлкен-бийик, узын-узақ сыяқлы. Бирақ ойынның мазмунын түсинип алғанынан соң балалар жақсы ойнай алады. Ойын бир неше мәрте өткерилгеннен соң балалар абстракт түсиниклерди де аңсатлық пенен түсинеди хәм жууап береді.

«Улыўмаластырың»

Бул ойын арқалы ойлау процесиндеги классификациялау операциясы рауажланыуына жәрдем береді. Ойын шәрти төмендегише: психолог балаға бир топарға тийисли болған 3-4 предметти айтады, ал бала болса бул предметлерди улыўмаластырып айтыуы керек. Мәселен:

Картошка, пияз, помидор, қыяр- бул палыз өнимлери

Алма, анар, алмұрт, шийе- бул мийуелер

Тарелка, қасық, кесе- бул ыдыслар

Ручка, көлем, дәптер, өширғиш- бул оқыу қураллары хәм т.б.

«Артықшасын айырып көрсет»

Бул ойын сүүретлер арқалы да ойналады. Ойынның мақсети балада ойлау процесиниң классификациялау операциясын рауажландыруыда қолланылады. Ойынның шәрти: бир топарға кириуи предметлердің ишинде басқа топарға кириуи предмет қосып қойылады, бала сол қосып қойылған предметти ажыратыуы тийис. Мәселен:

Алма, алмұрт, стол, бийе- (буның ишинде стол артықша)

Матиз, спарк, тико, қайық- (буның ишинде қайық артықша)

Ручка, китап, өширгіш, айна-(буның ишинде айна артықша)

Түлкі, қошқар, қасқыр, қоян- (буның ишинде қошқар артықша)

Пышық, ийт, доңыз, ешкі- (буның ишинде доңыз артықша)

«Кейинин даўам еттир»

Бул ойын арқалы баланың ойлау процесиниң анализ хэм синтез операциялары раўажландырылады. Ойынның шәрти: балаға басланған ертеқ оқып еситириледі. Бала ертеқтиң соңын өзи даўам еттириўи шәрт. Мысалы:

Бұрынғы өткен заманда бир кемпир менен ғарры жасаған екен. Олардың тесик ләғени болған

екен... (кейинги жағын бала өзи қәлегенинше айтып беріўи тийис).

Бул педагогикалық хэм психологиялық тренинг ойындардың тийкары мақсети:

1.Тәрбияланыўшы ушын - ақыл - ойы раўажланады, белсендилиги, дәретиўшилиги артады.

2.Тәрбияшы ушын - ойын түринде тәлим-тәрбия бериледи, балаларды жалықтырмайды, ойлау процесин раўажландырады.

3.Ата - ана ушын – баланың ойлау тереңлиги артып, сыртқы орталыққа деген көзқарасы, жуўап реакциясы, қарым - қатнасы раўажланып барады.

Мине, усындай психологиялық ойындар арқалы мектепке шекемги жастағы балалардың ойлау операциялары раўажланыўы менен бирге физикалық жақтан да, интеллектуаллық жақтан да раўажланыўына жәрдемлеседи.

Әдебиатлар

1. Каримов И. Жоқары мәнәўият-жеңилмес күш. -Т.: 2008, 52-б.

2. Дўстмухамедова Ш.А., Нишонова З.Т. хэм т.б. Ёш даврлари ва педагогик психология. -Т.: 2013, 84-85- б.

3. Ғөзиев Э. Тафаккур психологияси. –Тошкент: 2002, 30-46-б.

РЕЗЮМЕ

Мақолада тафаккур операцияларини ривожлантириш йўллари бериб ўтилган. Шунинг билан бирга диагностика методлар берилган.

РЕЗЮМЕ

В статье раскрываются мыслительные операции и исследование психологов по развитию мышления. Вместе с тем приводятся примеры по диагностике мыслительных операций у дошкольников.

SUMMARY

The article is devoted to the study of thinking operations and review of research works of psychologists on the development of thinking. The author of the article gives examples in the diagnostics of thinking operations of the pre-school children.

TA'IM JARAYONIDA IJODIY LOYIHALASH MASALALARINI TATBIQ QILISH ORQALI TALABALARNING FAZOVIIY TASAVVURINI OSHIRISH

(chizmachilik fani misolida)

B.Esbog'anova – katta o'qituvchi

Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti

M.Xalimov – katta o'qituvchi

Nizomiy nomidagi Toshkent davlat pedagogika universiteti

Tayanch so'zlar: bilim, fazoviy tasavvur, ijodkorlik, loyihalash, chizmachilik, konstruktorlik.

Ключевые слова: знание, пространственное описание, творчество, проект, черчение, конструктор.

Key words: knowledge, space depicting, creation, draft, drawing, constructor.

Malumki, ilm-fan va texnikaning taraqqiyoti turli tasvirlar chizishni talab qiladi. Tasvirlar chizishning asoslari chizmachilik fani orqali o'rganiladi. O'z navbatida chizmachilik uning grammatikasi hisoblangan chizma geometriya faniga asoslangan. Ma'lumki, chizma geometriya va geometriya fanlarining negizi bir xil hisoblanadi. Chunki, geometriya fanida tekislikdagi va fazodagi figuralarni matematik nuqtai nazardan nazariy o'rganilsa, chizma geometriya fanida u figuralar tekislikda chizish yo'li bilan amaliy o'rganiladi. Shuning uchun geometrik figuralarni avval nazariy bilim olish yo'li bilan so'ngra, ularni amalda chizmalarini chizish orqali anglash maqsadga muvofiq hisoblanadi.

Har bir konstruktor u yoki bu buyumni loyihalash jarayonida o'zining eng yuqori darajasi-ijodiy faoliyatini ishga solib, avval geometriyadan olgan bilimlarini hisobga olgan holda eng optimal qaror qabul qiladi. Sababi, har bir loyihalana yotgan buyumda texnik, texnologik va iqtisodiy masalalar shartlarini hisobga olishga to'g'ri keladi. Chunki, har qanday ixtiro qilinayotgan buyumning avval turli chizmalari chiziladi, mustahkamligi va chidamliligi faqat uning geometriyasi orqali matematik modellash yo'li bilan aniqlanib, sinovdan o'tkaziladi. Shunday qilib, chizmachilik va geometriya fanlari bir-biri

bilan chambarchas bog'langanligi sababli, oldin talabalarga geometriya fanini puxta o'zlashtirib olishlarini so'ngra, chizmachilik fanini yuqori saviyada o'zlashtirishlariga imkon tug'ilishi mumkinligi tushuntirishi lozim [1].

Ma'lumki, maktabda ham o'quvchilar birinchi sinfdanoq o'qish jarayonida barcha fanlardan turli ko'rinishlardagi chizmalar, grafik tasvirlardan foydalanib bilim olishadi. Ayniqsa, mehnat darslarida o'quvchilarning o'zlari ham bajaradigan buyumlarining chizmalarini chizishadi. Nafaqat maktab, balki, kasb-hunar kollejlari, o'quv yurtlarining barcha ko'rinishlarida chizmachilik grafik ta'lim beruvchi fan hisoblanadi. Xullas har bir kishi o'zining hayotida turli ko'rinishdagi chizmalarga duch keladi va ulardan foydalanish odat bo'lib qolgan. Chizilayotgan chizmalar turli loyihalash, tuzatishlar kiritish yo'li bilan bajariladi. Buning zahirida fazoviy tasavvur qilish yotadi, natijasida ijodiy loyihalash ishlari kelib chiqadi. Loyihalashni konstruksiyalash ham deyish mumkin. Vazifani qo'yilishi va yechimi imkoniyatlari yagona bo'lmaydi. Loyihalash ishlari amalda grafik savodxonlik, texnologik bilimlar, konstruksiyalash va texnik fantaziya qilish malakasiga hamda tajribasiga tayanadi. Mehnat ta'limi darslarida talabalar texnikaga oid murakkab

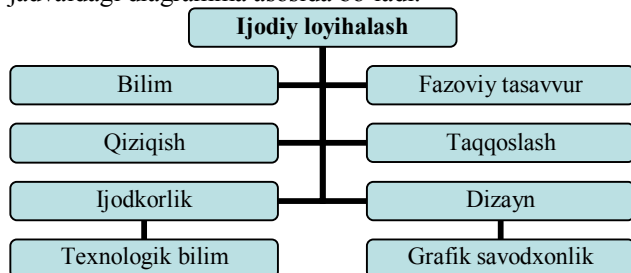
bo'lmagan modellarni yasash bilan shug'ullanishadi. Ularni namunasi yoki chizmalari bo'yicha tayyorlashadi. Bunday buyumlarni tayyorlash jarayonida maktabning uxtaxonasidagi shart-sharoit hisobga olinadi. Mashinasozlik chizmachiligi orqali o'quv loyihalashda ijod elementi qatnashishi uncha murakkab bo'lmagan konstruktorlik masalalar yechiladi. Buni biz ijodkorlik deb ham atashimiz mumkin. Ijodkorlik - insonning borliqni bilish va o'zgartirishga qaratilgan ongli, maqsadga yo'natilgan faoliyati bo'lib, uning natijasida yangi, o'ziga xos, ilgari mavjud bo'lmagan moddiy va ma'naviy ne'matlar yaratiladi [2].

Talabalarining bilim, ko'nikma va malakalarini hisobga olgan holda o'qituvchi loyihalash (konstruktorlik)ga oid topshiriq (mashq)lar tanlashi lozim. Ular quyidagilar.

1. Fazoviy tasavvuri yaxshi rivojlanganlarni tanlash.
2. Standartga muvofiq mashinasozlik chizmalarni barcha talablar bilan bajarish.
3. Zamonaviy mashinasozlikda qo'llaniladigan turdosh detallar assortimentini yaxshi tanigan va ularni o'zaro birlashtira olishni o'rgangan.
4. Turdosh uzatmalar va mexanizm harakatlarini qayta shakllantirish usullarini qo'llashni biladigan.
5. Zamonaviy mashinasozlikdagi afzal texnologik jarayonlar haqida ma'lumotga ega bo'lish.
6. Detallarning mustahkamlik asoslari haqida bilish (konstruksiyaning mustahkamligi, detal shaklining tuzilishi uni ekspluatatsiya davrida ravon ishlashi kabi).

Yuqorida qayd etilganlar talabalarining konstruktorlik masalalarni yechishda hisobga olinishlari lozim.

Chizmachilik fanidan ijodiy loyihalash ishlari 1-jadvaldagi diagramma asosida bo'ladi.

Har qanday mutaxassislikka o'rgatish zarur bo'lganidek konstruktorlikka ham o'rgatish lozim.

Konstruktorlik - texnologik masalalar:

1. Detalni berilgan shartiga muvofiq uning konstruksiyasini loyihalash.
2. Bitta konstruksiyadan boshqa konstruksiyaga ishlash prinsipini olib o'tish.
3. Konstruksiyadagi yetishmaydigan zvenosini aniqlab uni loyihalash.
4. Berilgan konstruksiyaning sxemasini loyihalash.
5. Berilgan texnikaviy talabga binoan detalni konstruksiyalash.
6. O'zining fikriga asoslanib biror narsani loyihalash.

Ushbu qayd qilinganlarni konstruksiyalash (loyihalash)ga o'rgatayotgan umumiy berilganlarga aniqlik kiritish talab qilinishi mumkin.

Ularni ikki guruhga ajratish lozim.

1. Texnikaviy masalalar:

- a) detalni vazifasiga ko'ra uni loyihalash;
- b) berilgan shart asosida detallarni o'zaro biriktirishini loyihalash;
- c) berilganlari to'liq bo'lmagan buyumni qayta loyihalash yoki to'ldirish;
- d) konstruksiyani mukammallashtirish;
- e) Mexanizmlarni konstruksiyalash;

2. Texnologik masalalar:

- a) detalni tayyorlash texnologiyasini ishlab chiqish;

b) detalni tayyorlash texnologik jarayonini mukammallashtirish;

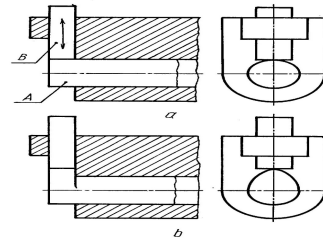
c) yig'ish davridagi texnologik jarayonni mukammallashtirish.

d) xomaki buyumni optimal razmetka (belgilash) lash usulini takomillashtirish

Quyida loyihalash vositasida talabalarni fazoviy tasavvurini oshirishga oid loyihalash masalalari keltirilgan.

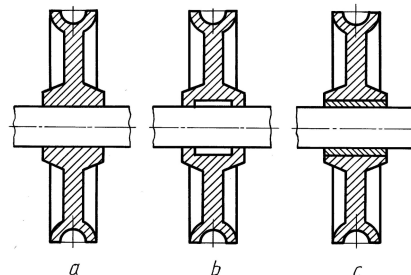
Texnikaviy masala. Detalni berilgan konstruksiyasi bo'yicha loihalashga shunday detal loyihalash kerakki, unga qo'yilgan talab bo'yicha moslamada qarshiliksiz ishlasin.

Misol. 1- chizmada, a, b berilgan val A ning uchi shunday loyihalansinki aylanganda detal B yuqorilama-qaytma harakat qilsin. Buning uchun val A ning uchi kulachok yoki eksentrik shaklda loyihalanadi (1- chizma, b).

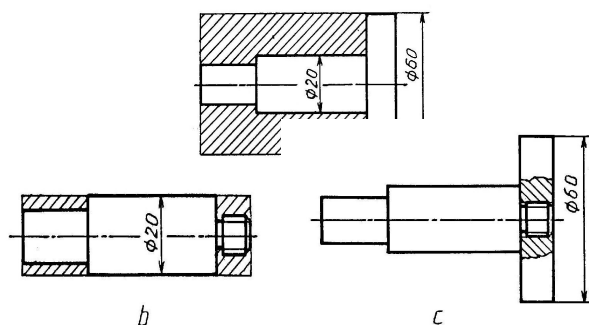
1- chizma

Misol. Berilgan shart asosida detallarni o'zaro birlashtirish loyihalansin (2- chizma, a). Rolik (shkiv) bilan valning aylanma harakatida ishqalanishni kamaytish (yengillatish) maqsadida rolikda o'yiqlik hosil qilinadi (2- chizma, b) yoki antifriksion materialda tayyorlangan vtulka qo'yiladi (2- chizma, c).

2- chizma

Konstruksiyasini mukammallashtirishga misol. Zinasimon valikni tayyorlashda materialni kam sarflash maqsadida uning konstruksiyasi mukammallashtirilsin (3- chizma, a). Buning uchun valikni diametri $\varnothing 20$ mmli alohida chiviqdan tayyorlanadi va silindrik lappakni ham alohida tayyorlanadi (3- chizma). Lappakni valikka rezba yoki parchinlash yoki payvandlash yo'li bilan mahkamlanadi (3- chizma, c).

3- chizma

Porshen, shatun, tirsakli val, podshipnik korpusi kabi detallarni tasvirlashda ularni texnologik jarayonlarini operatsion kartalarda ishlab chiqish masala hisoblanadi.

Talabalarga detalga ilova qilib beriladigan tayyor operatsion kartalardagi texnologik jarayonlarga kerakli optimal o'zgartirish kiritish, ishlab chiqarishga ketma-ketlikni aniqlashni amalga oshirish vazifa qilib berilishi mumkin.

Talabalarga konstruktorlik, texnologik vazifalar bo'yicha mavzularni o'quv xonasi sharoitidan kelib shiqqan holda berilishi mumkin.

1. *Chizmachilik xonasi uchun turli ko'rinishdagi harakatlanuvchi yaqqol tasvirlar, modellar, detallar, o'quv stollari, stullar, stellajler (detal, model, buyumlar qo'yiladigan rastalar) kabilarni loyihalash.*

2. *Maishiy xizmatga mo'ljallangan buyumlar masalan, nonqirgich go'shtiymalagich, qulf, shpingalet, eshik va deraza ushlagichlari, choynak, piyola, krujka kabilarni loyihalash.*

3. *Turli bolalar mexanik o'yinchoqlari va modellarini loyihalash.*

4. *Chizma bo'yicha ishlov berilishi lozim bo'lgan detalning xomakisi (bolvanka)ga ishlov berish texnologiyasini ishlab chiqish, razmetka chiziqlarini belgilash kabilarni loyihasi ishlab chiqish.*

5. *Modelning elementlarini almashtirish, o'rni o'zgartirish, fazoviy holatini ma'lum burchakka burish kabilarni ishlab chiqish.*

6. *Detal shaklini dizayn talabida qayta loyihalash kabilarni.*

Yuqorida keltirilgan ijodiy loyihalash misollari asosan talabalarning fazoviy tasavvurini oshirishga, ijodiy izlanishlar olib borishga undasada, shu bilan birga turli ixtirolar, yangiliklar, fantaziyalar yaratishga boshlang'ich qadam bo'lib xizmat qiladi.

Adabiyotlar

1. Gerver V.A. Tvorcheskaya rabota po chercheniyu. -M.: «Prosvesheniye», 1996. -S. 76.
2. Safarov Sh.S. Kasb-hunar ta'limi tizimida o'quvchilar ijodkorlik qobiliyatlarini rivojlantirish uzluksizligi. Monografiya. -T.: «Fan», 2005. 129-b.
3. Adilov P., Tashimov N., Xoshimova X. Chizma geometriyada murakkab va qiyin masalalarni berish talabalarda fazoviy tafakkurni oshirish vositasi sifatida. - T.: Pedagogik ta'lim, 2005/3. 94-97-b.
4. Xolimov M. Fazoviy tasavvurlash va mantiqiy fikrlash qobiliyatini o'stirishning tezkor usuli. -T.: Nizomiy nomidagi TDPU, Respublika IAK materiallari, 2005.

РЕЗЮМЕ

Maqolada chizmachilik va geometriya fanlari bir-biri bilan chambarchas bog'langanligi, oldin talabalar geometriya fanini puxta o'zlashtirib olishlari so'ngra chizmachilik fanini yuqori saviyada o'zlashtirishlariga imkon tug'ilishi mumkinligi tushuntirilishi lozimligi ilmiy-nazariy jihatdan asoslangan.

РЕЗЮМЕ

В статье говорится о том, что предметы черчение и геометрия тесно связаны и поэтому студенты сначала должны усвоить предмет геометрию и потом могут на более продвинутом уровне изучать предмет черчение.

SUMMARY

The author of the article emphasizes the connection of such subjects as Geometry and drawing. First it's recommended to study the subject Geometry, then drawing at the advanced level.

ТАЛАБАЛАРНИ БИОЛОГИЯДАН ЭЛЕКТРОН РЕСУРСЛАР ЯРАТИШ ВА ФОЙДАЛАНИШГА ТАЙЁРЛАШ ЙЎЛЛАРИ

Г.С.Эргашева – педагогика фанлари номзоди, доцент

Низомий номидаги Тошкент давлат педагогика университети

Таянч сўзлар: ахборот-коммуникация технологиялари, электрон таълим ресурслари, Интернет, мультимедиа ресурслари, ахборот-коммуникацион технология воситалари, компьютер, электрон почта, веб-сайт, ўқув телекоммуникацион лойиҳа, лойиҳалаш босқичлари, касбий тайёргарлик.

Ключевые слова: информационно-коммуникационные технологии, электронные образовательные ресурсы, Интернет, мультимедийные ресурсы, средства информационно-коммуникационных технологий, компьютер, электронная почта, веб-сайт, образовательный телекоммуникационный проект, этапы проектирования, профессиональная подготовка.

Key words: information and communication technologies, e-learning, Internet, multimedia resources, means of information and communication technologies, computer, e-mail, website, educational telecommunication project, stages of designing, professional training.

Республикаимизда узлуksиз таълим тизимини ахборотлаштириш, ягона ахборот таълим мухитини яратиш борасида салмокли ишлар амалга оширилмоқда. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2012 йил 21 мартдаги “Замонавий ахборот-коммуникация технологияларини янада жорий этиш ва ривожлантириш чораталбилари тўғрисида”ги. 2013 йил 27 июндаги “Ўзбекистон Республикасининг миллий ахборот-коммуникация тизимини янада ривожлантириш чораталбилари тўғрисида”ги қарорлари таълим тизимида ахборот-коммуникация технологиялари, Интернет ва мультимедиа ресурсларидан фойдаланиш самарадорлигини оширишга хизмат қилаётир. Олий таълим муассасаларини замонавий ахборот-коммуникация технологиялари ва компьютер қўрилмалари билан жиҳозлаш, талаба-ёшлар билан ўтказиладиган талбиоларнинг маънавий-ахлокий мазмунини ва натижадорлигини такомиллаштириш мақсадида “2017-2021 йилларда Республика олий таълим тизимини комплекс ривожлантириш дастури” ишлаб чиқилди.

Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги ҳузурида таълим муассасаларида электрон таълимни жорий этиш маркази ташкил этилган. Мазкур марказ таълим муассасаларида ахборот-коммуникация технологияла-

рини жорий этиш ва мониторинг қилиш, ягона ахборот мухитини яратиш, электрон таълимни ривожлантириш, таълим жараёнида компьютер воситаларидан фойдаланиш самарадорлигини таҳлил қилиш юзасидан кенг қамровли ишларни амалга оширмоқда. Ушбу ислохотлар олий таълим тизими олдида ахборот ресурсларини кенгайтириш, талабаларнинг компьютер саводхонлиги даражасини ошириш, уларни келгуси педагогик фаолиятга тайёрлашда замонавий ахборот-коммуникация технологияларидан фойдаланиш имкониятларини орттириш вазифасини қўймоқда. Мазкур масалани амалий ечимини таъминлаш йўлларида бири талабаларни биология фанларини ўқитишда замонавий ахборот технологиялари воситаларидан фойдаланиш, электрон таълим ресурсларини яратиш ва касбий фаолиятда фойдаланишга тайёрлашдан иборат.

Бугунги кунда илм-фан жадал тараққий этаётган, замонавий ахборот-коммуникация воситалари кенг жорий этилган жамиятда барча фан соҳаларида билимларнинг тез янгиланиб бориши, таълим олувчилар олдида уларни тез ва сифатли эгаллаш билан бир қаторда, мунтазам ва мустақил равишда билимларни эгаллаш вазифасини қўймоқда.

Биология дарсларида талабалар биология фанини ўқитишда ахборот технологиялари воситаларидан фойдаланиш бўйича орттирилган тажрибалар, моддий базаси, дидактик хусусиятлари ва таълим жараёнида қўллаш методикаси билан таништириб борилмоқда. Шунингдек, биологиядан электрон ўқув қўлланмалар, Интернет таълим ресурсларидан фойдаланиш йўлга қўйилган бўлиб, электрон дарсликларни таҳлил қилиш ва талабалар мустақил таълимини ташкил этишга алоҳида эътибор қаратилмоқда [1]. “Биологияда ахборот коммуникация технологиялари” фани мазмунида талабаларнинг ўзлаштирган билимларини мустахкамлаш ҳамда “дарсни дастурий қувватлаш” мақсадида қуйдагича топшириқлар тақдим этилади:

1. Умумий ўрта таълим мактабларида фойдаланиладиган дарсликлар ва ўқув қўлланмалар рўйхатини тўлдириш.

2. Электрон дарслик ёки ўқув-методик қўлланмалардаги (муайян мавзулар ёки яхлит бўлим бўйича) назарий материаллар ҳажми ва илмийлигини аниқлаш: а) матн ҳажми, илмийлиги, тушунарлилиги ва сухандон нутқи равлонлиги; б) иллюстратив (тасвирий) материаллар (расм, схема, жадвал, харита, видеолавҳа ва анимациялар) сифати, жойлаштирилиши ва илмийлиги; в) ўзлаштириш аппарати (материалларни мустахкамлаш учун тест саволлари банки, интерфаол, муаммоли вазиятли, амалий топшириқлар, назорат саволлари)нинг таъминланиши; г) қўлланмаларда материални баён қилиш мантиқи; д) матн маълумотларини видеоқатор ва товуш билан ҳамоҳанг ўзаро мувофиқ қилиши;

3. Қўлланма муаллифининг методик кўрсатмалари билан таништириш.

4. Дастурнинг техник сифатини аниқлаш: а) қўлланмани ишчи ҳолатга келтириш тезлиги; б) қўлланмада йўналтирувчи аппаратнинг (керакли маълумотни топишнинг қулайлиги, ўқувчиларнинг ногўғри жавоби ёки тўсатдан босиб юборилган вақтда аввалги материалга қайтиш имконияти ва ҳ.к.) сифати; в) қўлланмадан матнларни, тестларни, иллюстрацияларни қозғашга чиқариш имконияти.

5. Қўлланманинг дидактик қиймати ҳақида ва таълим муассасаларида фойдаланиш имкониятлари тўғрисида хулоса яшаш. Таълимий дастурлардан фойдаланиш бўйича шахсий методик кўрсатмалар ишлаб чиқиш.

Биология дарслари давомида талабаларда қуйдаги кўникма ва малакаларни шакллантиришга алоҳида эътибор берилди: мультимедиа тақдимотлар яратиш (экранда таянч тушунчалар, схемалар, иллюстрацияларни ёритиш, овоз бериш ва ҳ.к.); маълумот ва тасвирий материалларни Интернетдаги биологик сайтлардан қидириш ва уларнинг илмийлигини баҳолаш; рақамли фотоаппаратлар, микроскоплар, нусха кўчирувчи ва скайнер қилувчи техникалар билан ишлаш олиш; электрон почтадан фойдаланиш (уйда бажариладиган топшириқларни бажаришда фойдаланилган адабиётларга мурожаат қилиш кўникмаларини шакллантириш, ўқувчилар ва ота-оналар учун маълумотлар ва ҳ.к.); Web сайтлар яратиш.

Маълумки, мультимедиа технологияларидан замонавий талаблар даражасида таълим жараёнида фойдаланиш самарали натижа беради [2]. Унинг самарасини изоҳловчи сабаблар—бу ўқитиш воситасининг янгилиги, видеоқаторлар мослиги, товуш ва матн ҳамоҳанглигида кузатиш имкониятининг мавжудлиги (ҳам кўриш, ҳам эшитиш) ва ҳ.к. бўлиб, буларнинг ҳаммаси “дидактиканинг олтин қонидаси”га мос келади. Мультимедиа технологиялари тасвирий материалларни бойитиш, уникал видеолавҳалар ва анимациялар билан тўлдириш, мураккаб жараёнлар динамикасини кўрсатиш имконини беради. Компьютер техникаси

ёрдамида қўллаб кўргазма воситаларини (жадваллар, видеофильмлар, слайдлар) электрон кўринишга келтириш, узок ва компакт ҳолатда сақлаш имкони мавжуд.

Биология дарсларида талабаларни “дарсни қувватлаш” дастурини мустақил тайёрлаш, мавжуд электрон қўлланмалар сценарийсини ўзгартириш ва тўлдириш, уларни педагогик амалиётдан ўтказишда тегишли талабларга мувофиқ қўллаш борасида билимларга эга бўлишини таъминлашга йўналтириб борилади [3].

Маълумки, изланиш кўникмаларисиз, талабалар томонидан зарурий маълумотларни саралаш ва қўллашда тармоқли ҳамда мультимедиа технологиялардан фойдаланишдаги психологик кўркув ва ҳадикларни бартараф этишга эришиб бўлмайди.

Биология дарсларида электрон таълим ресурсларидан фойдаланиш олий таълим тизимини ахборотлаштириш талабларига мувофиқ қуйдагиларни таъминлайди: ўқитишнинг шахсга йўналтирилганлиги; маълумотлар базасини илмий ва касбий талабларга мувофиқ интерфаол эгаллашга эришиш; талабаларни интеллектуал ва ижодий қобилиятларини ривожлантириш; талабаларнинг мустақил ўқув фаолиятига, ўзаро билимларни ўртоқлашиш ва ҳамкорликка интилишларини орттириш; мультимедиа технологиясининг замонавий имкониятлари ёрдамида талаба фаолияти мотивациясини орттириш; талабаларни ўқитишнинг ахборот муҳитини яратиш.

Ва ниҳоят, янги ахборот технологияларидан фойдаланиш билим, кўникма ва малакаларини орттириш натижасида талабалар якуний юқори маҳорат талаб қиладиган ишларни (курс ва битирув малакавий ишлари) мустақил равишда мультимедиа кўринишда тайёрлаш ҳамда нафақат биология соҳасида балки, ахборот технологиялари соҳасида ҳам етарли маълумотга эга бўлган билимдон мутахассис сифатида етишишига олиб келади [4].

Тажрибалар умумий ўрта таълим муассасалари ўқувчиларига ҳам компьютер саводхонлигини орттириш, берилган топшириқларни аниқ ва амалий бажариш мақсадида мавзуга оид Интернет маълумотларини йиғиш, саралаш, тақдимот ҳолатига келтириш каби вазифаларни бериш мақсадга мувофиқ эканлигини тасдиқлайди. Бу борада хусусан, биология фанларидан ўқувчиларни компьютер техникасидан фойдаланишга тайёрлаш муҳим аҳамият касб этади. Узлуксиз таълим тизими олдида турган асосий вазифалардан бири ўқувчиларни янги ахборот технология воситаларидан ўқув-билиш жараёнида самарали ва ижодий фойдаланиш имкониятини юзага келтириш, зарурий шарт-шароитларни яратиш билан узвий ҳолда, талабаларнинг бўлғуси касбий фаолиятида биология ўқув-лаборатория хоналарининг моддий-техникавий базаси, шу жумладан, компьютер техникаси жиҳозлари, Интернет тизими билан мустақил ишлаш олишга тайёрлашдан иборат. Бироқ, республикамизда фаолият кўрсатаётган умумий ўрта таълим муассасаларининг барчасида ҳам моддий-техник база талаб даражасида эмас, баъзиларида эса мавжуд имкониятлардан фойдаланиш учун педагогик кадрлар салоҳияти етарли эмас.

Ўтказилган педагогик амалиёт давомида талабалар билан биологияни ўқитишда ахборот технологияларидан фойдаланиш бўйича олиб борилган дарсларимиз мобайнида муайян мавзулар бўйича тақдимотлар тайёрлаш, Интернет сайтларидан маълумотлар қидириш, тақдимотларни тайёрлашда фойдаланилган манабаларга боғлиқ сайтларни кўрсатиш, олинган маълумотларни илмийлиги ва ишончлигига баҳо бериш, биологик хатоликларни кўрсатиш зарурати бўлганда техник носозликларнинг мавжудлиги, бел-

гиланган мақсадга эришишни таъминлашга тўқинлик қилиши аниқланди [3].

Аудиторияда мультимедиа проектори, компьютер ва акустик тизимлар Power point дастури ёрдамида тайёрланган маърузачи маълумотини тақдимотлар билан узатиш, маърузани видеолавҳалар, слайдлар ва анимациялар ёрдамида тасвирий таъминлаш учун хизмат қилди.

Дарсларни бундай тарзда ўтказиш натижасида талабаларнинг биология соҳасига оид бир неча маълумотлар тайёрлаши нафакат ўз билим даражасини кўтаришга балки, биологик муаммолар билан қизиқишига ҳам олиб келди.

Таҳсил олувчиларнинг фаолият кўринишларидан яна бири ижодий фикрлашини ривожлантиришга йўналтирилган бўлиб, мустақил таълим олиш қobiliятини, янги билимларни эгаллаш ҳамда ахборот маданиятини тарбиялаш орқали лойиҳалаш методи асосида илмий-тадқиқотчилик фаолиятини амалга оширишдан иборат [5]. Бу эса ўз навбатида билимларни амалий тажрибалар орқали амалга ошириш, таълим жараёнини амалий-йўналтирилганлик, татбиқийлик асосида йўлга қўйишни талаб этади. Мазкур жараёнда фан асосларини ўрганиш, техника ва санъат намуналарига эришиш аҳамиятга молик ҳисобланади. Лойиҳалаш методи айни вақтда таълим тизимида кенг қўлланилмоқда. Жамиятда турли соҳада кучли билим салоҳиятига эга, билим олишга иштиёқманд, ўз билим доирасини доимо кенгайтириб, тўлдириб борадиган саводхон кадрларга эҳтиёж ортиб бормоқда.

Ўқув телекоммуникацион лойиҳа-талабаларнинг ҳамкорликдаги ўқув-билиш, мустақил, ижодий фаолиятини компьютер телекоммуникация асосида ташкил этиш, фаолият усулларига мувофиқ умумий мақсадга эришишни таъминлашга хизмат қилади [6].

Турли даражадаги ва мураккабликдаги лойиҳалар амалга оширилади. Булар бутун аудиторияни қамраб оладиган ва алоҳида лойиҳалардаги ишларни кўришга хизмат қиладиган умумий лойиҳалар ёки гуруҳнинг бир нечта фаолроқ талабаларини қамраб оладиган мустақил кичик лойиҳалар бўлиши мумкин. Телекоммуникацион лойиҳаларнинг турли таснифи мавжуд:

Методларга мувофиқ: тадқиқотчилик, ижодий, ахборотли, амалий-йўналтирилганлик.

Мазмунига мувофиқ: табиий-илмий (биологик, географик, астрономик ва ҳ.к.), экологик, маданиятшунослик, тарихий, адабий.

Лойиҳалар билан ишлаш бир неча босқичда амалга оширилади:

1) Ташкилий. Бу босқичда ўқитувчи тахминий мавзуларни ва кутилажак лойиҳаларнинг шакллари

эълон қилади. Бўлғуси муаллифларга ёзма кўрсатмалар берилади (мавзулар, вақт, графиклар, йўлланмалар ва бошқ.). Ўтган йилдаги телекоммуникацион лойиҳаларнинг натижалари намойиш этилади. Ўқув лойиҳаларининг мавзуларини танлаш бўйича маслаҳатлар берилади. Шахсий сифатларига қараб талабаларнинг лойиҳада фаолият кўрсатадиган гуруҳи шакллантирилади.

2) Тайёргарлик босқичи. Ўқитувчи талабалар билан ҳамкорликда лойиҳадаги муаммони, зиддиятларни, мақсад ва вазифаларни аниқлайди. Қўйилган мақсадга эришиш режасини муҳокама этади. Мажбуриятларни тақсимлайди.

3) Изланиш босқичи. 4-5 кишидан иборат талабалар гуруҳи учун топшириқларни диққат билан ишлаб чиқиш ва (баъзан) танланган материал ўқитувчидан гуруҳлар ишига аралашмасликни тақозо этади. Ушбу босқичда интенсив изланиш талаб этилади (Интернет тармоғи, электрон кутубхона ёрдамида) ва лойиҳадаги гуруҳларнинг иштирокчилари ўртасида ахборотларни, фикрларни, олинган натижаларни ўзаро алмашилади.

4) Лойиҳани ҳимоя қилишга тайёрлаш. Бу босқичда ўқувчиларга лойиҳа ишлари мазмуни ва расмийлаштириш юзасидан индивидуал ёки гуруҳли маслаҳатлар берилади. Оралик ҳисоботлар, умумлаштирувчи хулосалар берилади. Лойиҳани ҳимоя қилишга тайёрланади.

5) Лойиҳа тақдими компьютер технологияларидан фойдаланиб ўтказилади.

6) Якуний босқич. Лойиҳа материалларини умумлаштириш, хулосалар ясаш, лойиҳа иштирокчиларига ташаккур билдириш.

Маълумки, телекоммуникацион лойиҳа муваффақияти мақсаднинг қўйилиши ва тадқиқот вазифалари, лойиҳа гуруҳи ишини ташкил этиш, мажбуриятларни тақсимлаш ва бажарилган ишга жавобгарлик, шунингдек, техник воситалар билан ишлаш кўникмаларининг шаклланишига боғлиқ.

Маълумки, инсоният яратган ихтироларнинг ижобий ва салбий таъсири мавжуд бўлиб, улардан кимлардир эзгу мақсад йўлида фойдаланса, кимлардир инсоният фаолиятига зид мақсадларда фойдаланади. Бизнинг мақсадимиз Интернет ва компьютер технологияларидан келажак авлодларга таълим тарбия беришнинг кучли воситаси сифатида фойдаланишдир. Бўлғуси саводхон мутахассисларни шакллантириш, ахборот-компьютер технологияларидан фаол ва мустақил фойдалана оладиган жамият аъзоларини тарбиялаб вояга етказишдир.

Адабиётлар

1. Шарипов Ш.С., Арипов М., Бегимкулов У.Ш. ва бошқ. Билим олишнинг интеллектуал тизимини ишлаб чиқиш назарияси ва амалиёти. Монография. – Тошкент: “Фан”, 2011. 72-б.
2. Федоров А.В. Развитие медиакомпетентности и критического мышления студентов педагогического вуза. М.: Изд-во МОО ВПП ЮНЕСКО «Информация для всех», 2007. –С.616.
3. Эргашева Г.С., Файзиева М. Биологияда ахборот-коммуникацион технологиялар. Электрон дарслик. № DGU 03058. – Тошкент: 2015.
4. Федоров А.В. Медиаобразование: творческие задания для студентов и школьников. //Инновации в образовании. 2006. № 4. 175-228-б.
5. Huppert J., Lomask, S. M., & Lazarowitz, R. Computer simulations in the high school: students' cognitive stages, science process skills and academic achievement in microbiology. International Journal of Science Education, 24 (8). 2002. 803-821-б.
6. Шутенко А.В. Методы проведения учебных занятий с использованием средств информационных и коммуникационных технологий. / А.В.Шутенко [Электронный документ]. – (<http://pedsovet.su/publ/26-1-0-841>). 2010.

РЕЗЮМЕ

Ушбу мақолада биология таълимида ахборот-коммуникация технологияларидан фойдаланиш имкониятлари, талабаларни электрон ресурслар яратиш ва фойдаланишга тайёрлаш йўллари ёритилган. Ўқув телекоммуникацион лойиҳалар, уларни ўтказиш босқичлари ҳақида тавсиялар берилган.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются возможности использования информационно-коммуникационных технологий в биологическом образовании, пути подготовки студентов к созданию и использованию электронных ресурсов. Излагаются содержание образовательных, телекоммуникационных проектов и этапы их проведения.

The article deals with explores the possibilities of using information and communication technologies in biological education, ways of preparing students to the creation and use of electronic resources. The author of the article gives the contents of the educational telecommunication projects and information about stages of their implementation.

ЭРКИН КУРАШ, ХОТИН - ҚИЗЛАР МИСОЛИДА СПОРТ КУРАШИ ЧОҒИДАГИ ҲАРАКАТЛАРНИ ТАҲЛИЛ ҚИЛИШ

Р.Хайдаров – ассистент ўқитувчи

Ажиниёз номидаги Нукус давлат педагогика институти

Таянч сўзлар: кураш, полвон, эркин кураш техникаси, техник маҳорат, ҳужум қилиш усуллари, партер ҳолати.

Ключевая слова: борьба, борец, техника национальной борьбы, техническое мастерство, движение атак, состояние партер.

Key words: fight, the fighter, technology of national fight, technical skill, kinds of the attack, the doubled forces, fight in orchestra seats.

Ҳозирги замон эркин кураш техникаси бу ғалабани қўлга киритишга қаратилган ҳаракатларнинг муайян тузилишидир. Кураш тажрибаси жараёнида техник ҳаракатларнинг энг самарали қилиниши ишлаб чиқилган. Улар ҳужумга ўтиш, ҳимоя қилиш ва қарши ҳужумга ўтиш деган турларига бўлинади.

Техник маҳорат соҳасида ҳужумга ўтиш ҳаракатлари энг муҳим ҳаракат тури ҳисобланади. Ҳозирги замон эркин курашида ҳужумга ўтиш ҳаракатлари (кураш усуллари) нинг катта ҳажми ва ҳилма-хил турлари мавжуддир. Курашнинг асосий мақсади –рақибнинг курагини ерга теккизишдир. Бироқ кураш тик турган ҳолатдан бошланиши туфайли ҳужумнинг дастлабки қисми рақибни кўтариб йиқитишдан, яъни уни вертикал ҳолатдан горизонтал ҳолатга келтиришдан ҳамда унинг гавдасини букиб, курагини пастга қаратиб йиқитиш усулларида иборат бўлади.

Рақиб гавдасини муайян йўналишда айланишини таъмин этувчи механизм мана шу барча ҳаракатлар негизини ташкил этади. Ҳужум қилаётган курашчи ҳаракатларининг шакли, механизми ва куч-ғайратларининг мукамаллиги рақиб гавдасининг айланиш вақтидаги ҳаракат йўналишига боғлиқ бўлади. Агар рақиб гавдасини тик турган ҳолатдан гиламга эгиб, уни ёнбош билан йиқитишга ҳаракат қилинса, у ҳолда гавда ўзининг кўндаланг ўқи атрофида айланади. Унинг кураги ерга теккунча гавдаси тахминан 90° бурчак ҳосил қилиб бурилади. Бу рақиб кураги ерга теккизиб йиқитилгунча ўтиладиган энг қисқа йўлдир. Кураш тажрибасида рақибни орқа курагига йиқитиш мақсадида уни ўз устидан айлантириб олишнинг бир қанча усуллари ишлаб чиқилган: энгашиб туриб қаршилиқ кўрсатиш ва кўтариб ташлаш, оёқдан кўтариб йиқитиш, чалиб йиқитиш, оёқни–оёққа бураб йиқитиш ва оёқ билан бошқа хил ҳаракатларни бажариб рақибни орқаси билан гиламга йиқитиш ана шундай усуллардандир. Бироқ, рақиб ўзини орқаси билан йиқитишига зўр бериб қаршилиқ кўрсатади: олдинга энгашиб олади, оёғини орқага суриб, унга таяниб, сира букиб бўкиб бўлмас барқарор бурчак ҳосил қилиб туради. Бундай ҳолларда ҳужум қилаётган полвон рақибини ён томондан кўтариб ағдариш ва олдинга томон тортиб кўтариш ҳамда орқа кураги билан ерга йиқитиш имкониятига эга бўлади. Ён томондан ошириб отилган вақтда рақиб гавдаси 90° бурчак ҳосил қилиб, фақат ёни билан йиқилиши мумкин. Уни орқа кураги билан гиламга йиқитиш учун ҳужум қилаётган полвон рақиб гавдасини аста-секин кўндаланг (олд-орқа) ўқи атрофида 90°га буриб айлантириши ҳамда тикка турган ҳолатдаги узунасига тасаввур қилинган ўқ атрофида ҳам 90°га айлантириб туриб йиқитиши керак. Шунингдек, орқа-ён аралаш йўналиш бўйлаб ўтувчи ўқ атрофида айлантириб йиқитиш усулини қўллаш ҳам мумкин. Бу йўналишдаги бурилиш бурчагининг умумий йиғиндис 90° га яқинлашиб қолиши туфайли у энг қўлай йўналиш ҳисобланади.

Қийшиқ йўналишдаги ўқ атрофида айлантириб буриш ҳозирги замон эркин курашида қўйидаги усуллар группаси ёрдамида амалга оширилади: ён томондан силтаб тортилади, гавдани сиқикқа олиб бураб қайирилади ҳамда рақибни худди тегирмон тошидек айлантириб (елкадан ошириб) ағдарилади. Рақибни олд томондаги йўналиш бўйлаб 90° ли бурчак ҳосил қилиб, йиқитиш вақтида унинг гавдаси гиламга юзтубан (қорни билан) тушади. Қўракни пастга қаратиб белидан қўлни ўтказиб кучоклаб ушланади-да рақибни ердан силтаб кўтариш, шўнғигандек пастга эгилиб чўққайиб ўтирганча амалга ошириладиган усул деб аталади.

Рақибни олдинга қаратиб кўтарилади, кураги билан ерга ағдариш учун унинг гавдасини қарийб 270° га қадар эгилтириш лозим. Буни бажариш эса жуда ҳам қийин. Шу мақсадда олдинги йўналишда ҳаракат қилиб рақибнинг курагини ерга теккизиш учун бир неча усуллар группаси қўлланади: орқадан рақибни ошириб йиқитиш, рақибни энгашиб туриб йиқитиш, рақибни олд томондан силтаб тортиб, олд томондан чалиб ҳам олдинга силтаб тортиш йўли билан ағдариш ана шундай усуллар группасига киради. Рақиб гавдасини олдинга – ён томонга эгри ўқ атрофида айлантириб туриб, бураб йиқитиш анча қўлай усуллардан ҳисобланади. Бундай ҳолларда бурилиш дастлаб олдинга қараган йўналишда амалга оширилади ва мана шу бурилиш жараёнида рақиб гавдаси яна шу узунасига тасаввур қилинган ўқ атрофида ҳам айлантириб олинади. Шундай қилинган вақтда жами бурилиш даражаси 180° гача камаяди.

Шундай қилиб, амалда рақибнинг гавдасини айлантириб буриш, ағдариш ва уни икки кураги билан гиламга йиқитиш жараёнини саккиз йўналишда амалга ошириш мумкиндир.

Ҳозирги замон эркин курашида ҳужум қилишнинг кўпгина хилма-хил усуллари ва вариантлари ишлаб чиқилган. Ана шу усулларнинг асосий йиғмасига кирувчи услублардан 11 таси классификацияда кўрсатиб ўтилган. Рақибни даст кўтариб айлантириш, энгашиб «шўнғиш» ҳолатига ўтиб туриб ташланиш, ўзи айланиб туриб рақибни ҳам айлантириб ағдариш ҳамда чўққайиб ўтирган ҳолатдан рақибга ташланиш, рақибни ўз курагига олиб туриб олдинга ағдариш, рақибга энгашиб туриб ташланиш, рақибни силтаб туриб йиқитиш, унинг қўлларини бураб қайириш йўли билан йиқитиш ва елкадан ошириб ағдариш ана шундай усуллардан ҳисобланади.

Рақиб гавдасини барча зарур йўналишлар бўйича айлантириш учун «жуфт кучлар» ҳосил қилувчи маҳсул ҳаракатлар билан амалга оширилади. «Жуфт кучлар» иккита ҳаракат қилувчи куч ёрдамида ҳосил қилинади. Бу кучлар турли томонларга, яъни рақиб гавдасининг оғирлик марказидан юқори ва пастки томонларга йўналтирилган кучлардан иборат бўлади. Агар бу кучлар кўтариб айлантирилаётган рақиб гавдаси ушлаб кўтарилган жойда ёйсимон шаклда ҳара-

катта келтирилса, бу яна ҳам мақсадга мувофиқроқ иш бўлади. Айрим ҳолларда (силтаниб чиқиш, бураш ва қайириш усулларида) жуфт кучлар ҳужум қилаётган кишини кучи ҳамда гиламга таяниш ва ишқаланиш кучларининг раекцияси орқали ҳосил қилинади [1].

Ҳужум қилиш ҳаракатларини бажариш учун бир полвон ўз рақибини барқарор турган ҳолатдан чиқариб, уни гиламга ағдаришга интилса, иккинчи полвон барқарорлиқни сақлаб қолишга ва ўз рақибини мувозанат ҳолатидан чиқаришга уринади. Таяниб турилган вақтдаги барқарорлик даражаси ўша барқарорлиқни ҳосил қилиб турган бурчакка боғлиқ бўлади. Бу бурчакнинг катта кичиклиги эса полвон гавдаси қандай ҳолатда турганлигига боғлиқ бўлади (гавда оғирлик марказининг таянч нуктаси қандай баландликда жойлашганлигига, таянч майдонининг катталигига ҳамда мана шу майдондаги оғирлик марказидан кучнинг йўналиш чизиғи қандай ҳолатда эканлигига, шунингдек, гавданинг мана шундай ҳолатини сақлаб турган мушак-мускулларнинг ҳаракатига боғлиқ бўлади). Барқарорлиқнинг геометрик бурчаги деганда-гавданинг оғирлик марказидаги таянч нуктасидан чиқувчи чизиқ билан мана шу таянч майдонидаги майдон чеккасини бирлаштирувчи чизиқ орасидаги бурчак тасаввур қилинади. Бурчак қанчалик катта бўлса, мана шу йўналишдаги барқарорлик ҳам шунчалик юқори бўлади [1:44].

Шундай қилиб, таянч майдони қанча катта бўлса ва полвоннинг гавдасидаги оғирлик марказининг таянч нуктаси қанчалик пастроқ жойлашган бўлса, барқарорлик даражаси ҳам шунчалик катта бўлади. Полвоннинг гавдасидаги оғирлик марказининг таянч нуктасидан чиққан чизиқ таянч майдонинг чеккасига яқинлашиб борган ва ундан ҳам ташқарига чиқиб кетган вақтда мувозанат бузилади. Ҳаракат қилиш вақтида, яъни кураш жараёнида ҳар иккала полвон ҳам узлуксиз равишда ўз мувозанатларини йўқотиб ва яна тиклаб турадилар. Амалда ҳужум вақтида ҳужум қилаётган полвон ўз мувозанатини йўқотиш ҳисобига бирор усулни бажаради. Бунда ҳужум қилаётган киши ўз рақибни томонидан мувозанатнинг йўқотилиши ва сақлаб қолинишини, албатта, ҳисобга олади.

Рақибни ағдариб йиқитиш ёки ҳамла қилиб унга ташланиш йўналиши қай тарика танланиши рақибнинг барқарорлигини таъминлаб турган барқарорлик бурчагига боғлиқ бўлади, яъни усулни рақиб барқарорлик бурчаги кичикроқ бўлган томонга қараб бажарилади. Бу усулни ўша йўналишда рақиб мувозанати йўқолган вақтда бажарилса, яна ҳам яхшироқ натижа беради. «Гавда ҳолатини тез ўзгартира олиш маҳорати барқарорлик даражасини ошириб бориш ва таянч майдонининг ўртасидан бошлаб, оғирлиқ марказини мумкин қадар камроқ оғиш бурчаги томон суруб бориш, рақибнинг ҳаракатларига актив қаршилиқ кўрсатиш – булар бари курашда мувозанатни сақлаб қолиш негизи ҳисобланади, рақибнинг мувозанати йўқолган пайтдан ҳамда ўз мувозанатларини йўқотишдан ҳам моҳирлик билан фойдаланиб, ундан ҳужум қилувчи ҳаракатларни кучайтириш мақсадида фойдаланиш курашда юксак даражадаги техник ҳаракатлар қилишнинг асоси ҳисобланади» [1:47].

Адабиётлар

1. Галковский Н.М., Керимов Ф.А. Вольная борьба. –Ташкент: Медицина. 1987.
2. Алиханов И.И. Техника и тактика вольной борьбы. Изд. 2-е перераб и доп. –М.: Физкультура и спорт. 1986.
3. Деркач А.А., Исаев А.А. Творчество тренера. /Предисл. Понамарева Я.А., Филина В.П., Вайцеховский С.М. –М.: Физкультура и спорт. 1982.

Мақолада спорт кураши пайтида ҳаракатларни таҳлил қилишда эркин кураш тури ҳақида сўз этилган. Эркин курашда хотин-қизлар ҳаракатлари таҳлил қилиниб, ҳужумга ўтиш ҳаракатларининг турлари ўрганилиб чиқилган. Курашнинг асосий мақсади, техник маҳорат ҳақидаги фикрлари ифодаланган.

РЕЗЮМЕ

РЕЗЮМЕ

В статье говорится о виде спортивной борьбы при анализе движения на примере вольной борьбы. Анализируются атакующие движения женщин и девушек где рассматриваются разнообразные движения атаки. Главной целью статьи является рассмотрение отдельных технических тактик.

Агар рақибни у тик турган ҳолатдан икки курагига йиқитишнинг иложи бўлмай, уни кўкраги билан гиламга ағдарилса, у ҳолда кейинги ҳаракатлар уни партер ҳолатида туриб (ағдариб) кураш билан йиқитишга қаратилган бўлади. Рақибни кураги билан ерда чўккалаб ётган ҳолатдан –партер ҳолатидан курагини ерга қилиб ётқириш ҳаракатлари узунасига, ёнламасига ҳамда эгри чизиқ бўйлаб йўнатирилган ўк атрофида, кўп ҳолларда ён томонга ва олдинга –ёнга йўналтирилган ҳаракатлар орқали амалга оширилади. Рақибни партер ҳолатидан айлантириб йиқитиш чоғида энг мақсадга мувофиқ деб ҳисобланган беш хил йўналиш маълум. Бунинг учун (оёқ томонга буриш учун) мўлжалланган уч йўналишни амалда бажариб бўлмайди.

Рақибни тирсак ва тиззада турган ҳолатидан тўнтариш учун унинг гавдаси барча йўналишларда курагини паст томонга қилиб, тахминан 180° гача бурилади. Бунда ҳам тик туриш ҳолатидаги сингари ағдариш йўналишини барқарорлик бурчаги ҳаммадан кўра кичикроқ томонга қараб йўналтирилиши керак (бу бурчак гавда узунасига қараб тасаввур қилинган ўк атрофида айлантирилган вақтда ҳаммадан кўра кичикроқ бўлади).

Шунингдек, партерда рақиб гавдасини тўнтариш жуфт кучларни ҳаракатга келтириш йўли билан ҳам амалга оширилади. Бу тахминан шундай намоён бўради: биринчи куч –бу ҳужум қилувчининг (ўзига тортувчи ёки ўзидан итарувчи) кучидир, иккинчи куч эса кўп ҳолларда таянч нуктасининг раекцияси шаклида, гиламга ишқаланиш кучи тарзида ёхуд ҳужум қилувчи гавдасининг бирор қисмига қаршилик кўрсатиш тарзида намоён бўлади.

Шунингдек, тирсак ва тиззада туриш ҳолатида узунасига ва эгри йўналишда тасаввур қилинган ўк атрофида рақиб гавдасини айлантириш уни кўндаланг ўк атрофида айлантиришга қараганда анча фойдалироқ эканлигини ҳам ҳисобга олиш керак.

Ташланиш чоғида жуфт кучлар худди тик туриб ташланиш чоғидаги сингари усуллар билан ҳосил қилинади. Ҳозирги замон эркин курашида партер ҳолатида курашишнинг қўйидаги асосий усуллари мавжуд: рақиб гавдасини бураб қайириш йўли билан айлантириш, югуриб туриб рақибга ташланиш, рақибнинг орқа томонига ўтиб ҳужум қилиш, ўнбалок ошиб ва гавдани букиб туриб ҳужум қилиш, узунасига ва кўндалангига тасаввур қилинган ўк атрофида ўмболок ошиш йўли билан амалга ошириладиган кураш ана шулар жумласидандир.

Юқорида келтириб ўтилган таҳлил (рақиб гавдасининг эҳтимол тутилган ҳолатларидан келиб чиқиб) шартли равишдаги таҳлил бўлиб, бунда рақибнинг барқарорлик ва қаршилиқ кўрсата олиш даражасига боғлиқ бўлмаган ҳолда таҳлил этилган. Бундан мақсад ҳужум қилиш ҳаракатларининг эҳтимол тутилган формалари тўғрисида умумий тасаввур қилишдир. Олишув чоғида рақиб гавдасининг турли йўналишларидаги барқарорлик бурчаги қандай катталиқда эканлигини ҳисобга олишга ҳамда ҳужум йўналишини энг кам барқарорлик мавжуд бўлган томондан танлашга тўғри келади.

SUMMARY

In article it is about a type of wrestling in the analysis the movement on the example of free-style wrestling. The attacking movements of women and girls are analyzed where the various movements of the attack are considered. A main goal of article is consideration of separate technical tactics.

ЎҚУВ МАШҒУЛОТЛАРИНИ МОДУЛЛИ ТЕХНОЛОГИЯ АСОСИДА ЛОЙИХАЛАШ

Г.К.Изетаева - ўқитувчи

Р.Д.Нарбаева - ўқитувчи

Г.П. Кеунимжаева - 4-курс талаба

Бердақ номидаги Қорақалпоқ давлат университети

Г.Қ.Қалимбетова - ўқитувчи

Бердақ номидаги ҚДУ ёнидаги 1-сонли академик лицей

Таянч сўзлар: модулли технология, лойиҳалаш, инновация, дидактика, методология.

Ключевые слова: модульная технология, проектирование, инновации, дидактика, методология.

Key words: module technology, designing, innovations, didactics, methodology.

XXI аср бошларида барча ривожланган мамлакатларнинг илмий сиёсати фаннинг ўз потенциаллини мустаҳкамлаш билан бир қаторда, унинг ютуқларини самарали амалга оширишни тахмин этадиган жараёнларга ҳам қаратилмоқда. Жумладан, инновацияларни яратиш ва тарқатишнинг ягона, пухта ишлаб чиқилган механизми ҳозирги вақтда жамиятни ижтимоий-иқтисодий ривожлантиришнинг асосий қуролига айланмоқда. Жамият ҳаётида рўй бераётган ҳозирги ўзгаришлар таълим тизими олдида янги муаммоларни қўймоқдаки, буларга нимани ўқитиш ва қандай ўқитиш муаммоси долзарб қилиб қўйилмоқда.

Ўқитиш асрлар давомида маълум билимлар мажмуини эгаллашдан иборат бўлиб келган бўлса, ҳозирги пайтда билимларнинг бир авлод ҳаёти давомида эскириб қолаётганлигини кузатиш мумкин. Бунда, билимлар ҳажми, ҳатто айрим ихтисосликлар доирасида ҳам шунчалик улканки, мавжуд ўқитиш методикалари асосида уни ўзлаштириш амалда мумкин бўлмай қолди. Буларнинг ҳаммаси таълим олдида янги ахборотни мустақил қабул қилиш, баҳолаш ва тегишли қарорларни қабул қилишга қодир бўлган ижодкор шахсни тарбиялаш вазифасини қўймоқда.

XX асрда рўй берган кўпчилик фалокатларнинг сабаби техниканинг ўзидагина эмас, балки касбий омилкорликнинг етишмаслигида ҳамдир. Бундай муаммоларни ҳал этишда таълим ҳам етакчи ўринлардан бирини эгаллайди.

Таълим сифати ва самарадорлигини ошириш ва рақабатбардош кадрларни тайёрлаш масаласи педагогик технологияга қуйидагича таъриф берилди. “Педагогик технология – бу муайян лойиҳа асосида ташкил этиладиган, аниқ мақсадга йўналтирилган ўқув жараёнини мажму сифатида қараб, ушбу мақсаднинг натижаларини кафолатловчи таълим жараёнига технологик ёндошадиган таълимий тадбирдир”.

М.Тожиёв ва Б.Зиёмуҳаммедов томонидан педагогик технологияга қуйидагича таъриф берилди. “Педагогик технология – бу муайян лойиҳа асосида ташкил этиладиган, аниқ мақсадга йўналтирилган ўқув жараёнини мажму сифатида қараб, ушбу мақсаднинг натижаларини кафолатловчи таълим жараёнига технологик ёндошадиган таълимий тадбирдир”.

Республика олий таълим жараёнида А.Алимов, М.Қўчқаров, Э.Шарипов, И.Зулфуқаров, М.Ўралова ва бошқалар томонидан тайёрланган ўқув фанлари лойиҳалари муваффақиятли тажрибадан ўтказилмоқда, чунки, педагогик тажриба натижалари орқали яхлит таълим тизimini қайта қуриш талабларига жавоб берадиган сифат ўзгаришлари рўй беради. Педагогиканинг ҳозирги ва эртанги кун талабларига тўла жавоб берадиган янги сифатга ўтишни тезлаштириш учун инновацион таълимни, ундан келиб чиқадиган билишнинг илмий воситаларини ишлаб чиқиш, илғор педагогик тажрибани таҳлил этиш ва ёйишни жадаллаштиришни тақозо қилади.

Таълим-тарбияни самарали ташкил қилиш учун янги таълим технологияларига сифат жиҳатдан тез ўтиш учун объектив асос юзага келди, чунки иқтисодий ва ижтимоий ҳаётдаги инновацион жараёнлар ўз-ўзидан таълимда ҳам туб ўзгаришларни тақозо этмоқда. Ҳеч бир ўқитувчи эрта-кечми бу жараёндан четда қолиши мумкин эмас. Ўқитувчининг анъанавий иш усуллари фан, таълим ва ишлаб чиқариш интеграцияси ёки ўқитишни компьютерлаштириш сифатларини ўзлаштириш зарурияти буларни илмий-методик асослаш эҳтиёжининг туғилишида объектив омил бўлиб қолмоқда.

Бизга яхши маълумки, Педагогикада бошқа соҳалардан олинган кўплаб атамалардан фойдаланилади, бу педагогиканинг бошқа фанлар билан чуқур алоқада эканлигидан далolat беради. Чунончи, бугун ўқитишнинг самарадорлиги ва оқилоналиги, ўқитувчи, техника ва технология, таълим иқтисодиёти, ўқитишни компьютерлаштириш кабилар омил бўлади.

Адабиётларда «Янги тартиб-қоида», «янгилик», «инновация» тушунчаларининг маъновий мазмунини аниқлаш борасида турлича талқинлар мавжуд. Гап шундаки, Ҳозирги замон тилида бу сўзлар етарлича ўхшаш ва улар янги тартиб, усул ёки ихтиро сифатида талқин этилади. “Янги тартиб-қоида” моддий маънода аслида ижобий илғор янгиликни, бу тушунчани қабул қиладиган ва ундан фойдаланадиган ташкилий тизим учун янги бўлган ғоя, фаолият ёки моддий объектни англатади. Шу билан бир қаторда “янги тартиб-қоида” атамаси касбий маънода янги ва фойдали натижани юзага келтириш, ишлаб чиқиш, мослаштириш ва фойдаланиш жараёни сифатида қабул қилинади.

Янги тартиб-қоидаларни амалга ошириш жараёнида рўй берадиган илмий-техник, технологик, ташкилий ўзгаришлар кўпинча янги киритиладиган тартиб-қоида ёки инновацион жараён сифатида аниқланади. Янги тартиб-қоидани яратиш, ёйиш ва фойдаланиш даври инновацион цикл деб аталади. “Янги тартиб-қоида” тушунчасининг турли талқинларини қараб чиқиш, баъзи умумлаштирувчи хулосаларга келиш мумкин.

Биринчидан, исталган янги тартиб-қоида амалий характердаги якуний натижа, яъни маълум ижтимоий эҳтиёжни қаноатлантиришга қаратилган аниқ йўналишга эга.

Иккинчидан, тартиб-қоидага доимо башорат қилиш ва бошқарилиш объекти бўлиши лозим бўлган мураккаб жараён сифатида қаралади.

Учинчидан, янги тартиб-қоидани амалга ошириш ижтимоий меҳнатнинг турли соҳаларида тадқиқот ва ишлаб чиқиш жараёнларини жадаллаштириш билан боғлиқ.

Тўртинчидан, ҳар бир янги тартиб-қоида маълум техник, иқтисодий ва ижтимоий самарага эришишни таъминлаши лозим.

Шундай қилиб, «янги тартиб-қоида» ва «инновацион жараён» атамалари айнан ўхшаш, бир хил маънога эга. Инновациялар таълимнинг бошланганидан буён, янгилик киритиш, мавжуд таълимни ўзгартириш, такомиллаштириш ва яхшилаш сифатида у билан ёнма-ён келмоқда. Таълимдаги инновация сўнгги даврлар маҳсули эмас, бироқ уни педагогик категория сифатида жуда ёш деб ҳисоблаш мумкин. Бу унинг таърифланишидаги хилма-хилликларга асосий сабаб бўлмоқда.

Кўпинча «инновация» атамаси ўрнига унга яқин турдаги атамалар ҳам ишлатилмоқда. Масалан, ислох модернизация, такомиллаштириш, замонавийлаштириш кабилар. Улар таҳлил этилаётган тушунчанинг маъносини ҳар доим ҳам тўла очиб беравермаса-да, асосий нарса – янгиликни, ўзгаришларни ифодалайди.

Инновациянинг турли таърифларига тўхталиб ўтайлик. «инновация» (янгилик) луғатларда ва энциклопедияларда турлича талқин этилади. Масалан, «инновация» (лотинча *inovatis*) – янгилик, янги тартиб-қоида, ўзгариш деган маънони англатади. Инновация бирор янги нарса, тартиб-қоиданинг киритилишини англатиб, у лотин тилидан келиб чиққан: *in- novis* – янги ва янгиланиш, янгилик, ўзгаришни англатади. «Янгилик» атамаси янгилик, янгиланиш сифатида англатади. Янгилик бу техник, технологик ихтиро ва ютуқлардан амалий фойдаланишдир. У (инновация) педагогик категория сифатида таълимга янгилик киритишни ифодалайди. Янгилик кўпинча янги усул, восита, янги концепция, дастур кабиларнинг киритиш ҳамда қўлланашга ҳам хосдир. «Янгилик» атама сифатида таълимни модернизациялаш ёки замонавийлаштириш тушунчаси моҳиятини ёритади. Аксарият таърифларда янгилик ўзгаришни англатади, деган фикр устун туради. Лекин бунда айрим янги ўзгаришларни, бошқалар эса миқдорий ўзгаришларни, учинчи бир одамлар сифат – бирор янги нарса, моделларни киритиш жараёнини назарда тутадилар.

Шундай қилиб, биз ўз ишларимизда олий таълим педагогикасида «инновация» («янгилик») тушунчаси орқали ўқув-тарбия жараёнини яхшилаш ва такомиллаштириш, педагогик технология тамойиллари асосида фанларнинг ўқув машғулотларини модулли технология асосида лойиҳалашга йўналтирилган дидактик, методик ҳамда ташкилий-техник ўзгаришларни ифода этдик. Янги тартиб-қоидаларнинг узлуксизлиги Таълим ижтимоий тизимнинг бир қисми бўлгани сабабли, у ўз ривожланишида жамиятдаги йўналишларга эргашиб рўй бераётган ўзгаришларни ҳисобга олиши лозим. Ана шу доирада инновациялар таълим олдида турган вазибаларни муваффақиятли амалга оширишнинг асосий шартларидан бири ҳисобланади. Шу сабабли, янгиликларнинг бошқа соҳаларда муваффақиятли амалга оширилишини таълим соҳасидаги янги тартиб-қоидаларсиз тасаввур қилиш мумкин эмас.

Таълимдаги янгилик, таълим жараёнига алоҳида эътибор бериш, янги билимларни фанлар асосига таяйиб аниқлаш, уларни ихтирочилик ва моҳирлик билан топиш ёки фанларнинг синтезлашуви ва интеграллашуви орқали яратиш тушунилиб, таълимнинг инновациялашуви-таълимнинг илмий билимлар, илмий методология ва инновацияларни ривожланувчанлигига асосланиш демакдир. Педагогик ва ахборот технологиялари ҳам таълимдаги инновациялардир.

Адабиётлар

1. Каримов И.А. Юксак маънавият – енгилмас куч. -Т.: «Маънавият», 2008.
2. Махмутов М.И. Современный урок. - М.: Педагогика, 1985.

Таълим тарбия ишидан инсонлар – жамият ҳам манфаатдор бўлиши лозим. Буларнинг ҳаммаси, меҳнатнинг барча соҳаларидаги инновацион фаолият ижтимоий ривожланиши билан биргаликда унинг истикболини белгилаш ва ташкил этиш характерида бўлишини талаб қилади. Дарвоқе, таълим тарбиядаги янгиликлар худди ўша мақсадни кўзда тутди ва шундай аҳамиятга эга: улар худди жамиятдаги каби унинг ривож ва таракқиётига кўмаклашиши керак.

Жамиятдаги янгиликлар оммавий ва узлуксиз характерда эканлигини ҳисобга оладиган бўлсак, улар таълим-тарбияда ҳам ана шундай характерда бўлиши лозимлиги аён бўлади. Буларнинг барчаси таълим-тарбия жараёнининг мазмуни ва шаклини ташкил этилиши, шунингдек, янги тартиб-қоидалар киритилиши заруриятини яратади. Улар ўқитишнинг бевосита мақсадларига эришишигина эмас, балки жамиятнинг узок муддатли вазибаларини ҳал этишга ҳам қаратилган бўлади. Шундай қилиб, таълимдаги янги тартиб-қоидалар келажакка қўйилган узок муддатли инвестициядан иборатдир.

Таълим янгиликларни ўзлаштирибгина қолмасдан, балки уларни яратади ҳам. Улар орқали эса педагог-новаторларни тарбиялашни амалга оширади. Ижодкорлик иши (шу жумладан, таълимда ҳам) ҳамма вақт янги тартиб-қоидаларнинг таркибий қисми бўлиб келган ва шундай бўлиб қолади. Гарчи, вақти келиб ўқитувчилар ўрнини ўқитадиган машиналар эгаллайди деган фикрлар мавжуд бўлса ҳам ўқитувчи (ўқитувчи шахси) таълимда билимлар ва ижодкорлик жараёнларининг бевосита элтувчиси сифатида марказий ўринни эгаллаб қолаверади.

М.И.Махмутов, В.А.Сластенин ишларида ижодкорлик муаммоларига алоҳида эътибор қаратилади, талаба ва ўқитувчининг меҳнатини ижодий деб ҳисоблаш кўрсатиб берилди. Ижодий фаолиятда, талабанинг касбий қобилиятларини ривожлантириш учун шароитлар яратилади, ўқув фанларига бўлган қизиқиш ортади, талабаларнинг дунёқараши кенгайди. Н.Сайдахмедов [3] фикрича, ижодий фаолият новаторлик ва маҳорат билан тавсифланади ва методик маҳоратни аниқлашни таклиф қилади, бу маҳоратни ижод билан боғлайди.

Педагогик технология тамойиллари асосида фанларнинг ўқув машғулотларини модулли технология асосида лойиҳаларини тузиб чиқишда албатта, ижодкор ўқитувчиларнинг ўрни бекиёсдир. Илк бора ўқув машғулотларнинг лойиҳаларини тузишнинг илмий-назарий асосини ятаган олимлар Б.Зиёмухаммедов, Л.В.Голиш, М.Тожиев, Д.М. Файзуллаева, Ҳ.Қаршибоев, Д.Юнусова бошқаларнинг ишларида, унинг амалиётга татбиқини А.Алимов, М.Қўчқаров, Э.Шарипов, И.Зулфуқаров, М.Ўралова ва бошқаларнинг ишларида кўриш мумкин

Шунинг учун ҳам ўқитувчи таълим жараёнидаги барча янгиликлар модернизациясининг амалий жараёнлари мажмуининг марказий бўғини бўлиб қолаверади. Айтилган фикр аввало, ўқитувчи меҳнатда техник ютуқлар, биринчи навбатда, компьютер технологиялари ютуқларидан фойдаланиш зарурлиги ҳақидаги гоёни илгари суради. Шунингдек, ахборот-коммуникация базасида ўқитишнинг махсус дидактик воситаларини яратишга тааллуқли ишларни амалга ошириш, ўтказиш зарурати, ўқув ишида педагогик дастурлаш воситалари, ўқитиш вазибаларини ҳал этишга йўналтирилган компьютер дастурлари каби янги тартиб қоидалардан янада кенгрок фойдаланилиши тақозо этади.

3. Олий математика. / М.Тожиевнинг умумий тахрири остида: ЎЗР Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги ҳузуридаги Олий ва ўрта махсус, касб-хунар таълимини ривожлантириш маркази. /Қўчкаров М.У., Зулфиконов И.М., Изетаева Г.К., Опаева Г.А. /Ўқув ва илмий-услубий қўлланма. –Тошкент: «TAFARRUR-BO‘STON», 2011. 240-б.
4. Сайидахмедов Н.С. Ўқитувчининг педагогик тизимда тутган ўрни. // «Халқ таълими». – Тошкент: 1993. № 6-7. 9-12-б.
5. Сластенин В.А., Подымова Л.С.. Педагогика инновационная деятельность. -М.: 1998.
6. Тожиев М., Зиёмухаммадов Б. Педагогик технологиянинг таълим-тарбия жараёнига татбиқи ва унинг баркамол авлод фазилятларини шакллантиришдаги ўрни. Монография. -Т.: «MUMTOZ SO‘Z». 2010. 214- б.

РЕЗЮМЕ

Мақолада таълимдаги инновацияларнинг назарий асослари таҳлил қилиниб, инновацион технологияларни таълим жараёнида қўллаш механизмлари берилган. Ўқув машғулотларини модулли технология асосида лойиҳалаш педагогик технологиянинг таркибий қисми бўлиб, таълим жараёнидаги инновациялардан бири эканлиги асослаб берилган ҳамда “Математик анализ”, “Олий математика” фанлари ўқув машғулотларининг лойиҳалари тузиб чиқилганлиги, бу эса таълим жараёнида инновация эканлиги илмий асосланган.

РЕЗЮМЕ

В статье описан механизм применения в процессе образования инновационных технологий, приводится теоретический анализ инноваций в образовании. При проектировании учебных занятий по предметам «Математический анализ» и «Высшая математика» мы использовали метод технологии модуля, который является одним из примеров инновационных технологий в образовании.

SUMMARY

The article deals with the description of using innovational technologies in the process of education. In designing the lessons in the subject “Mathematical analysis” and “Higher Mathematics” we used the method of module technology that is considered to be an example of innovational technologies in education.

“MEHNAT TA’LIMINI O’QITISH METODIKASI” FANINI O’QITISHDA INTERFAOL METODLARDAN FOYDALANISH ORQALI TA’LIM SIFATINI OSHIRISH

A.Kurmanov – *katta o’qituvchi*

M.Amanbaev - *katta o’qituvchi*

T.Shamuratova - *katta o’qituvchi*

Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti

Tayanch soʻzlar: muammoli vaziyat metodi, muammoli ta’lim texnologiyalari, kreativ fikrlash, kompetentlik.

Ключевые слова: метод проблемной ситуации, проблемные образовательные технологии, креативное мышление, компетентность.

Key words: method of problem situation, problem educational technologies, creative thinking, competence.

Hozirgi vaqtda ta’lim jarayonida o’qitishning zamonaviy metodlari keng qo’llanilmoqda. O’qitishning zamonaviy metodlarini qo’llash o’qitish jarayonida yuqori samaradorlikka erishishga olib keladi. Ta’lim metodlarini tanlashda har bir darsning didaktik vazifasidan kelib chiqib tanlash maqsadga muvofiq sanaladi [1].

An’anaviy dars shaklini saqlab qolgan holda, unga turli-tuman ta’lim oluvchilar faoliyatini faollashtiradigan metodlar bilan boyitish ta’lim oluvchilarning o’zlashtirish darajasining ko’tarilishiga olib keladi. Buning uchun dars jarayoni oqilona tashkil qilinishi, ta’lim beruvchi tomonidan ta’lim oluvchilarning qiziqishini orttirib, ularning ta’lim jarayonida faolligi muttasil rag’batlantirilib turilishi, o’quv materialini kichik-kichik bo’laklarga bo’lib, ularning mazmunini ochishda aqliy hujum, kichik guruhlarda ishlash, bahs-munozara, muammoli vaziyat, yo’naltiruvchi matn, loyiha, rolli o’yinlar kabi metodlarni qo’llash va ta’lim oluvchilarni amaliy mashqlarni mustaqil bajarishga undash talab etiladi.

Bu metodlarni interfaol yoki interaktiv metodlar deb ham atashadi. Interfaol metodlar deganda-ta’lim oluvchilarni faollashtiruvchi va mustaqil fikrlashga undovchi, ta’lim jarayonining markazida ta’lim oluvchi bo’lgan metodlar tushuniladi. Bu metodlar qo’llanilganda ta’lim beruvchi ta’lim oluvchini faol ishtirok etishga chorlaydi. Ta’lim oluvchi butun jarayon davomida ishtirok etadi. Ta’lim oluvchi markazda bo’lgan yondoshuvning foydali jihatlari quyidagilarda namoyon bo’ladi:

- ta’lim samarasi yuqoriroq bo’lgan o’qish-o’rganish;
- ta’lim oluvchining yuqori darajada rag’batlantirilishi;
- ilgari orttirilgan bilimning ham e’tiborga olinishi;
- o’qish shiddatini ta’lim oluvchining ehtiyojiga muvofiq lashtirilishi;
- ta’lim oluvchining tashabbuskorligi va mas’uliyatining qo’llab-quvvatlanishi;
- amalda bajarish orqali o’rganilishi;
- ikki taraflama fikr-mulohazalarga sharoit yaratilishi.

“Muammoli vaziyat” metodi - ta’lim oluvchilarda muammoli vaziyatlarning sabab va oqibatlarini tahlil qilish hamda ularning echimini topish bo’yicha ko’nikmalarini shakllantirishga qaratilgan metoddir.

“Muammoli vaziyat” metodi uchun tanlangan muammoning murakkabligi ta’lim oluvchilarning bilim darajalariga mos kelishi kerak. Ular qo’yilgan muammoning echimini topishga qodir bo’lishlari kerak, aks holda echimni topa olmagach, ta’lim oluvchilarning qiziqishlari so’nishiga, o’zlariga bo’lgan ishonchlarining yo’qolishiga olib keladi. «Muammoli vaziyat» metodi qo’llanilganda ta’lim oluvchilar mustaqil fikr yuritishni, muammoning sabab va oqibatlarini tahlil qilishni, uning echimini topishni o’rganadilar. Quyida “Muammoli vaziyat” metodining tuzilmasi keltirilgan

“Muammoli vaziyat” metodining tuzilmasi
 “Muammoli vaziyat” metodining bosqichlari quyidagilardan iborat:

1. Ta’lim beruvchi mavzu bo’yicha muammoli vaziyatni tanlaydi, maqsad va vazifalarni aniqlaydi. Ta’lim beruvchi ta’lim oluvchilarga muammoni bayon qiladi.

2. Ta’lim beruvchi ta’lim oluvchilarni topshiriqning maqsad, vazifalari va shartlari bilan tanishtiradi.

3. Ta’lim beruvchi ta’lim oluvchilarni kichik guruhlariga ajratadi.

4. Kichik guruhlar berilgan muammoli vaziyatni o’rganadilar. Muammoning kelib chiqish sabablarini aniqlaydilar va har bir guruh taqdimot qiladi. Barcha taqdimotdan so’ng bir xil fikrlar jamlanadi.

5. Bu bosqichda berilgan vaqt mobaynida muammoning oqibatlari to’g’risida fikr-mulohazalarini taqdimot qiladilar. Taqdimotdan so’ng bir xil fikrlar jamlanadi.

6. Muammoni echishning turli imkoniyatlarini muhokama qiladilar, ularni tahlil qiladilar. Muammoli vaziyatni echish yo’llarini ishlab chiqadilar.

7. Kichik guruhlar muammoli vaziyatning echimi bo’yicha taqdimot qiladilar va o’z variantlarini taklif etadilar.

8. Barcha taqdimotdan so’ng bir xil echimlar jamlanadi. Guruh ta’lim beruvchi bilan birgalikda muammoli vaziyatni echish yo’llarining eng maqbul variantlarini tanlab oladi.

“Muammoli vaziyat” metodining afzalliklari:

- ta'lim oluvchilarda mustaqil fikrlash qobiliyatlarini shakllantiradi;
 - ta'lim oluvchilar muammoning sabab, oqibat va echimlarni topishni o'rganadilar;
 - ta'lim oluvchilarning bilim va qobiliyatlarini baholash uchun yaxshi imkoniyat yaratiladi;
 - ta'lim oluvchilar fikr va natijalarni tahlil qilishni o'rganadilar.
- “Muammoli vaziyat” metodining kamchiliklari:
- ta'lim oluvchilarda yuqori motivatsiya talab etiladi;
 - qo'yilgan muammo ta'lim oluvchilarning bilim darajasiga mos kelishi kerak;
 - ko'p vaqt talab etiladi.

Muammoli ta'lim texnologiyasi – talabalarda izlanish olib borish uchun zaruriy ko'nikma va malakalarni shakllantirish, bilish va ijodiy qobiliyatlarni rivojlantirishga qaratilgan pedagogik faoliyatidir. Bunda mavzu mashg'ulotlari va didaktik materiallarni muammoli tarzda tashkil etish yuqori pedagogik samarani beradi. Muammoli ta'lim texnologiyasida muammoli bayon, evristik suhbat, muammoli namoyish, izlanishga asoslangan amaliy mashg'ulot, ijodiy topshiriq, muammo uchun ishchi farazni shakllantirish, masalalarni muammoli echish, muammoli vazifa, o'yinli muammoli vaziyatlarni qo'llash talabalarni mantiqiy fikrlashga, ilmiy farazlarni shakllantirishga o'rgatadi, ilm-fan haqidagi tasavvurlarni kengaytiradi.

Muammoli ta'lim bosqichlari: muammoli vaziyat yaratish → vaziyatlarni tahlil qilish asosida muammolarni qo'yish → farazlarni yuzaga chiqarish almashtirish va tekshirish jarayonlarini mujassam etuvchi muammolarni hal etish → echimni tekshirish.

Empatik - boshqa odamlarning psixik holatlarini tushunish va ularga hamdardlik qobiliyat turi.

Ko'nikma - uzoq vaqt davomida takrorlash natijasida paydo bo'ladigan kishining anglangan ish xarakterlarini bajarishdagi avtomatlashgan usulidir.

Malaka - shaxsning bilim va ko'nikmalariga asoslangan holda ma'lum faoliyatni muvaffaqiyatli bajarishga tayyorligi.

Glossariy - muayyan mavzuga oid atamalarini qamrab olgan kichik hajmli lug'at. O'qituvchining kommunikativ

qobiliyati - talabaga to'g'ri muomala qila olish, ularga yaqin bo'lish, ular bilan pedagogik samarali hamkorlik o'rnatish qobiliyati.

Kommunikativ qobiliyat - boshqalarning ruhiy holatlarini tushunish va ularga hamdardlik munosabatida bo'lish asosida ta'lim va tarbiya bera olish qobiliyatidir

Interaktiv - o'zaro harakat qilmoq.

Interfaol metod – («inter» - o'zaro va «act» - harakat qilmoq) o'qituvchi va o'quvchilarning o'zaro hamkorlikdagi faoliyatini, o'quv axborotlarini o'zlashtirish jarayonidagi faollikni, ijodkorlik, mustaqillikni shakllantirishga, shuningdek, o'qitish maqsadlarining to'laqonli amalga oshirishga yordam beruvchi chora-tadbirlar majmuasi.

1. Muammoli ta'lim va uning mohiyati;

2. Muammoli vaziyatlar va ulardan foydalanish;

3. Mexnat darsida muammoli ta'limni qullash;

4. Muammolikni o'quvchilarning mustaqil faoliyatiga ta'siri.

Xozirgi pedagogik va psixologik tadqiqotlar insonning ijodiy fafakkuri, ijodiy qobiliyatlari, ijodiy faoliyati sharoitidagina rivojlanishi mumkinligini kursatmoqda. Mavjud tushuntirish illyustratsiyasini ukitish ana shu sharoitlarga etarlicha javob bermaydi.

Kasbiy kompetentlikni shakllantirishga yo'naltirilgan zamonaviy ta'lim texnologiyalari asosida talabalarning intellektual va emotsional-motivatsion rivojlanishi, bilim va kasbiy malakalar shakllanishi, ta'lim jarayoniga qadriyat sifatida yondashish munosabatini ta'minlash, faollikni oshirish, o'z-o'zini anglash va mustaqilligini shakllantirish yotadi.

“Mehnat ta'limini o'qitish metodikasi” fani bo'lajak mehnat o'qituvchilari tomonidan nazariy bilimlarni o'zlashtirish negizida ularning mustaqil, kreativ fikrlash qobiliyatini ham rivojlantirishi zarur. Ushbu zaruriyat barcha yo'nalishlar bo'yicha amaliyotchi-talabalarning kasbiy faoliyatda samarali natijalarga erishishlarini ta'minlash maqsadida ularni pedagogik amaliyot jarayonida ilg'or pedagogik texnologiyalarni muvaffaqiyatli, maqsadli va o'rinli qo'llay olishlari uchun sharoit yaratib berish orqali qondiriladi.

Adabiyotlar

1. Tolipov O'.Q. Pedagogik texnologiyaning nazariy asoslari. // «Uzluksiz ta'lim». -2004. №1. 16-26-b.
2. Muslimov N.A., Sharipov Sh.S., Sattorov V.N., Davlatov K. Mehnat ta'limi o'qitish metodikasi. O'quv qo'll . -Toshkent: 2009.
3. Qo'ysinov O.A., Sattorov V.N., Yakubova H.S. Mehnat ta'limidan amaliy mashg'ulotlarni tashkil etish metodikasi. (Metodik qo'llanma). -T.: Nizomiy nomli TDPU, 2011.

РЕЗЮМЕ

Мақолада “Мehnat та'limини о'қитиш методикаси” фанини о'қитишда интерфаол методларни қолланиш орқали бо'лажак меҳнат о'қитувчилари томонидан назарий билимларни о'злаштириш негизда уларнинг муқтақил, креатив фикрлаш қобилиятини ривожлантириш ҳақида со'з этилган.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются интерактивные методы обучения по предмету «Методика обучения образования труда» на основе усвоения теоретических знаний будущих преподавателей для развития независимого, креативного и творческого мышления.

SUMMARY

The article deals with interactive methods of teaching the subject "Methodology of teaching labor education" on the basis of mastering the theoretical knowledge of future teachers for the development of independent and creative thinking.

ОЛИЙ ЎҚУВ ЮРТИ ТАЛАБАЛАРИНИНГ ИЖОДИЙ ФАОЛЛИГИНИ ШАКЛЛАНТИРИШДА МЕДИАКОМПЕТЕНТЛИКНИНГ РОЛИ

А.Қыдырнязов - ассистент ўқитувчи

Ажиниёз номидаги Нукус давлат педагогика институти

Таянч сўзлар: ижодий фаоллик, АКТ компетентлиги, медиатаълим, медиа матн, медиасаводхонлик, медиакомпетентлик.

Ключевые слова: творческая активность, ИКТ компетентность, медиаобразование, медиаграмотность, медиа текст, медиакомпетентность.

Key words: creative activity, ICT competence, media education, media literacy, media text, media competence.

Инсоният жамиятининг ахборотлашиши жараёни бизнинг таълим тизимимиз олдида янги вазибаларни кўяди. Чунки бу таълим тизимининг махсули юкори интеллектуал даражада ривожланган, доимий ўрганиш ва ўзини мукамаллаштириш қобилиятига эга

бўлган, ўзининг ижтимоий, касбий ва билиш фаолиятини замонга мос келадиган шаклда эпчиллик билан ўзгартира олиш имкониятига эга бўлган замонавий педагогга бўлган талоб кундан-кунга ортиб бормоқда. Таълим тизимида эса таълим тарбия жараёнида элек-

трон медиа воситаларини қўллаш ва унинг рухий-педагогик хусусиятларини ҳисобга олиш энг муҳим янгиликлардан бири саналади. Шу сабабли ҳам медиакомпетентлик тушунчаси фавқуллоҳда зарур ҳодисалардан ҳисобланиб, уни таълим жараёнида бўлғуси педагогларнинг ижодий фаоллигини шакллантиришга мўлжаллаб ўтказиш ниҳоятда долзарб ва аҳамиятли масалалардан бирига айланмоқда.

Тез ўзгараётган жамиятда медиатеχνологик таракқиёт натижасида пайдо бўлган медиакомпетентлик муаммосини ойдинлаштириш масаласини ҳал қилиш ва изоҳлаш ниҳоятда мураккабдир. Энг аввало шуни айтиш зарурки, медиакомпетентлик умумий малакалар мажмуини англатади, у медианинг барча турлари билан боғлиқ бўлиб, медиа оламида юқори туради, деб баҳоланиши ва у медиа оламда ҳаракат қилишни, ундан хабардорликни ва уни яхши тушунишни билдиради. Демак, у янги ахборот технологияларигагина тааллуқли бўлиб қолмай, балки эски технологияларни ҳам ўз ичига олади.

Ёш авлодга хуруж қилиб келаётган кўп миқдордаги ахборот оқимлари уларда бир бутун дунёкарашни эмас, балки «курама» дунёкарашни шакллантириши мумкин. Талабалар ҳар хил ахборотларни қабул қилишда уларга танқидий ёндашиши мумкин. Танқидий тафаккур медиатаълимнинг пировард натижаларидан биридир. Медиатаълим натижаларининг мажмуи таълим олувчиларнинг медиакомпетентлигидир.

Ҳозирги замон олий таълими муассасалари ўз фаолиятида ахборот оқимининг кўп векторлигини доим ҳисобга олиш зарур. Бу оқимлар орасида таълим тизими асосида юзга келган ташкиллаштирилган, маълум мақсадга йўналтирилган оқимлар ҳам бор. Аммо бундан ташқари оммавий ахборот воситаларидан ва интернетдан оқиб келувчи, бошқариб бўлмайдиган, ўз-ўзидан юзга келадиган оқимлар ҳам мавжуд. Олий таълимнинг асосий вазифаси ҳар иккала тур ахборот оқимлари эффективлигини уйғунлаштиришдан иборат. Шундай қилингандагина, таълим олувчиларда танқидий фикрлаш тарзини шакллантириш зарурати пайдо бўлади. Буни ўқувчилар медиатаълимдан саводли бўлган тақдирдагина амалга ошириши мумкин. Аммо ҳозиргача олий таълимда медиа таълимни қандай амалга ошириш мумкинлиги ҳақида мунозаралар давом этмоқда.

Бизнинг фикримизча, бўлғуси педагогларни етиштириб чиқарадиган олий таълим муассасалари ичида энг қулайи уйғунлаштирилган медиатаълимдир. Фақат шундагина медиакомпетентликни шакллантириш ахборот дарслари тизимига уйғунлашади.

Компьютерлаштириш ва ахборотлаштириш шахсий компьютерларни универсал ўқитиш воситасига айлантирди. Бошқа кўпгина ўқитиш воситалари мактаблардан аста-секинлик билан йўқ бўлиб бормоқда янги пайдо бўлган бошқа асбоб – ускуналар ҳам шахсий компьютерга нисбатан ердამчи воситадир. Ҳозирги давр ўқитувчиси эса нафақат ўқув жараёни учун аппаратлар билан таъминланишга, балки дастурлар, ҳар хил шаклдаги файллар билан ишлаш кўникмаларига, дарслар учун дидактик миқдорий материалларни ҳар хил мультимедия коллекциялари ва таълим компонентлари йиғиндиси билан жиҳозлаш ва унинг бошқа томонларига эътибор қаратиш зарур. Ахборот етказиб берувчи электрон воситалар «иш дафтарлари» сифатида қонунлаштирилгач, ўқувчилар ҳар хил дастурлар материаллари асосида ва уларнинг ҳар хил вариантлари ёрдамида бажарилган уй вазифаларини топшира бошлайди. Баъзан бу педагогнинг АКТ компетентлигини синаб кўриш учун ғаразли ниятда синов ҳам амалга оширилиши мумкин. Буларнинг

барчаси бўлғуси ўқитувчининг медиа билимига эга бўлиши зарурлигини кўрсатиб турибди.

Бизнинг оддий ҳаётимизда нарса ва предметлар тўлиб-тошиб етибди, шунингдек, педагог ўз ижодий энергиясини сарф қилиши зарур бўлган соҳалар ҳам талайгина. Шу сабабли ҳам педагогнинг ижодий фаоллиги тушунчаси бўлғуси педагогнинг қайси соҳада фаолият кўрсатиши лозимлиги билан конкретлаштирилиши ва у муайян бир соҳа билан чегараланиши керак.

Биз ўз тадқиқотимизда мазкур соҳаларни конкретлаштиришимиз ва бизни қизиқтирган қайси янги ахборот технологияларидан (мавжуд бўлганларидан ва келгусида пайдо бўладиганларидан) фойдаланиб амалга ошириладиган касбий фаолиятларни аниқ кўрсатамиз. Ишда шунингдек, педагогларнинг, қандай вазифаларни ҳал қилишда қайси ижодий фаолиятлари фаоллиги масалалари бизни қизиқтираётганлигини деталлаштириб, батафсил ойдинлаштирамиз.

Бундай фаолият турларига:

1. ўқув дастурларини ишлаб чиқиш ва лойиҳалаш;
2. уларнинг мундарижаси бўйича ишлар олиб бориш;
3. ўрганилаётган компьютер дастурларини танқидий ва конструктив қабул қилиш;
4. янги педагогик инновацион технологияларни ўзлаштириш қабилар қиради.

Бир ўлчовли тасниф ҳақиқатга тўғри келмайди. Бундай мезон ва даражалар кўшимча равишда «фаол фаолият» доирасида амалга оширилган еки ишлаб чиқилган баҳолаш мезони бўлишини талаб этади. Гап шундаки, бу ҳолатда фаоллик юқори бўлиши мумкин, аммо у ўзига мувофиқ бир восита билан асосланмаган бўлиши мумкин. Бунда фаоллик фақат зарар келтириши мумкин. Юқори фаоллик ўзига мувофиқ билим ва малакалар билан таъминланган бўлиши зарур. Бу фаоллик намоён бўлишининг қулай кўринишидир. Шу билан бирга паст фаоллик муайян соҳадаги фаолият воситаларини эгаллаган бўлиши билан ҳам ва эгалламаган бўлиши билан ҳам кузатилиши мумкин. Тадқиқотда бундай ҳолатларда ҳам мактабларда ёки олий таълимда таълим олувчиларнинг ижодий фаоллигини шакллантириш масалаларига кенг ўрин берилган.

Немис олимлари медиакомпетентлилик даражаси, таркибини аниқлашнинг қуйидаги асосий ўлчовларини ажратиб кўрсатади.

Билишга оид ўлчов: медиани ва у тақдим этаётган ахборотни билишни, тушунишни ва таҳлил этишни талаб қилади;

Ахлокий ўлчовли: медиа ахлокий аспектда қаралиши ва баҳоланиши зарур;

Ижтимоий ўлчов: билим ва ахлокий ўлчовлар ижтимоий ва сиёсий фаолият доирасида қоришиб кетади.

Аффе́ктив ўлчов: медиа алоқа қилиш ва завқланиш вазифасини бажариши зарур. Ушбу фактга босиқлик билан ендашиш – медиадан фойдаланишда муҳим аспект.

Этик (одо́б – ахло́к) ўлчов: бунда медиа фикрни ифодалаш ва ахборотни етказиш имкониятларининг воситачиси сифатида қаралади. Бу кўрсаткич бошқа кўрсаткичларни тўлдиради.

Фаолият ўлчови: бу ўлчов медиадан фойдаланиш малакасининг қай даражада эканлигини билдиради. Медиа ишини мустақил ташкил этишни билдиради [1,2,3,4].

Хорижий педагоглар мазкур терминни илгаридан қўллайдилар. Ушбу термин билан «медиага нисбатан малакали, мустақил, ижодий ва ижтимоий – жавоб-

гарлик билан муносабатда бўлишни тушунадилар» [5].

Медиакомпетентликни ривожлантириш бир қатор компонентларга асосланади:

Биринчи компонент – тажриба.

Иккинчи компонент – медиа соҳасига малакаларни фаол жалб этиш.

Учинчи компонент – мустақил билим олишга етишиш – тайёргарлик [6].

С.Дж.Бэрэн шахснинг медиакомпетентлиги учун зарур бўлган малакалар таснифини таклиф этади: «медиа матннинг мазмунини тушуниш, қабул қилиш ва «шовқинни» филтрлаш учун ҳаракат қилиш қобилияти ва тайергарлиги; медиа матнни тушуниш ва унинг таъсир кучини ҳурмат қилиш; идрок қилишда эмоционал ва асосланган реакцияларни фарқлаш қобилияти ва шунга мувофиқ хатти – ҳаракат; медиа матн мазмуни ҳақида компетентли тахмин қилишни ривожлантириш; унинг жанрлари шартлилигини билиш ва уларнинг синтезини аниқлаш қобилияти; уларнинг манбалари қанчалик таъсирчан бўлишига қарамасдан медиа матнни танкидий мушоҳада қилиш қобилияти; Ҳар хил медиа тиллари ўзига хослигини билиш ва медиа матн мураккаблилигига қарамасдан уларнинг таъсир кучини тушуниш қобилияти [7].

Беш қисмдан таркиб топган зарурий малакаларнинг медиакомпетентлигининг юқоридагига ўхшаш, аммо анча ихчам ва тартибли тузилиши шакли немис олими В.Вебер томонидан ишлаб чиқилган: «Биринчидан, икки шаклнинг фаолиятли йўналган таҳлили: медиа тавсия қилиш мумкин бўлган материалларни тўплаш ва ундан фойдаланиш; ўз мустақил медиа маҳсулотини ишлаб чиқиш» [8].

А.В.Федоров Р.Кьюби, Дж.Поттер ва В.Вебер қарашларини ҳисобга олган ҳолда шахснинг медиакомпетентлиги кўрсаткичларининг мустақил таснифини тузди:

«медиа агентлиги» (ишларни ўрганиш, медиа матн тузувчиларнинг мақсади ва вазифалари);

«медиа категориялари» (типологиясини ўрганиш – медианинг тур ва жанрлари/медиа матнлари);

«медиа технологиялари» (медиа тузилиши технологияларини, усулларини ўрганиш);

«медиа тиллари» (медиа тилларини ўрганиш, медиа матннинг вербаль, аудиовизуаль, монтаж қаторлари);

«медиа репрезентацияси», «медиа аудиторияси» (аудитория типологияси, медиа идроки, типологиясини ўрганиш) [9].

Шунингдек, А.В.Фёдоров медиакомпетентликнинг етти кўрсаткичининг ҳар бирини юқори, ўртача ва паст даражадаги ривожланиш деб ажратади: мотивацияланган; контактли; ахборот; перцептив; таҳлил қилинадиган; тажрибавий – операцион (фаолиятли); креативлик.

Шундай қилиб, олим ижодий фаолиятнинг шакллантирилганини чизикли шаклда эмас, балки нотекис нисбат билан характерланиши кераклигини келтириб чиқаради. Компетентлилик динамикаси минимум икки ўзгарувчанликни бир вақтда қўллашни акс эттириши зарур. Шахснинг ижодий фаоллиги минимум икки ўзгарувчанликни ҳисобга олган ҳолда текисликда график акс этиши керак: мустақил фаоллик ва технологиядан, фаолият усулларида, фаолият тартибидан ва бошқалардан фойдаланишни билиш. Фаолият тартибини билиш амалга оширилган ишнинг ижобий баҳоланишининг қай даражада гарови бўлиб майдонга чиқади.

Фаоллик – бирор бир нарса ёки бирор бир кимса билан ўзаро алоқа қила олиш қобилиятидир. Бундай ўзаро алоқанинг бошқарувчиси ва воситачиси медиа матн ҳисобланади.

Шахс ижодий фаоллигининг турли – туман таърифларини таҳлил қилган ҳолда уни шакллантиришга ёрдам берувчи куйидаги воситаларни белгилаш мумкин: олий ўқув юрти талабаларининг ижодий фаоллиги – таълим воситалари билан шакллантириладиган шахсий эҳтиёжларини англаш билан, уларнинг маданий асосларини тушуниши, бу эҳтиёжларни қондириш усулларини амалга оширувчи технологияларни ўзлаштириши ва омма томонидан тан олинган усуллар воситасида юзага келадиган сифат жиҳатидан янги бўлган ижодий маҳсулотларни майдонга келтиришга асос бўлиб юзага чиқиши билан характерланадиган шахснинг барқарор сифатларидир.

Адабиётлар

1. Aufenanger, Stefan, Lernen mit den neuen Medien – Perspektiven für Erziehung und Unterricht. – Hamburg: 1998.
2. Медиа ва ахборот саводхонлиги: моҳият, йўналишлар ва шакллар. -Т.: ЮНЕСКО, 2014.
3. Aufenanger, Stefan, Wie neu wird das neue Lernen mit Medien in der Schule? – Hamburg: 2002.
4. Baacke, D.: Medienpädagogik. – Tuebingen: Niemeyer, 1997, S. 105.
5. Федоров А.В. и др. Медиаобразование. Медиапедагогика. Медиажурналистика. CD. М.: Изд-во Программы ЮНЕСКО «Информация для всех», 2005.
6. Baran, S. J. (2002). Introduction to Mass Communication. -Boston-New York: McGraw Hill, 535 p.
7. Вебер В. Портфолио медиаграмотности. //Информатика и образование. 2002. № 1 / http://www.infojournal.ru/journal_arxiv/2002/
8. Федоров А.В. Развитие медиакомпетентности и критического мышления студентов педагогического вуза. -М.: Изд-во МОО ВПП ЮНЕСКО «Информация для всех», 2007.
9. Федоров А.В. Словарь терминов по медиаобразованию, медиапедагогике, медиаграмотности, медиакомпетентности. – Таганрог: Изд-во Таганрог. гос. пед. ин-та, 2010.
10. Хеннер Е.К. Формирование ИКТ компетентности учащихся и преподавателей в системе непрерывного образования. – М.: БИНОМ. Лаборатория знаний, 2008.

РЕЗЮМЕ

Мақолада олий ўқув юрти талабаларининг ижодий фаоллигини шакллантириш муаммоси қараб чиқилган. Унда медиакомпетентлилик ва унинг ривожланиши талабаларнинг ижодий фаоллигини шакллантиришда муҳим роль ўйнаши кўсатилган.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается проблема формирования творческой активности студентов высших учебных заведений. Показано, что медиакомпетентность и её развитие играют важную роль в формировании творческой активности студентов.

SUMMARY

In the article the issue of formation of creative activity of students of higher educational institutions is considered. It is shown that media competence and its development plays an important role in the formation of creative activity of students.

ДИСКУРСИВНО-ПРАГМАТИЧЕСКИЙ АСПЕКТ АНГЛИЙСКИХ ИНТЕРРОГАТИВОВ, ВЫРАЖАЮЩИХ ВЕЖЛИВОСТЬ

Н.Ф.Косимова - старший научный сотрудник-соискатель
Бухарский государственный университет

Таянч сўзлар: дискурс, прагматик, лингвопрагматика, социолингвистика, нутқ акти, сўроқ гап, коммуникация, маркерлар, пропозиция.

Ключевые слова: дискурс, прагматика, лингвопрагматика, социолингвистика, речевой акт, вопросительное предложение, коммуникация, маркеры, пропозиция.

Key words: discourse, pragmatics, linguistic pragmatics, sociolinguistics, speech act, question, communication, markers, proposition.

Вербальная коммуникация не ограничивается обменом информацией, а расширяет рамки своего функционирования до формирования межличностных отношений. В выборе лингвистических средств говорящий, непременно принимая во внимание и этот аспект, подделывает свою речь под коммуникативную цель, что требует от говорящего непрерывного контроля своей речи. Используя множество языковых средств в диалогической речи, говорящие нередко прибегают к явному повышению степени вежливости в своих высказываниях, что в свою очередь является результатом социального давления. Вопросы данного лингвопрагматического явления исследованы в работах таких учёных как И.В.Винантова, И.С.Лебедева, И.С.Шевченко, П.Грайс, Ф.Коулмас, Ж.Р.Серль и др. Согласно Ф.Коулмасу, социально адекватные манеры зависят от соблюдения общих принципов и специфических норм, которые в широком смысле относятся к категории вежливости. Предложено огромное количество определений понятия вежливости, и за последние несколько десятилетий создана огромная база научной литературы, посвященной концепту «вежливость». Описание вежливости как лингвистического действия даёт возможность рассмотреть феномен вежливости как надёжное управление коммуникацией. С данной точки зрения вежливость представляется не как элемент приличия или этикета, а основой социальной жизни [5:84].

Концепту «вежливости», его лингвистическим и прагматическим особенностям и проявлениям посвящено немало исследований. П.Грайс, исследуя прагматику межличностной коммуникации, подчеркивает, что человек может проявлять вежливость не только в речи, но и открывая для кого-нибудь дверь, нежели захлопывая её перед чьим-либо лицом. Г.Н.Ли предлагает общий подход к анализу вежливости, основанный на принципе взаимности, который согласно философу языка Полу Грайсу, является основанием для любых коммуникаций. Принцип вежливости, разработанный Ли, подобен основному принципу всех вербальных взаимодействий. Автор выдвигает ряд принципов, такие как принцип тактичности, принцип благородства (великодушия) и принцип скромности, которые рассматриваются в соответствии с принципом вежливости [7:104]. Соотношение семантики и прагматической силы даёт возможность описать значение высказывания различными способами. Задача прагматики объяснить отношение этих двух типов семантики: значения, которое часто определяется как буквальное и иллокутивной силы.

По теории Дж.Серля, прагматическая сила мотивирована общими принципами разумного адекватного социального поведения и косвенные речевые акты могут интерпретироваться по-разному. Наиболее известный пример прагматизма – это теория речевых актов Серля, где автор в своей теории обобщает, что теория языка это часть теории действия. Он, предусматривая грамматические акты различных типов, теоретически переносит грамматическую систему в воплощение различных речевых актов. По мнению Серля, «...для определенных целей можно разбить то, что я называю речевым актом, на фонетические акты, фонемные ак-

ты, морфемные акты и т.д. И конечно, для большинства целей в лингвистической науке нет необходимости говорить об актах вообще. Можно только обсуждать фонемы, морфемы, предложения и т.п.» [8: 25].

Социальная структура часто отражается условиями речевых коммуникаций, и традиции вежливости играют немаловажную роль в формировании теории касательно прагматической силы высказываний. Можно заметить, что любое теоретическое понятие или представление категории вежливости необходимо соотносить с тем фактом, что любое общество функционирует на основе нормативных понятий вежливости. Так как человеческое общество построено на различиях, необходимо распознать отличие, как один из принципов, управляющих вежливым поведением.

Вежливость – это ответ на неравенство в человеческом обществе, социально непредвиденное явление, следовательно, лингвистическое выражение вежливости это область, где ярко проявляются социальные функции языка. Вежливость, будучи неразрывно связанной с общественной дифференциацией, с целесообразным выбором лингвистических средств, которые весьма разнообразны для различных собеседников и ситуаций, приводит к вопросу о том, что относится ли вежливость к языку или к использованию языка. Это, в свою очередь, подчёркивает актуальность рассмотрения данной категории с ракурса языка и речи, или парадигматики и синтагматики. Взаимоотношение между вежливой речью и выражением вежливости не одинаково для всех языков и обществ. трудности возникают, когда одни языки располагают огромным количеством лексических и грамматических средств для выражения вежливости, а другие нет. Такое положение относит вербальную вежливость к проблемам социолингвистики. Потому что для выбора адекватных средств говорящему придется правильно сочетать лингвистические элементы и социальные нормы приличия. В данной статье предпринята попытка анализировать английские вопросительные предложения с точки зрения прагматической адаптированности их грамматических элементов для выражения вежливости. Известно, что грамматические возможности вопросительных предложений ограничены запросом информации и предоставлением разрешения. Однако прагматическая адаптация данного типа синтаксических конструкций расширяет их поле функционирования. Так, например, в английском интеррогative *Would you mind if I leave?* который сочетает нереальное прошедшее время (*would mind*) и настоящее время (*leave*) наблюдается исключение из правил согласования времен между главным и придаточным предложением. Такое исключение вызвано той прагматической причиной, что предложения такого типа прагматически специализированы для использования в качестве вежливой просьбы. Формальное прошедшее время в таких предложениях служит некой формулой вежливого уклонения, которая настолько устоялась в виде общепринятой модели *Would you mind...?* Следовательно, непредполагаемый глагол *leave* нетрадиционным образом заменяется грамматически правильной фор-

мой *left*. Хотя эти и другие прагматические влияния определяются как исключение из правил, это не мешает относиться к ним как к правилам. Потому что любые новые правила, вступающие в грамматику, обычно начинают свое существование как исключения из других правил. Другой пример *Would you mind helping yourself?* является вежливым обращением в значении императива. Значение слова *mind* в этой конструкции указывает и располагает на отрицательное ожидание, то есть на невыполнение действия. *Would you mind...* выступает как семантический эквивалент фразы *Would you dislike...* или *Would you object to....* В этом отношении конструкция несёт встроенный в себя отрицательный оттенок, и составляет оппозицию выражению *Would you like...*, которое интерпретируется как выражение предложения.

Вопросительное высказывание типа *Are you able to repair my phone?* несёт в себе косвенную просьбу и прагматически интерпретируется в нужном контексте высказыванием, имеющим силу просьбы (*I want to know if you can repair my phone, and if so, I want you to do so*). Но это предложение грамматически не настроено на такую цель. Более традиционная форма такой просьбы *Can you repair my phone?* специализирована до той степени, она грамматически больше ассоциируется с элементами и структурой повелительных высказываний, чем вопросительных. Примерами также могут служить вопросительные структуры, содержащие *please* (*Can you please repair my phone?*) и расчлененные вопросительные конструкции с *can you* (*Repair my phone, can you?*).

Традиционные формулы так же имеются в английских клятвах и приветствиях (*How do you do?*) и само слово *please*, утратившее свою первоначальную грамматическую сущность, используется в качестве частицы вежливости.

На основе наблюдений во многих языках установлено соотношение между косвенностью и вежливостью. Выражение коммуникативной цели обходным путем считается более вежливой формой коммуникации, чем говорить или приказывать что-либо прямо. По сравнению с повествовательным и повелительным предложениями вопросительные предложения отличаются большей вежливостью, например:

Could you have this finished by 2 o'clock this afternoon?

I need this by 2 o'clock this afternoon.

Finish it by 2 o'clock this afternoon.

Эффект косвенности проявляется в том, что она уменьшает риск и смягчает силу приказа, тем самым ослабевая обязанность собеседника, предоставляя возможность продолжать беседу, не подводя ее до конфликтной точки. Косвенность вопросительности, по словам Ф.Коулмаса, снижает ответственность адресата, предоставляя ему больше выбора для продолжения коммуникации. Ученый считает, что намерение говорящего должно быть выражено косвенно, а не произнесено открыто. Многие косвенные стратегии полностью обусловлены. Например, в английском языке выражение, содержащее элементы вежливости *could you please...*, высказанное более высшим по чину лицом подчиненному, не является вопросом и не допускает никакого отказа или отрицания [5:98].

Известно, что три основных типа синтаксических конструкций – повествовательные, повелительные и вопросительные предложения – условно распознаются по свойственным им семантическим и речевым категориям, и соотносятся таким терминам, как «утверждение», «приказ или просьба» и «вопрос». С точки зрения семантики английское предложение-императив *Help me with the problem*, являясь самой прямой формой импозиции (императива), считается также и бес-

тактным обращением к собеседнику, что повышает риск неподчинения со стороны собеседника и может стать причиной возникновения конфликтной ситуации. Более тактичный уровень выражения данной пропозиции в виде повествования (утверждения) выглядит так: *I want you to help me with the problem*. В этом высказывании наблюдается некоторая степень тактичности, чем в предыдущем. Потому что утверждение в качестве прямого ответа не требует никаких действий, тем самым оставляя собеседника с правом выбора: выполнять желание адресанта или игнорировать его. Следующий, более высокий уровень тактичности и вежливости можно наблюдать в вопросительных конструкциях:

Will you help me with the problem?

Are you willing to help me with the problem?

Can you help me with the problem?

Are you able to help me with the problem?

Данные квеситивы кажутся более вежливой актуализацией пропозиции, потому что *да-нет* вопросы открыто предоставляют свободу ответа, свободу сказать «да» или «нет». Более того, принципом намёка достигается и увеличивается сила просьбы. Вежливость этих вопросительных высказываний также можно установить путем предположительных ответов на них. Например: *Are you willing to help me with the problem? I am willing to do, but I can't; Are you able to help me with the problem? I am able? but I cannot be responsible for its being successful.*

Как видно из примеров высказывания, содержащие стратегии тактичности, обуславливают тактичный, вежливый ответ.

Следующий этап реализации вежливой вопросительности – это использование в речи нереальных форм, таких как *Would you help me with the problem? Could you help me with the problem?* Заменяя *will* и *can* элементами

would и *could* адресант идет на уступки перед адресатом, тем самым предоставляя более свободный выбор выполнения или невыполнения просьбы. А для большей отдаленности коннотативной просьбы и в целях предварительной осторожности перед собеседником адресант может включать элементы невыраженного отказного оттенка. Например: *Would you mind helping me with the problem? Could you possibly help me with the problem?*

Однако, такие высказывания часто воспринимаются как серьезные вопросы, исключение составляют некоторые редкие контексты. Поэтому они, будучи в высшей степени прагматически адаптированными и специализированными, выполняют функцию вежливой просьбы. Другими явными маркерами вежливости речи, конечно же, служат слова *please* и *kindly*.

В качестве исключений наблюдаются также отрицательные вопросительные высказывания, типа *Can't you be quiet?* которые содержат больше косвенности, чем утвердительные вопросы. В первых наблюдается меньше тактичности и вежливости, так как они уменьшают право выбора ответа собеседником. Исключение составляет и вопрос *Must you make all that disorder?* где косвенность позволяет интерпретировать данную конструкцию с точки зрения ироничности. Но здесь имеет место опасность разоблачения неискренней тактичности говорящего, где ирония, чрезмерная вежливость может принять рамки невежливости.

Р.Лакофф в своей работе определяет расчлененные вопросы как синтаксические конструкции, которые служат для усиления утверждения. Несмотря на то, что автор комментирует использование в качестве вежливых высказываний, и исследователи ее работ проводят четкие границы между вежливостью и мо-

дальностью этих высказываний [6:45-79]. Автор, анализируя расчлененные вопросительные предложения на основе 43 000 словесных корпусов, обнаруживает использование расчлененных вопросительных предложений для выражения неопределенности (модальное значение) от тех, которые первоначально используются исходя из принципов вежливости (аффективное значение). Далее, в рамках аффективной функции автор отличает формы, используемые способствующим образом, вовлекая собеседника в беседу (функция позитивной вежливости) и те, используемые для смягчения эффекта негативно аффективного речевого акта, включающего в себя указания или критику (функция негативной вежливости). Например: *John is arriving tonight, isn't he?* (Husband to wife concerning expected guest).

Still working on the letters at the office, are you? (Husband to wife expecting her to come earlier).

It was quite silly, eh? (Child to younger brother or sister).

В первом предложении говорящий просит подтверждения факта, в правдивости которого сам в некоторой степени неуверен (выражение неопределенности). Второе высказывание больше сфокусировано на выполнении вспомогательной фатической, то есть коммуникативной функции, обеспечивая адресату вход в диалогический дискурс. Третий пример иллюстрирует использование инвариантной присоединенной формы для смягчения силы критики. Как видно из этих примеров, расчлененные вопросительные конструкции являются лингвопрагматическим проявлением чувств, ощущений и намерений человека в вербальной коммуникации. Использование данного типа вопросительных конструкций обусловлено, главным образом, желанием или намерением говорящего выразить подтверждение выдвигаемой пропозиции, содействовать диалогическому дискурсу, способствуя участию собеседника в разговоре.

Не менее важной функцией расчлененных вопросительных предложений является прагматизированное решение проблемы путём использования маркеров вежливости. Например, в помещении, где чувствуется холод и есть необходимость включения отопительного прибора, вопросительная конструкция *Cold in here,*

isn't it? в качестве косвенного речевого акта может выполнять функцию императива, подталкивая собеседника на действие, решающее проблему в данном случае проблему холода. Действия же, выполнение которых предполагается прагматически адаптированной на вежливость данной вопросительной конструкцией в зависимости от ситуации в момент дискурса, могут быть разнообразны. Некоосвенное выражение такой интенции может звучать как *Close the door (please). Close the window (please). Switch on the heater (please). Give me something warmer to put on (please)* и т.д. Здесь принцип вежливости, актуализированный косвенным речевым актом, служит лингвопрагматическим приёмом решения проблемы.

Исходя из интерпретации маркеров вежливости, приведенных выше, можно заключить, что на степень вежливости вопросительных предложений могут повлиять различные факторы. Лингвистические маркеры (элементы), в частности, вопросительные предложения в общем плане, будучи прагматически адаптированными, могут функционировать в качестве синтаксических оборотов, способствующих ровному течению дискурса, обеспечивающих участникам дискурса непосредственную смену ролей говорящего/слушающего. В другом измерении, такие обороты служат для выражения уверенности/неуверенности по поводу той или иной пропозиции, а также как средство выражения вежливости. Вопросительные предложения в этом плане являются наиболее гибкими элементами языка и могут отражать различные направления. Стратегии вежливости связаны не столько с языком, сколько с речью в различных её условиях. Один и тот же языковой материал синтагматически может быть использован по-разному в разных речевых ситуациях. Особая природа отношений между лингвистической вежливостью и социальной структурой для определенного общества остаётся вопросом для дальнейших исследований в области лингвопрагматики. Основная цель исследования принципа вежливости в речи это раскрыть специфичные условия выбора выражений с социальным показателем, а также установить, как выражение вежливости срабатывает для построения социальных отношений.

Литература

1. Винантова И.В. Классификация косвенных речевых актов, выраженных в вопросительной форме (на материале английского языка). - Челябинск: Вестник ЧелГУ, № 3, 2009. - С.31-34.
2. Лебедева И.С. Дискурсивно-прагматические и социолингвистические характеристики функционирования высказываний с присоединенным элементом в английском языке. Дисс. канд. филол. наук. - М.: 2004. - С.274.
3. Шевченко И.С. Речевой акт как единица дискурса: когнитивно-прагматический подход. // (Электронный ресурс). 2012.
4. Grice P. Logic and conversation. Syntax and Semantics, vol. 3. Speech acts. New York Academic Press, 1983. -P.41-58.
5. Koulmas F. Conversational routine: explorations in communication situations. -The Hague: Mouton, 1983. -P.131-148.
6. Lakoff R. Language and Woman's Place. Language in Society. -Chicago: University of Chicago Press, 1985. -P.45-79.
7. Leech G.N. Principles of Pragmatics. -London: Longman, 1983. -P 104.
8. Searle J.R. The classification of illocutionary acts. Language in Society, vol.5.. -Cambridge: Cambridge University press, 1976. -P.25.

РЕЗЮМЕ

Мақолада инглиз тилида социолингвистик, дискурсив-прагматик аспектда сўроқ гапли тузилмаларнинг амал қилиши масалалари қараб чиқилган. Бунда асосий диққат-инглиз тили диалогик нутқида инглиз тили сўроқ гаплари ёрдамида хушмуомалиликнинг ифодаланиши масалаларига қаратилган. Шунингдек, бу мақолада баъзи инглиз тили сўроқ гаплари таҳлил этилади. Бу гапларга ҳар хил олимлар қарашлари ва ёндашувларига муносабат билдиради.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается вопрос функционирования вопросительных конструкций английского языка в социолингвистическом и дискурсивно-прагматическом аспекте. Основное внимание уделяется выражению вежливости при помощи английских интеррогативов в диалогической речи. В статье также даётся анализ некоторых видов вопросительных предложений как косвенных речевых актов на основе подходов и стратегий, разработанных различными учеными.

SUMMARY

In the article the principles of functioning of interrogative constructions of English have been considered in their sociolinguistic and pragmatic aspects. The main focus is done on the expression of politeness by means of English interrogatives in the dialogical speech. The author also investigates and analyses some types of questions as indirect speech acts on the basis of the approaches and strategies developed by various scientists.

ЗИЙРЕК ТАЛАБАЛАРДЫҢ ӨЗ БЕТИНШЕ ЖУМЫС АЛЫП БАРЫҒЫН ШӨЛКЕМЛЕСТИРІҮ УСЫЛЛАРЫ

Д.Қурбанбаева - ассистент оқытушы

Д.Қурбанбаева – ассистент оқытушы

Әжанияз атындағы Нөкіс мәмлекетлик педагогикалық институты

Таянч сұзлар: иктидорли талабалар, табақалаштириш, гурухлар, ўқитувчи, талабалар билан мулоқот, ташкилотчилик қобилияти, илм, тарбия.

Ключевые слова: одарённые студенты, классификация, группы, учитель, взаимоотношения со студентами, организаторские способности, знание, воспитание.

Key words: gifted students, classification, groups, teacher, communication with the students, organizational abilities, knowledge, education.

Илим хэм техника прогресиниң тез пәт пенен раўажланыўы, заманагөй технологияларды жаратыў хэм оларды ислеп шығарыўға үзликсиз жәриялаў зийрек талабалар менен алып барылып атырған билимлендириў сапасына байланысly. Соның ушын «Билимлендириў ҳаққында»ғы Нызам, «Кадрларды таярлаўдың миллий дәстүри» зийрек, қәбилетли талаба хэм оқыўшыларды жоқары оқыў орнына келиўине шекем излеп табыў, олар менен системалы ислеўди жолға қойыў арқалы хәзирги заман талабы дәрежесиндеги маман кадрларды таярлаў мүмкин [1].

Талаба хэм оқыўшыларға билим берип олардан билимди талап етиў билимлендириўдиң ең қыйын машқалаларынан бири. Себеби, бир-бирине уқсас адамлар болмағандай, талаба хэм оқыўшылардың билимге қумарлығы, хәрекетшенлиги, умтылыўшаңлығы, қәбилетлери да бир-бирине уқсамайды. Сол себепли, билимлендириўди классификацияластырып шөлкемлестириў-ең әҳмийетли мәселе. Бундай классификацияластырыўда талабалар хэм оқыўшылар тийкарынан үш топарға бөлип оқытыў зәрүр болады:

- Зийрек талабалар топары;
- орташа өзлестириўши талабалар топары;
- өзлестире алмай атырған талабалар топары.

Хәр бир пән оқытыўшысының педагог қәбилетине қойылатуғын тийкаргы талаплары төмендегилерден ибарат:

- Усы топарларға ылайық болған оқыўшы-талабаларды өз ўақтында анықлаў;
- хәр бир топар ушын өз алдына тапсырмалар таңлаў;
- хәр бир топар ушын жеке бахалаў критериясын ислеп шығарыў;
- жеке тест вариантларын дүзиў;
- хәр бир оқыўшы-талабалар менен тынымсыз-үзликсиз сәўбетте болыў керек.

Бул талапларды орынлаў арқалы пән оқытыўшысы оқыўшы-талабалардың психологиялық жағдайын түсине алады, олардың билимлерди өзлестириў көрсеткишине жедел қатнаса алады. Сонда ғана үзликсиз билимлендириў системасында әмелге асырылып атырған ис-илажлардың еки әҳмийетли көрсеткиши – сапа хэм өнимдарлық көрсеткишлери мәмлекетлик тәлим стандартларына сәйкес халда әмелге асады.

Бул процессти жеделлестириў ушын жоқары оқыў орны, мектеп, академиялық лицей хэм кәсип-өнер колледжлери профессор-оқытыўшылар менен бирге исле-сәўи, хәр түрли таңлаўлар, олимпиадалар, ушырасыўлар, «Ашық есиклер күни» илажларын үзликсиз шөлкемлестириў хэм өткерилиўи талап етиледі. Жоқары оқыў орынлары, академиялық лицейлер қасында тестлерге таярлаў топарларын шөлкемлестириў зәрүр болады. Мәлимлеме ресурс орайларында усы топар талабаларының билиминиң мониторингин шөлкемлестириў жақсы нәтийже береді.

Зийрек талабалар менен жоқары оқыў орнында оқытыўды классификацияланған қатламларға ажыратып оқытыў түринде шөлкемлестириў жүдә әҳмийетли болып, талабалардың қайсы пән бойынша қандай

зийрекликке ийе екенлигин биринши курста анықлаў хэм олар менен айрықша ислесиў, өзбетинше жұмыс тапсырмаларын классификацияланған халда орынлаў, оларды илимий конференцияларға қатнастырыў, машқалалы тапсырмаларды беріў арқалы қәбилетин раўажландырып барыў сезилерли нәтийже береді. Қәниге таярлаўшы кафедралар қасында зийрек-өнермент талабалар банкин жаратыў, олар менен тынымсыз шуғылланып барыўшы профессор-оқытыўшыларды топлаў хэм устаз-шәкирт система-сын жолға қойыў зәрүр. Түрли таңлаўларда, пән олимпиадаларында, илимий конференцияларда қатнасып, жоқары көрсеткишлерге ерискен зийрек талабалар хэм олардың басшыларын администрация тәрепинен материаллық хэм руўхый хошаметлеп барыў мақсетке муўапық. Зийрек талабаларға билим алыў процесинде айырым жеңилликлер берилиўи көзде тутылыўы лазым. Атап айтқанда, олардың сабақларға еркин қатнасыў ҳуқуқын, мәлимлеме ресурс орайларында интернет порталынан бийпул пайдаланыў ҳуқуқы, шет тили, компьютер саўатлылығы бойынша шөлкемлестирилген курсларға бийпул қатнасыў имканиятын жаратыў көзде тутылады. Айтып өтилген ис-илажлар излениўшең жаслардың жеделлиги, илим шоққыларын ийелеўи хәққындағы хәрекетлердиң өнимдарлығын тәмийинлеўде жүдә үлкен әҳмийетке ийе [2].

Жоқарыда айтылғанлардан келип шыққан халда, зийрек-излениўшең жаслардың жұмыс хэм оқыў дәўиринде төмендеги әпиўайы, ең зәрүр болған қағыйда хэм мәсләхәтлерге әмел қылыўын усыныс етемиз:

1. Хәр күни пикирлесиў ушын ўақыт табын. Хәр күни ақылый шынығыў етиў лазым.
2. Мәселени шешиў ушын тынышланың хэм ойланың. Хеш қашан хәр қандай жағдайда кәўетерге түспең. Жағдайды жақсылап ойлаң хэм жағдайдан шығыў жолын излең, әлбетте, бир жақсы шешимди табасыз.
3. Жетискенликлерди газета хэм журналларда шығарың, жәмийетшиликке жәриялап турың. Мийде қалып кеткен пикирлер хеш қашан пайда бермейди. Оларды додалап, басқалар менен бәлисиў арқалы және де жетискенликлерге ерисиў мүмкин.
4. Алдыңызға анық мақсет қойың, бул келешектеги жетискенликлеринизди көре алыўға жәрдем береді.
5. Пикириңизди бир жерге топлаң, өзинизди жоғалтпаң. Бундай қәбилет сезимди өткирлестиреди.
6. «Қәлиптен» узағырақ жүриң. Ески «қәлип»лерден шын фактлер туўылмайды. Өмиринизди рәңбәрең қылып, өзинизди жаңа билим тәжирийбелер менен байытып барың, жаңа хэм еркин еске түсириўлер ушын саяхатларға шығып турың.
7. Пикириңизди бәрха жазып барың. Пикир келиўи ўақыт хэм орын таңлап отырмайды. Көбинше, ойға келген пикирлер ядтан шығып кетеди. Соның ушын қасыңызда бәрқулла қағаз-қәлем алып жүриң.

8. Баска кәнигелер менен мудары сәўбетте болың. Баска кәсип адамлары менен сәўбетте болып турсаңыз, пикирлеўиңиз, дүньякарасыңыз кеңейеди, излениў қәбилетиңиз шынығып барады.

9. Жаңалық көрсетиўге бәрқулла қумар болың. Итибарсыз болмаң. Тойынған жеңимпаз әлбетте жеңиледи. Өзиңизди излениўден тойынғанман деп ойламаң, күнде белгили бир муғдарда излениў ислерин орынлаң. Сонда ғана турақлы түрде ақылы ислерлигиңизди сақлап қаласыз.

10. Хәр қандай исти асықтастан, ойлап көрип сон орынлаўға кирисиң. Исти бир қәлипте орышлап барыў менен бирге ара-тура жақсы дем алыў керек.

11. Илимий излениў уақтында ең әҳмийетли мәселеден баска идеялар, пикирлер менен шуғылланбаған мақул.

12. Пикир жүритиң, исленип атырған мәселениң шешиминиң хәмме жақсы хәм жаман сыпатларын санап шығыў, оларды өзгертйў жолларын ойлап табыў лазым.

13. Қойылып атырған мәселе анық хәм түсиникли болыўы керек. Оның бас мәселесин, биринши хәм еккинши дәрежели тапсырмаларды алдыннан анықлап алыў зәрүр.

14. Бар шешимлердиң кемшиликлерин анықлаў, ис принциплерин өзгертйп жаңа-жаңа ой-пикир усыныслар берйў керек.

Әдебиятлар

1. Талабалар мустақил ишини ташкил этиш ва назорат килиш» буйича йуриқнома Олий ва урта махсус таълим вазирлигининг 2009 йил 14.08.286 – сонли буйруғи.

2. Косназаров К., Пазылов А., Тилегенов А., Педагогика. – Нөкис: «Билим», 2009.

Ушбу моқолада иктидорли талабалар учун табақалаштирилган таълим усуллари ва уларни қўллаш услубияти иктидорли иждокор талабалар учун риоя қилишлари зарур бўлган фойдали маслаҳатлар келтирилган.

РЕЗЮМЕ

РЕЗЮМЕ

Статья посвящается вопросам организации самостоятельной работы одарённых студентов по педагогике, применения передовых педагогических технологий. Авторы статьи дают полезные рекомендации как организовать эффективно работу с одарёнными студентами.

SUMMARY

The article is devoted to the issues of organizing the independent work of gifted students in Pedagogics, and using innovative pedagogical technologies. The authors of the article give useful recommendations how to organize effectively the work with gifted students.

ПСИХОЛОГИЧЕСКАЯ ПОМОЩЬ БОЛЬНЫМ С ХРОНИЧЕСКИМИ СОМАТИЧЕСКИМИ ЗАБОЛЕВАНИЯМИ

Ю.К.Нарметова – старший научный сотрудник-соискатель

Национальный университет Узбекистана

Таянч сўзлар: касаллик, бемор, психология, шахс, психосоматика, психологик ёрдам, психодиагностика, психокоррекция.

Ключевые слова: болезнь, больной, психология, личность, психосоматика, психологическая помощь, психодиагностика, психокоррекция.

Key words: illness, patient, psychology, person, psycho somatic, psycho correction, psychological support, psycho diagnostic, psychotherapy.

Современная жизнь и развитие медико-психологической службы заострила потребность в организации масштабной и активной психологической помощи больным с различными соматическими заболеваниями. Основные цели психологической службы в клинике соматических болезней – оказание психологической помощи больным с теми или иными формами хронических соматических заболеваний и обеспечение удовлетворения спроса больных на те или иные виды психологической помощи. Как известно, психологическая помощь определяется в качестве системы специальных мероприятий, направленных на предупреждение, смягчение или преодоление различного рода трудностей, возникающих у человека в условиях хронической болезни, средствами практической психологии, обычно в форме диагностики, консультирования, психотерапии и психокоррекции. По данным литературы хронические соматические заболевания относятся к числу тех факторов, которые способствуют стойкому снижению трудоспособности, нередко приводят к ранней инвалидизации [2,4,5]. Патогенное влияние соматического заболевания на психическую сферу выявляется нарушением психической деятельности человека в социу-

ме. Выделяют два вида патогенного влияния соматической болезни на психику: соматогенное и психогенное [4,5]. В действительности они представлены в единстве нарушений психики под влиянием соматического заболевания, но выделение этих двух видов необходимо, так как соматогенный и психогенный компоненты влияют на психическую сферу в различных соотношениях в зависимости от нозологии. Отдельно следует отметить, что тяжелая соматическая болезнь зачастую изменяет биологические условия жизнедеятельности вследствие соматогенной интоксикации или явлений гипоксии. Все это определяет динамику жизнедеятельности, устойчивость человека к физическим и психическим нагрузкам, уровень энергетического потенциала деятельности, сохранности ее операционального состава.

Основной формой влияния соматического заболевания на психику человека является психогенная – психологическая реакция личности на заболевание и его последствия. При хроническом заболевании это влияние распространяется на всю структуру отношений человека и его личность [4]. Из этого следует, что внутренняя картина болезни при различных соматических заболеваниях играет

существенную роль в протекании самого заболевания и реадaptации больного в социуме. Многие авторы придерживаются мнения о механизме замкнутого круга, сущность которого состоит в том, что нарушение, возникающее первоначально в соматической сфере, вызывает психопатологические реакции, а последние являются причиной усугубления соматических расстройств. Так по замкнутому кругу и развёртывается целостная психосоматическая картина заболевания [5].

Несмотря на заметное усиление интереса к психосоматической проблеме, в последние десятилетия до сих пор не сформулирована единая теория психосоматического патогенеза с учетом влияния психосоциальных факторов, что затрудняет этиопатогенетическое лечение хронических психосоматических расстройств [13]. С другой стороны, попытки некоторых практических психологов преувеличивать значение психогенных факторов и эффективность лечения с помощью только психотерапевтических методов также малоэффективны. Динамика структуры личности и межличностных отношений при переходе заболевания в хроническую форму сводится к следующим основным изменениям и новообразованиям: возрастает интенсивность субъективного переживания изолированности от окружающих, имеют место иррациональные страхи и чрезмерная пассивность в сфере межличностных отношений с выделением значимых людей, с которыми связываются необоснованные надежды на благополучный исход. В настоящее время теоретический подход к проблеме психологической помощи больным с хроническими соматическими заболеваниями подразумевает решать следующие важные вопросы: вопрос о пусковом механизме патологического процесса и начальной стадии его развития; вопрос о том, почему один и тот же сверхсильный психологический фактор у одних людей вызывает яркую эмоциональную реакцию и соответствующий комплекс вегето-висцеральных сдвигов, а у других людей эти сдвиги вообще отсутствуют; выяснение того, почему психическая травма у одних людей вызывает заболевание сердечно-сосудистой системы, у других – пищеварительного аппарата, у третьих – дыхательной системы, у четвертых – эндокринной системы и т.д. (проблема «выбора органа») [5]; проблему влияния личности больного на возникновение, течение и лечение заболевания и влияния болезни на личностную сферу самого больного; также актуальным является вопрос влияния социального окружения больного на эффективность лечения. В последние годы наибольшую популярность приобретает психосоматический подход к любым заболеваниям, охватывающий проблемы внутренней картины здоровья, конверсионных, соматогенных, соматизированных психических и ипохондрических расстройств, реакций личности на болезнь, умирание, смерть, отрыв от семьи, симуляцию, а также искусственно продуцируемые расстройства, в том числе синдромы Мюнхаузена (симуляция болезней, которые приводят к операции) и Полле (искусственное причинение болезни ребенку его собственной матерью [5,7]).

По структуре и этиопатогенезу психосоматические расстройства можно рассматривать как психосоматический синдром, являющийся сложной, иерархически организованной системой, включающей как измененные психические и телесные функции, так и их взаимное отражение. Исходя из этой посылки можно заключить, что теоретико-методологической основой оказания психологической помощи детям и подросткам, страдающим различными психосоматическими расстройствами, являются: культурно-историческая теория Л.С.Выготского о прижизненном развитии высших психических функций (ВПФ); теория системной и динамической локализации ВПФ А.Р.Лурия; психология отношений В.Н.Мясищева; психология телесности А.Ш.Тхостова; теория психосоматического развития В.В.Николаевой; культурно-исторический подход в трактовке психосоматического симптома Г.А.Ариной; динамическая психиатрия Г.Аммона. Оказание

психологической помощи представляется в неразрывной связи психодиагностики и психотерапии. Принцип синдромного анализа А.Р.Лурия, реализуемый в комплексном нейропсихологическом исследовании, в настоящее время практически не используется в психосоматике, ведь согласно традиционным представлениям соматические расстройства мало связаны с развитием психических процессов и высших психических функций. Мультиmodalный принцип реализуется в процессе проведения системного анализа проблем. На сегодня принятыми в психосоматике подходами в диагностике являются: системный анализ Лазаруса, проводимый по 7 направлениям, представлен в опроснике жизненной истории; модель Оудсхоорна из 6 уровней; многоосевая клиническая диагностика. В перечисленных моделях есть общее – проблема личности рассматривается в разных плоскостях ее системы отношений.

Психологической помощи больным с хроническими соматическими заболеваниями принадлежит особая роль. Эмоциональный стресс и связанные с ним психосоматические расстройства представляют собой сферу, в которой психотерапия может быть основным или даже единственным методом лечебного воздействия. Психотерапия в психосоматике решает многие терапевтические задачи и может быть использована у больных с органическими и более легкими функциональными нарушениями, соматопсихическими и в узком смысле слова – психогенными формами болезней для пациентов всех возрастов и уровней образования. Работа психолога с контингентом больных с хроническими соматическими заболеваниями предполагает перестройку и всей системы психодиагностики с учетом последующего психокоррекционного этапа с больными. Разработка комплекса взаимосвязанных психодиагностических средств, пригодных для гарантии адекватности и успешности психокоррекционной работы.

В XX веке в психосоматической медицине оформилась широкая школа различных психологических, соматодетрированных и иных видов психотерапевтической помощи. При лечении психосоматических больных широко применяются различные методы психотерапии: психоаналитическая психотерапия, гипнотерапия, аутогенная тренировка, внушение и самовнушение, поведенческая терапия, личностно-ориентированная, групповая, когнитивная, поддерживающая, телесно-ориентированная психотерапия. По мнению ряда авторов [1, 2, 3, 5, 6, 7] врач должен уметь обеспечить не только диагностику и лечение соматических заболеваний, но и эффективное изучение личности и психологических трудностей, от которых зависит успешность терапевтического вмешательства.

Принцип событийно-биографического подхода ориентирован на фактор времени, т.е. требует анализа прошлого личности и ее будущего. При этом реализуется психодинамический подход, который согласуется с традиционным медицинским, рассматривающим патологический процесс в динамике его развития, и учитывает воздействие различных, прежде всего психогенных, факторов в преморбидном периоде.

Психодинамическая психотерапия направлена преимущественно на познание, корректирующий эмоциональный опыт и осуществляется в рамках актуализации и оценки настоящих и заложенных в прошлой жизни конфликтов и фиксаций. Данная терапия становится целесообразной, в том случае если источник неадекватного эмоционального реагирования далеко отставлен во времени (например, находится в раннем детстве) или не осознается больным под влиянием психологической защиты в силу несовместимости с Я-концепцией. Выведение эмоциональных проблем в сферу сознания делает возможным их адекватное разрешение, что может способствовать и устранению соматических симптомов, развившихся на основе эмоционального стресса. Наиболее часто применяется краткосрочная динамическая психотерапия.

Поведенческая психотерапия может эффективно быть использована у психосоматических больных. Она основывается на том положении, что различные симптомы и невротические формы поведения представляют собой результат неадекватного научения и могут быть устранены путём «переучивания». Типичным примером поведенческой психотерапии может служить систематическая десенсибилизация, при которой терапевтический эффект достигается рядом последовательных процедур. Каждая из них включает в себя постепенное приближение к вызывающим страх ситуациям и последующую релаксацию. Релаксацию начинают в ситуациях, вызывающих легкую тревогу, и постепенно двигаются в направлении стимулов, обуславливающих выраженный страх. С помощью поведенческой психотерапии в процессе обучения у больного вырабатываются новые установки и формы поведения. На наш взгляд, эффективно может применяться когнитивно-поведенческая и когнитивная психотерапия с целью разрешения психосоматических проблем. Пригодной оказывается модифицированная модель гуманистической психотерапии с акцентом на эмоциональную поддержку, эмпатию.

Особый раздел клинической психологической помощи больным с хроническими соматическими заболеваниями представляет семейная психотерапия, в задачу которой входит способствование соприкосно-

вению больного с различными сторонами своего эмоционального опыта, осознанию его роли в семье, повышению веры в свои истинные возможности. Длительно протекающая болезнь выбывает любого человека из жизненной колеи, он становится нетерпеливым, конфликтным, капризным, агрессивным, что непосредственно будет проявляться во взаимоотношениях с окружающими, а особенно с близкими ему людьми, а это в свою очередь приводит к эмоциональному стрессу и у родственников больных, снижению качества их жизни. Таким образом, мы считаем, что одной из актуальных проблем медицинской психологии является осуществление психологической подготовки студентов-медиков, включающей в себя усвоение знаний по психологии с рассмотрением вопросов, касающихся изучения личности, общения, эмоций, возрастных аспектов развития психики, а также формирование психологических умений: устанавливать психологический контакт с пациентом, сопереживать, определять роль психического фактора в этиопатогенетических механизмах различных болезней, их течения, компенсации и декомпенсации. В то же время психологи, имеющие университетские дипломы без медицинского образования тоже в свою очередь должны постоянно повышать свои знания по медицинской сфере.

Литература

1. Бондаренко А.Ф. Психологическая помощь: теория и практика. -М.: «Класс», 2001 -С. 336.
2. Кабанов М.М. Медицинская психология. //Методы психологической диагностики и коррекции в клинике. -М.: «Медицина», 1983.
3. Матвеева Л.Г. Становление профессионального самосознания клинических психологов. //Автореф. канд.дисс. психол.н. - Челябинск: 2004, -С. 22.
4. Николаева В.В. Влияние хронической болезни на психику. -Москва: Изд-во МГУ. 1987. -С. 168.
5. Сидоров П.И., Новикова И.А. Психосоматические заболевания: концепции, распространённость, качество жизни, медико-социальная помощь больным. Психосоматические заболевания: концепции, распространённость, качество жизни, медико-социальная помощь больным. [Электронный ресурс]. // Медицинская психология в России: электрон. науч. журн. 2010. N 1. URL: <http://medpsy.ru> (дата обращения: чч.мм.гггг).
6. Соболева А.Е. Профессиональное развитие психолога в изменении отношения клиентов к психологической помощи. //Автореф.дисс. канд.психол.н. -М.: 2009.
7. Щелкова О.Ю. Психологическая диагностика в медицине. //Автореф.дисс. канд.психол.н. -Санкт-Петербург: 2009.

РЕЗЮМЕ

Мақолада сурункали соматик касалликлар билан хасталанган беморларга психологик ёрдам кўрсатишни ташкил этишга ёндашувлар таҳлил қилинган. Сурункали соматик касалликлар билан хасталанган беморларга психологик ёрдам кўрсатишга алоҳида аҳамият берилиши таъкидланган. Сурункали касаллик шароитида инсонда юзага келадиган турли хил кийинчилликларнинг олдини олиш, юмшатиш ва енгишга йўналтирилган махсус тадбирлар тизими сифатида, одатда диагностика, консултация, психотерапия ва психокоррекция каби амалий психология воситалари билан белгиланишига алоҳида урғу берилган.

РЕЗЮМЕ

В статье проанализированы подходы к организации психологической помощи больным с хроническими соматическими заболеваниями. Отмечается, что психологической помощи больным с хроническими соматическими заболеваниями принадлежит особая роль. Подчеркивается, что психологическая помощь определяется в качестве системы специальных мероприятий, направленных на предупреждение, смягчение или преодоление различного рода трудностей, возникающих у человека в условиях хронической болезни, средствами практической психологии, обычно в форме диагностики, консультирования, психотерапии и психокоррекции.

SUMMARY

The article deals with the approaches to the organization of psychological support for patients with chronic diseases. Psychological support to patients with chronic somatic diseases in patients highlights the particular importance to the psychological assistance. Chronic disease conditions, the person will be directed to prevent, mitigate and overcome the obstacles of various kinds of special events, usually as a diagnostic system. Advisory, psychotherapy and psycho-correction as determined by means of practical psychology is stressed.

ТАЛАБАЛАРДА ЭЛЕМЕНТАР ЗАРРАЛАРНИНГ ФУНДАМЕНТАЛ ХОССАЛАРИ ҲАҚИДАГИ ТАСАВВУРЛАРИНИ ШАҚЛЛАНТИРИШДА ЗАМОНАВИЙ АХБОРОТ ТЕХНОЛОГИЯЛАРИДАН ФОЙДАЛАНИШ

К.Насриддинов – профессор

Тошкент давлат педагогика университети

Н.Орынбетов – катта ўқитувчи

Ж.Балтабаев – катта ўқитувчи

Ажиниёз номидаги Нукус давлат педагогика институти

Таянч сўзлар: элементар зарралар, ярим ўтказгичлар, квант сони, электрон ўқув мажмуа.

Ключевые слова: элементарные частицы, полупроводники, число кванта, электронно-учебный комплекс.

Key words: elementary particles, semiconductors, number of quantum, electronic-study complex.

Мамлакатимизда таълим соҳасида олиб борилаётган ислохотлар жаҳон андазасига мос, етук ва юқори даражада фикрлайдиган кадрлар тайёрлашни тақозо этади. Бу эса ўқитишни мазмун ва услуб жиҳатдан юқори поғонага кўтаришни талаб қилади. Ўзлуксиз таълим тизимида қўйилаётган бундай талаб Ўзбекистон Республикасининг “Таълим тўғрисида”ги

Қонуни ва “Кадрлар тайёрлаш Миллий дастури” ва ҳукуматимиз томонидан чиқарилган таълим соҳасига оид фармон ва қарорларда ўз аксини топган [1].

Бизга маълумки, физикани ўқитишдан асосий мақсад, биринчидан, табиатнинг фундаментал қонунларини илмий асосда тушунириш, ўқувчиларнинг илмий дунёқараши ва фалсафий

мулохаза юритиш қобилиятларини ривожлантириш, техника соҳасида ва кундалик ҳаётда фойдаланадиган асбоб-ускуна ва воситаларнинг қўлланилиши, ишлаш принципларини тушунтирувчи физик жараёнлар ҳақида тасаввурларни шакллантириш бўлса, иккинчидан таълим олишни давом эттириш, олган билимларини чуқурлаштириш ва илмий изланишларни давом эттириш учун мустақкам замин яратишдан иборатдир.

Сўнгги йилларда бу соҳада фундаментал ўзаро таъсирлар табиатиға, зарралар структурасига ва «Элементарлик» концепциясига бўлган қарашларға радикал ўзгартиришлар киритиладиган маълумотлар пайдо бўлди. Зарралар физикасининг асосий «Инструменти» бўлган тезлатгичларнинг янги авлоди ишға тушурилди ва натижада ҳозирда элементар зарралар деганда биз билган зарралардан ташқари материянинг «Қора материя», «Қора энергия» ҳамда гравитацион тўлқинлар каби турлари ҳам назарда тутилиши одатға айланди [2]. Бундан ташқари нанотехнологиялар соҳасида ҳам туб ўзгаришлар содир бўлмоқда. Нанофизика, наномедицина, нанохимия каби йўналишлар шаклланиш босқичида турибди. Бу ўзгаришларни тушуниш ҳамда таълим тизимида акс эттириш учун ҳам «Элементар зарралар физикаси» асосларини яхши билиш керак бўлади.

Ядро физикаси, айникса, элементар зарралар физикаси физика фанининг мазмунан мураккаб бўлимларидан бири эканлигини таъкидлаб ўтиш жоиз. Элементар зарралар – бу замонавий физика таракқиётининг энг олдинги чегарасидир. Элементар зарраларни оламнинг физик манзарасининг энг фундаментал даражаси деб қараш мумкин. Пировард натижада физик жараёнлар хусусиятини ҳамда материянинг тузилишини белгилловчи энг муҳим қонуниятлар айнан шу ерда намоён бўлиши табиий. Шунинг учун ҳам элементар зарралар дунёсидаги сақланиш қонунлари ва инвариантлик принципи билан боғлиқ масалалар жуда муҳим.

Элементар зарралар физикаси ўзи ўрғанадиган жараёнларнинг мураккаблиги, чуқур мушоҳада ҳамда тасаввур қилиш жиҳатларни талаб қилиши билан ажралиб туради. Шу сабабли ҳам бу соҳани ўқитишни такомиллаштиришни долзарб масалалар қаторига киритиш мумкин. Яъни, ушбу бўлимнинг ўқитилишини талабалар тушунадиган даражада ташкил этиш ва пировард натижада юқори самарадорликка эришишди. Бунинг учун ҳар бир мавзунинг физиканинг бошқа бўлимидаги мавзулар билан солиштирган ҳолда баён қилиш самарали натижа беради. Масалан, электр бўлимидаги ярим ўтказгичлардаги ток ўтиш жараёни – электронлар ва қоваклар ҳаракатидан иборат ёки лампалар диодларда электронларнинг катоддан анод томон ҳаракати ва ҳоказолар. Шунга ўхшаш физиканинг молекуляр физика, оптика, электродинамика бўлимлари билан ҳам турли боғланишларни келтириш мумкин.

Иккинчи томондан зарралар физикасида ишлатиладиган терминлар, тушунчалар ва ўлчов бирликлар ҳам ўрганувчилар учун қандайдир абстракт, аҳамиятсиз, маъносиздай бўлиб туюлади. Шу сабабдан ҳам элементар зарралар физикаси мавзуларини талабаларға етказишда ўзига хос ёндашув зарурлигини таъкидлаш муҳимдир. Шу сабабли зарралар физикасида ишлатиладиган ўлчов бирликлари ва тушунчаларға алоҳида ҳамда зарур ҳолларда ҳар бир мавзу доирасида батафсил тўхталиб ўтиш, уларни умумий ўлчов бирликлари ва тушунчалари билан боғлаб тушунтириб бориш яхши натижа беради [3].

Учинчидан, квант сонлари билан боғлиқ мавзуларни баён қилишда бу квант сонларнинг киритилиш сабабларининг тўлиқ фойдаланишиға эришиш лозим. Масалан, ядро кучларининг ўзаро таъсирлашаётган зарралар электр зарядиға боғлиқ эмаслиқ хусусияти биринчи ички, яширин фазо бўлган «Изотопик фазо» тушунчасининг фанға киритилиши асосида тушунтирилади. Шунга ўхшаш ғалати ва

мафтунокор зарраларнинг хусусиятлари «Ғалати» ва «Мафтунокор» ички фазоларнинг ҳамда шу билан бирға уларға мос квант сонларининг киритилишиға сабаб бўлди [4]. Зарралар физикаси ривожининг ҳозирги ҳолатида биз 11 ўлчовли фазоға эгамиз. Шу сабабли ҳам бу квант сонларининг табиатини янада яққол тушунтириш «Симметрия» тушунчасига янғича ёндашув асосида амалға оширилди. Бу янғича талқин талабаларнинг зарралар хоссаларини тўла ўзлаштиришларига имкон беради.

Ҳозирги таълим тизимида эса ўқув жараёнида асосий эътибор билим олувчиға қаратилади ва у ўқув жараёнида объект вазифасини бажаради. Дарс берувчи асосий эътиборини билим олувчининг талабига қаратиши керак бўлади. Айнан шундай ёндашув зарралар физикасини ўқитишда қўл келади. Бу ёндашув зарралар физикасининг характерига, яъни мураккаб тасаввурлар зарурлиги, жараёнларнинг англаб етилиши учун кўп ижодий меҳнат талаб қилиниши каби ўзига хосликларига эға. Шунинг учун дарсларни мавзулар моҳиятининг талабаларға етиб боришиға қараб бошқариш зарурлиги келиб чиқади.

Талабаларға таълим тарбия беришда замонавий педагогик технологиялардан фойдаланиш давр талабидир [5]. Шу нуқтаи-назардан замонавий педагогик технологияларнинг зарралар физикаси бўлими учун ҳам юқори самара берадиган усулларини аниқлаш ва жорий этиш мақсадға мувофиқдир.

Шу ўринда «Элементар зарралар физикаси» бўлимининг компьютер технологияларига асосланган мазмунини ишлаб чиқиш, ахборот технологиялари асосида ўзлаштирилиши қийин мавзуларнинг баёнини ишлаб чиқиш, шу асосда унинг ўқитиш самарадорлигини ошириш ҳам давр талабидир. Шу маънода «Элементар зарралар физикаси» бўлимининг электрон ўқув мажмуасини яратиш ҳам кун тартибда турган муҳим вазифалардан биридир. Ҳозирда бу йўналишда кенг қамровли изланишлар олиб борилмоқда [6].

Кўп йиллик изланишлар яратиладиган «Элементар зарралар физикаси» бўлимининг электрон ўқув мажмуаси қуйидаги ташкил этувчилардан иборат бўлиши кераклигини кўрсатади:

1. Назарий билимларни ўзида мужассамлаштирган электрон дарслик;
2. Назарий билимларни мустақкамлашға хизмат қилувчи тест саволлари тўплами;
3. Ўзини-ўзи баҳолашға йўналтирилган саволлар тизими.

Биринчи бўлимдаги назарий маълумотлар ўзлаштирилиши қийин мавзуларнинг компьютер технологиялари асосидаги ҳамда мавзуларнинг фанлараро алоқадорлик тамойили асосидаги мазмунини ўзида мужассамлаштирган бўлиши керак. Бу ҳолат «Элементар зарралар физикаси» бўлимининг ўзлаштирилиш самарадорлигини таъминлашға хизмат қилади.

Назарий билимларни мустақкамлашға хизмат қилувчи тестлар ҳам зарралар физикаси асосларининг уни ўрганувчилар томонидан яхши ўзлаштирилишини таъминлаши керак. Шу маънода бу саволларнинг турли нуқтаи-назардан берилиши мавзуларнинг тўла ўзлаштирилишиға хизмат қилади. Шу ўринда ўзини-ўзи баҳолаш тест ва саволлари ҳам турли йўналишда, мавзулар кесимида, фанлараро боғлиқликда ва ҳоказо турли нуқтаи-назардан тузилган бўлиши мақсадға мувофиқдир.

Хулоса қилиб айтганда, «Элементар зарралар физикаси» бўлимининг электрон ўқув мажмуаси ушбу бўлимнинг ўзлаштирилиш самарадорлигига хизмат қилади. Шу билан бирға талабаларнинг мустақил таълимини ташкил қилишға ҳамда ҳозирда долзарб вазифалардан бири бўлган масофавий таълимини ташкил қилишға ҳам хизмат қилади. Электрон ўқув мажмуани яратиш жараёнида унинг

таклиф қилинган таркибий қисмлари миқдор жиҳатдан **ошиб**, сифат жиҳатдан **янада** яхшиланиши мумкин.

Адабиётлар

1. Ўзбекистон Республикасининг «Таълим тўғрисида»ги қонуни. // Барқамол авлод – Ўзбекистон тараққиётининг пойдевори. – Т.: «Шарк», НМК, 1997, 64-б.
2. Baudis L. Dark matter searches. Proc. of the XXII Int. Symp. "Lepton and Photon Interactions at High Energies". Uppsala University, Sweden, 30 June-5 July, 2005. –P. 350-363.
3. Насриддинов К., Сапаев М., Мансурова М. Зарралар физикаси ўлчов тушунчалари ва бирликлари. // Педагогик таълим. –Тошкент: 2004, № 5. 25-28-б.
4. Насриддинов К., Парсохонов А., Мансурова М., Ражабов Н. Ғалати зарралар синфи ва ғалатилик квант сони. // Педагогик таълим. – Тошкент: 2005. № 6. 25-27 б.
5. Сайидахмедов Н.С. Янги педагогик технологиялар. – Т.: Молия, 2003. 168-б.
6. Алламбергенова М.Х. Информатикадан интерактив ўқув муажмалар яратиш ва улардан таълим жараёнида фойдаланиш: Дис... пед. фанл. номзоди илмий даражасини олиш учун. –Т.: ТДПУ, 2012. 148-б.

РЕЗЮМЕ

Ушбу мақолада узлуксиз таълим тизимида элементар зарралар физикаси курсини ўқитишда талабаларда элементар зарраларнинг фундаментал хоссалари ҳақидаги тасаввурларни шакллантиришда электрон ўқув мажмуаларини яратиш ва фойдаланишнинг самарали усуллари тавсия этилган.

РЕЗЮМЕ

В статье говорится о важности использования эффективных методов и создании электронных учебных комплексов, о фундаментальных особенностях элементарных частиц в обучении студентов курсу физики элементарных частиц в непрерывной системе образования.

SUMMARY

The article deals with the study of using of effective methods and creation of electronic study complexes, the fundamental peculiarities of elementary particles in teaching students in the course of Physics of elementary particles in the continuous system of education.

ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ УСЛОВИЯ КАК ФАКТОР РАЗВИТИЯ ЭКОЛОГИЧЕСКОГО МЫШЛЕНИЯ У СТУДЕНТОВ ПЕДАГОГИЧЕСКОГО ВУЗА

Г.К.Обидова - ўқитувчи

Ферганский филиал Ташкентского университета информационных технологий

Таянч сўзлар: интеграция, концептуал билим, экологик фикрлаш, маънавий-ахлоқий, синергетик ёндашув, ассоциатив техника, ижтимоий экология, таълим мутахассислиги, эмоционал-баҳолаш, педагогик шароитлар.

Ключевые слова: интегративный характер, экологическое мышление, концептуальные знания, духовно-нравственный, синергетический подход, ассоциативная методика, социально-экологический, педагогическая специализация, эмоционально-ценностный, педагогические условия.

Key words: integrative, character ecological thinking, conceptual knowledge, spiritual moral, a synergetic approach, associative techniques, social environmental, educational specialization, emotional – valuable, pedagogical conditions.

Сегодня одним из основных показателей эффективности развитости экологической культуры человека является уровень способностей личности к саморазвитию, а именно способного мыслить не только о себе, но и об окружающей его среде. Следовательно, одним из важнейших направлений в учебной деятельности является формирование и развитие качественного экологического образования, которое должно оказывать серьёзное влияние на совершенствование нового экологического мышления в отношении к окружающему миру.

Современная психолого-педагогическая литература отражает многие вопросы экологического воспитания и образования, где важность развития экологического мышления и культуры у студентов вузов рассматривается многими исследователями (Р.У.Арзикулов, Ш.Атабаев, Ф.К.Ахмедов, С.Н.Глазачев, В.И.Вернадский, С.В.Клубов, О.В.Овсянникова, М.Толипова, Э.А.Турдыкулов, Н.Х.Хакимов, Ж.Холмунинов и др.). Терминологический словарь по геоэкологии понятие «экологическое мышление» трактует как «установление причинно-следственных связей, вероятностных и прогностических, а также других видов связей, выяснение причин, сущности и путей решения проблем в ситуациях нравственного выбора и прогноза; основа правильного гражданского отношения к окружающей среде» [1].

Абитуриент, который осознанно выбрал педагогическую специальность, должен интенсивно развивать в себе экологическое мышление, которое предполагает стремление к экологической деятельности, способного выявлять и решать социально-природные задачи с позиций культуры знания экологических процессов, при этом учитывая духовно-нравственные ценности человечества.

Экологическое мышление определяется умением (или способностью) рассматривать экологические проблемы в наиболее широком социальном спектре, учитывая приоритет окружающего общества, при этом анализируются взаимоотношения природы и общества в мировом масштабе. Данный стиль мыш-

ления должен способствовать выработке у студентов творческих, нестандартных идей, которые крайне важны в действии при экологических ситуациях.

Один из всемирно известных педагогов К.Д. Ушинский, активно призывал расширить область экологического мышления подрастающей личности в отношении окружающей его среды следующими словами: «странно, что воспитательное влияние природы... так мало оценено в педагогике» [2]. Серьёзное значение по формированию экологического мышления также придавал педагог А.Г.Асмолов, у которого в работе мы обнаруживаем гласный призыв – «Учусь экологическому мышлению» – который должен пронизывать всю систему современного экологического образования [3]. Таким образом, чтобы развивать экологическое мышление необходимо целенаправленно обучать студентов разрешению экологических ситуаций, возникающих из-за неразумной политики человека к окружающей среде. Кроме того, эффективное развитие экологического мышления у студентов предполагает усвоение ими основных концептуальных знаний – начиная с биологических систем и среды обитания и заканчивая взаимоотношениями факторов окружающей среды с человеком.

Занимаясь проблемой развития экологического мышления и культуры у студентов педагогического вуза в контексте получаемого экологического образования и воспитания, мы попытались определить актуальный комплекс педагогических условий, необходимый для наиболее эффективного процесса развития экологического мышления и культуры личности будущего учителя - выпускника педагогического вуза (Схема 1). Отметим, что педагогические условия сегодня определяются как образцовая «обстановка, при которой компоненты учебного процесса представлены в наилучшем взаимодействии и которая даёт возможность учителю плодотворно работать, руководить учебным процессом, а учащимся – успешно трудиться» [4].

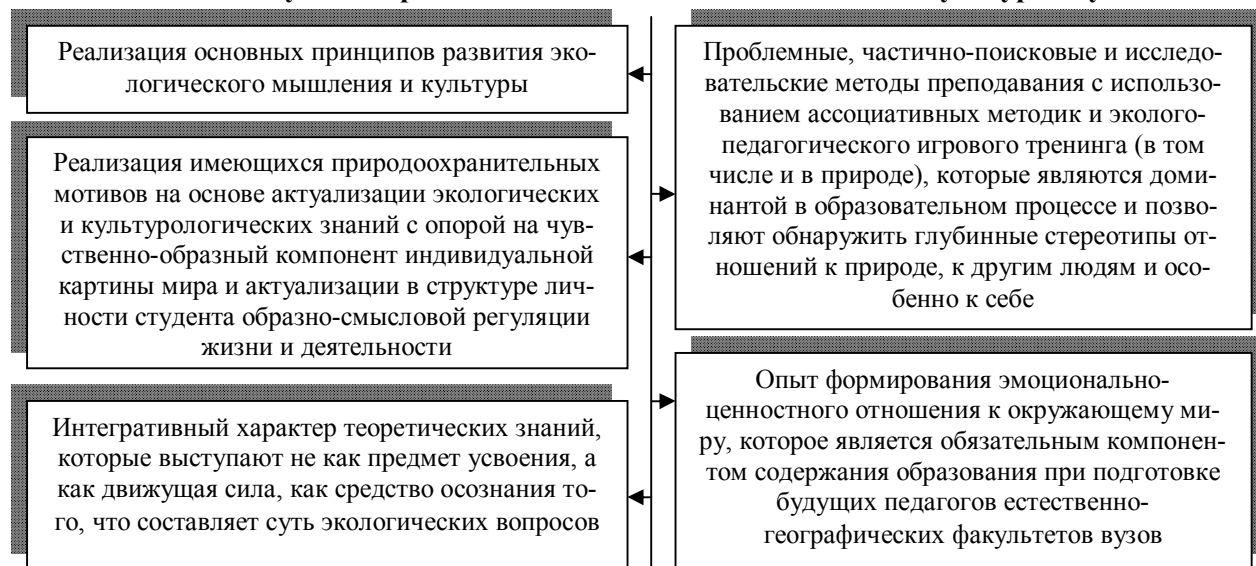
Необходимо также подчеркнуть, что методологические основы разработки большинства педагогиче-

ских условий отражены в трудах следующих авторов
Н.Н.Азизходжаевой, Р.Х.Акмизаева,
Ю.К.Бабанского, В.П.Беспалько, Н.Д.Богдановской,
Р.Х.Джураева, И.А.Зимней, Б.Зиямухамедова,

В.Л.Муравьева, В.В.Нестеровой, Ф.Насырова,
Н.Ю.Посталюк, И.П.Подласого, Э.А.Сейтхалилова,
Ф.Р.Юзликаева и других).

Схема 1.

Педагогические условия развития экологического мышления и культуры студента

Представленные педагогические условия должны обеспечивать формирование ответственных и обдуманных отношений студентов к окружающему их миру. Однако при этом необходимо отметить, что данные педагогические условия имеют место быть при следующем разделении:

- необходимо применять личностно ориентированный подход в вузовском обучении;
- необходимо формировать потребность в самосовершенствовании студента педагогического вуза;
- необходимо применять синергетический подход в экологическом образовании студентов педагогического вуза;
- необходимость формирования различных форм и видов учебного контроля с целью определения ответственности (или же отсутствия) индивидуальных образовательных достижений по основным показателям

Литература

1. Азизходжаева Н.Н. Вопросы подготовки учителя в системе непрерывного педагогического образования. - Ташкент: ТГПИ, 1995. - С. 64.
2. Бабанский Ю.К. Оптимизация процесса обучения: общедидактический процесс. - М.: «Просвещение», 1982. - С. 192.
3. Зиямухамедов Б., Зиямухамедова С. Новая педагогическая технология. - Ташкент: Изд-во медицинской литературы имени «Абу Али ибн Сино», 2002. - С. 120.
4. Асмолова А.Г. Как проектировать универсальные учебные действия в начальной школе. От действия к мысли: пособие для учителя. - М.: «Просвещение», 2011. - С. 151.
5. Клубов С.В. Геоэкология: русско-английский понятийно-терминологический словарь. / С.В.Клубов, Л.Л.Прозоров. - М.: Научный мир, 2002. - С. 160.
6. Ушинский К.Д. Педагогические сочинения. Т. 4. - М.: Педагогика, 1988. - С. 528.
7. Хакимов Н.Х. Экология. - Ташкент: «Фан», 2004. - С. 232.

РЕЗЮМЕ

Мақолада ёш авлодда экологик онг тушунчасининг даражаси уларнинг маънавий-ахлоқий кадриятларини, ижодий ва ноанъанавий қарашларини ҳисобга олган ҳолда ўрганилади. Шунингдек, унда таълимни мақсадга мувофиқ олиб бериш, улардаги ярамас иллатларни бартараф қилиш ишлари кенг ёритилади.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается широкий спектр изучения экологического мышления у подрастающего поколения, учитывая духовно-нравственные ценности, их творческие и нестандартные подходы. Рассматриваются также вопросы целенаправленного обучения, а также разрешения неразумных поступков.

SUMMARY

The article considers a wide range of environmental thinking of the young generation, taking into account the spiritual and moral values, their creative and innovative approaches. The author also studies targeted training, as well as the solution of unreasonable behavior.

EFFECTIVE WAYS OF ASSESSING SPEAKING

A.N.Sadullaeva – a teacher

E.Espolaeva – student of Group 4 Z of the Faculty of Foreign languages
Nukus state pedagogical institute named after Ajiniyaz

Таянч сўзлар: тилга оид тест, коммуникатив қобилият, контекст, баҳолаш мезони, тилни баҳоловчи рубрика, интеграллашган таълим, қабул қилувчи ва унумдор малакалар.

Ключевые слова: языковой тест, коммуникативная способность, контекст, критерии для оценки, языковая оценочная рубрика, интегрированное обучение, воспринимающие и продуктивные навыки.

Key words: language test, communicative competence, context, assessment criteria, language scoring rubrics, integrated way, receptive and productive skills.

The performance of language test is influenced by many factors, one of them is communicative language ability. It consists of the ability to use language communicatively, and involves both knowledge of competence in the language, and the capacity for implementing this competence. It should be implemented on all skills of English, such as writing, reading, speaking, and listening at all students' level. This is the most important aspect in language test.

What are therequirements for the communicative test? The context and situation play a great role in the communication test. All aspects of English skill should be taught the basis of situational context. Context is the key how language is used. Therefore, teacher should not test students in a discrete way but in an integrated way taking into account text and context, knowledge and skill. The students should recognize the full context of language use, as Van Dijk states that delineation of the relationship between text and context clearly recognizes the context of discourse [3:86].

In speaking test, the teacher should apply the test communicatively since speaking is the skill by which persons are interrelated with each other. While studying English speaking communicatively is a good composition to get knowledge and skill, as in text and context. Therefore, we are going to describe how communicative language test is applied in speaking class 1 in which oral test is also used together with communicative context as well.

The communicative language test must be covered by some qualifics: it should be interactive; direct in nature with tasks reflecting realistic discourse processing activities; texts and tasks should be relevant to the intended situation of the target population; ability should be sampled within meaningful and developing context and the test should be based on an explicit priori specification [2:91].

In order to pursue the communicative paradigm, tasks should, as far as possible, be included in the testing operation with due regard to their directness of fit with criteria which accurately and adequately describe the significant aspects of the target activities and the condition under which they are normally performed.

The goals of speaking class is that by the end of it, students should be able to listen to native speakers and practice in carrying out many conversational functions. This class tries to convince students that learning to speak and understand English is not as difficult as you think, but, like any skill, it involves practice. This class lets students to practice in peer which give them as much conversational practice as possible in classroom situation. The communicative test allows the students to be free in speaking naturally based on the context.

Students need to know the purpose of the assessment activities, the expected performance, and the criteria for each task. Setting criteria is a crucial part of assessment. Without criteria of standards of performance, the task remains simply a collection of instructional activities. Based on student performance teachers can revise assessment task and standards as well as instructional objectives and activities to meet learners' need better. Score rubrics are needed to check the dimensions or aspects of oral language, these might typically include communicative effect of general comprehensibility, grammar, and pronunciation. The rubrics will be shared with the students, so that they will get effort to do their best.

It's better to use the holistic scale rubrics adapted from a rating scale developed by ESL teachers Portfolio Assessment Group to evaluate the students. The teacher uses this because English is not the first language for the students, so it is suitable for the first year students [4:194].

Holistic Oral Language Scoring Rubric:

Rating	Description
6	a. Communicates competently in social and classroom settings b. Speaks fluently c. Masters a variety of grammatical structures d. Uses extensive vocabulary but may lag behind native-speaking peers e. Understands classroom discussion without difficulty
5	a. Speaks in social and classroom settings with sustained and connected discourse; any errors do not interfere with meaning b. Speaks with near-native fluency; any hesitations do not interfere with communication c. Uses a variety of structures with occasional grammatical errors d. Uses varied vocabulary e. Understands simple sentences in sustained conversation; requires repetition
4	a. Initiates and sustains a conversation with descriptors and details; exhibits self-confidence in social situations; begins to communicate in classroom settings b. Speaks with occasional hesitation c. Uses some complex sentences; applies rules of grammar but lacks control of irregular forms (e.g. runned, mans,not never, more higher) d. Uses adequate vocabulary; some word usage irregularities e. Understands classroom discussions with repetition, rephrasing, and clarification
3	a. Begins to initiate conversation; retells a story or experience; asks and responds to simple questions b. Speaks hesitate because of rephrasing and searching for words c. Uses predominantly present tense verbs; demonstrates errors of omission (leaves words out, word endings off) d. Uses limited vocabulary e. Understand simple sentences in sustained conversation; requires repetition

2	a. Begins to communicate personal and survival needs b. Speaks in single-word utterances and short patterns c. Uses functional vocabulary d. Understands words and phrases; requires repetition
1	a. Begins to name concrete objects b. Repeats words and phrases c. Understands little or no English.

The scoring procedures are shown in the holistic oral language rubrics above. Whatever the students do, their actions are valued based on the rubrics above.

In keeping with these ideas, assessment must take place in a communicative context and should test students' linguistic performance rather than their linguistic knowledge. Adequate linguistic performance can only be assessed by taking into account the four language skills which should be tested in an integrated and not an isolated way and assessment tools must be selected accordingly. Multiple choice tests, for example, are not the most appropriate tool to test linguistic performance although they can provide limited information on performance in receptive skills. A better option is cloze tests. As students have to combine receptive and productive skills, these tests assess structural knowledge in an integrated way. The best option, however, are communicative tasks that combine performance in various skills like reading a text and writing a response (e.g. an e-mail, an argumentative essay, etc.) or

listening to a text and summarizing it in oral or written form.

Assessing competence is much easier nowadays than in the 2000's since teachers can rely on free popular IT applications (such as Facebook, Twitter or Messenger) to induce students to communicate and even carry out collaborative tasks with students from different countries or cultures. It is also useful in order to collect corpora that can be analysed in depth, since most of these applications allow data storage.

In conclusion, a test is a tool to measure someone's ability in performing a language. It consists of the ability to use language communicatively and involves both knowledge of competence in the language, and the capacity for implementing this competence.

Taking into account above, all aspects of English skill should be taught based on situational context, especially, speaking test. The teacher should apply the test communicatively since speaking is the skill which person to person interrelated to each other.

References

1. Bachman, Lyle F. 1990. *Fundamental Consideration in Language Testing*. -Oxford: Oxford University Press
2. Hughes, Arthur. 2002. (2nd Ed). *Testing for Language Teachers*. -Cambridge: Cambridge University Press
3. Nunan, David. 2003. *Practice English Language Teaching*, First Edition. -Singapore: McGraw-Hill companies
4. O'Malley, J. Michael & Pierce, Lorraine Valsdez. 1996. *Authentic Assessment for English Language Learners: Practical Approaches for Teachers*. United States of America: Addison-Wesley Publishing Company.

РЕЗЮМЕ

Мақолада мулоқотни баҳолашнинг ва тил ўрганиш малакаларини татбиқ этишнинг самарали йўллари кўриб чиқилган. Унда коммуникатив тестларни тузишда ўқитувчилар тестнинг интерактив бўлишига алоҳида аҳамият беришлари кераклиги айтиб ўтилган. Коммуникатив тестнинг топшириқлари реал нутқ вазияти ва ҳаракатларини акс эттириши ўрганувчиларнинг билим даражасига мос бўлиши кераклиги таъкидлаб ўтилган.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются вопросы оценивания говорения и способы внедрения языковых навыков и др. В проектировании языковых коммуникативных тестов учителя должны уделять внимание на то, что тесты должны быть интерактивными. Задачи коммуникативных тестов должны отражать реальные речевые действия и тексты должны соответствовать уровню учащихся.

SUMMARY

The article deals with the problems of assessing speaking and ways of implementation of language skills and other issues etc. While designing the communicative language tests the teacher should pay attention to the issue that tests should be interactive. The of the tasks communicative test should reflect realistic discourse processing activities, texts and tasks should be relevant to learners level.

МАТЕМАТИКА САБАҚЛАРЫНДА ОҚЫҰШЫЛАРДЫҢ ИЗЕРТЛЕҰ ИСЛЕРИ

З.Сапаров – үлкен оқытыушы

А.Жанабергенова – ассистент оқытыушы

Әжисияз атындағы Нөкіс мәмлекетлік педагогикалық институты

Таянч сўзлар: фикрлаш, исботлаш, топшириқларни бажаришнинг рационал йўлларини топиш, мос ечимлар чиқариш.

Ключевые слова: вопросы поиска рациональных путей мышления, доказательство, выполнение заданий, делать соответствующие выводы.

Key words: questions of search of rational ways of thinking, proof, performance of tasks, to deduce corresponding conclusions.

Информациялық жәмийеттиң раўажланыўы, илимий- техникалық өзгерислер, базар қатнасықлары ҳәр бир адамнан жоқары дәрежедеги кәсіплик ҳәм искерлик қәсийетлерин, тапқырлығын, қыйын ситуацияларда жол табыў, тез ҳәм қәтесиз шешимлер қабыл қылыў уқыплығын талап етеди.

Бизиң ҳүкиметимиз мектеп алдына оқыўшыларды бул тез өзгерип баратырған дүньяда өмирге таярлаў мәселесин қояды. Мектеп оқыўшыларды пүткил өмирлик билимлер менен тәмийинлей алмайтуғыны ҳәм оларды билиў усыллары менен қуралландырыўы, билиў өз бетиншелигин қәлиплестириўи кереклиги өз-өзинен түсиникли.

Ҳәзирги заман жетискен адамы ушын зәрүр көплеген қәсийетлерди қәлиплестириўде мектеп пәни-математика үлкен роль ойнаўы мүмкин. Математика

сабақларында оқыўшылар пикирлеўди, дәлиллеўди, тапсырмаларды орынлаўдың рационал жолларын табыўды, сәйкес жуўмақлар шығарыўды үйренеди.

Оқыўшыларын ересеклер дүнясына қосып жиберип атырып, оқытыўшылар барқулла олардың келешегі ҳаққында қәўетерленеди. Балалардың оқып билим алыў тилеги, олардың билиминин сапасы, мектепти питкергеннен кейин жәмийетке табыслы араласып кетиўи ушын оқытыўшы көбирек жуўапкер болады.

Қыйыншылықларға қарамай оқытыўшылар оқыўшылардың потенциаллық мүмкиншиликлерин раўажландырыўдың эффектив жолларын ҳәм қуралларын излейди. Буның ушын традициялық оқытыў менен бир қатарда жаңа раўажландырыўшы техноло-

гиялардан пайдаланады. Традициялық ҳам раўажландырыушы оқытуу системаларын салыстырамыз.

Егер, традициялық оқытуу системасында оқытуу максети оқыушының билим, укыплылык ҳам көнликпелерди өзлестиреуи болса, раўажландырыушы оқытуу системасында- оқыушыны улыўма раўажландырыу, яғный оның ақылын, жигерин ҳам сезимлерин раўажландырыу болып, бул оқыушылардың шахсын кәлипплестиреуге бағдарланған [1:31].

Традициялық оқытуу системасында көбинесе түсиндириу- иллюстрациялык усуллар, яғный оқыушыларға таяр билимлерди мәлим етиу усуллары, қолланылады. Раўажландырыушы оқытуу системасында билимлер таяр көринисте берилмейтуғын, оқыушы оқыушылардың билимлерди излеуин, ашыуын шөлкемлестиретуғын искер- раўажландырыушы усуллар басым келеди.

Традициялық оқытуу системасында оқытуушы - билим бериуши, ал оқыушы - оқытуу объекти. Раўажландырыушы оқытуу системасында оқыушы оқыушылардың изертлеу ислерин шөлкемлестиреуши, ал оқыушы оқытуудың белсенди катнасушысы болады. Оқыушылардың оқыу сабақларындағы искерлигин олардың хәр бири билим алыуда ең жоқарғы талапларға ылайық болатуғындай қылып шөлкемлестиреу, хәр бир сабақтың математикалық мазмунын таңлап алыу ҳам топарларға бөлиу, өз оқыушыларын сабақта да, сабақтан тыс ўақытларда да изертлеу ислерине тартыу, өз билимлериниң күшин басқа оқыушылар менен салыстырып тексерип көриуе мүмкиншилик бериу, яғный оларға оқыу искерлиги шегиндеги машқалаларды шешиуди үйретиу, қәлеген, хәтте математикалық емес, мәселелерди шешиу жолларын түсиндириу- математика пәни оқытуушысының баслы

ўазыйпасы. Математика пәни оқытуушысының педагогикалық искерлигиниң тийкары- оқыушылардың математикалық билимлерди топлауы ҳам жоқары қыйынлықтағы мәселелерди шешиу укыплылығын ийелеуи ғана емес, ал оқытуушының оқыушылар менен хәр бир математикалық мәселени изертлеу бойынша бирге ислесиуи.

Хәзирги заман оқытуушысының ўазыйпасы- жаңа педагогикалық технологиялардан пайдаланып оқыушыларды оқыуға үйретиу. Әмелияттың көрсетиуинше, жаңа билимлендириу технологиялары тек хәрәкетте өзлестиреуи мүмкин. Хәр бир балаға табияттан қоршап турған дүньяны билиу ҳам изертлеуе бейимлилик инәм етилген. Дурыс жолға қойылған оқытуу бул бейимликти жетилистириуи, сәйкес укыплылықлар менен көнликпелердиң раўажланыуына жәрдем бериуи керек. Изертлеу мәселелерин табыслы шешиу ушын тек тилек жеткиликли емес. Оқыушыларда изертлеуе қызығыушылық оятып, оқытуушы балалардың жұмысын олар изертлеу процедурасын, оның төмендеги хәмме тийкаргы басқышларын избе- из басып өтип, еркин өзлестиретуғындай қылып шөлкемлестиреди:

- изертлеу искерлигин тийкарлап бериу;
- машқаланы қойыу;
- материалларды топлау;
- алынған материалларды тәртиплестиреу ҳам талқылау;
- гипотезаларды усынуу;
- гипотезаларды тексеру;
- гипотезаларды дәлиллеу яки бийкарлау.

Сабақтағы изертлеу иси-машқалалы мәселени (бир үлгидеги, оқыушы ушын субъектив жаңа) қойыу ҳам шешиу формаларының бири.

Бир үлгидеги ҳам машқалалы мәселелерди салыстырыу

	Бир үлгидеги мәселе	Машқалалы мәселе
Структура өзгешелikleri	Мәселени шешиу ушын зәрүр дәслепки мағлыұматлар ҳам нәтийжеде не табыуи кереклиги ҳаққындағы хәмме информациялар мәселениң шәртинде берилген	- Мәселениң шәрти жаңа информацияны яки ис усылын билиу талабы пайда болатуғын нәтийжени алыу зәрүрлигин туўдырады. - Белгисиздиң қатнасуы.
	Мәселени шешиудиң анық алгоритми бар	Үлгилик шешиу жолы жоқ яки ол оқыушыға мәлим емес
	Оқыушыда мәселени классларға бөлиуе (оны бир үлгидеги мәселелердиң конкрет түрине киргизиуе) ҳам оны шешиу алгоритминен пайдаланыуға мүмкиншилик беретугын билимлер бар	Оқыушыда тапсырманы орынлау, әмеллерди талқылау, белгисизди ашыу («белгисизди ашыу керек, ҳам мен буны ислеи аламан») ушын мүмкиншиликлер (ресурслар) бар
Оқыушының роли	Оқыушы машина ролин атқарады (мәселени «оған салынған» программа бойынша шешеди)	Оқыушы өзін шахс сыпатында көрсетеди, оның ислери, биринши нәўбетте, оның келтиретугын дәлиллери менен укыплықларына байланыслы

Машқалалы мәселени шешиу дегенде белгисизди, жаңалықты излеу процеси түсиниледи. Оқыушыларды изертлеу ислерине үйреткенде:

- оқыушыларды илимий билиу усулларына тартыу жолы менен рефлексив укыплылықларын кәлипплестиреу;
- оқыушыларда алынатугын информацияны сын көзи менен баҳалау ҳам оқыу ҳам изертлеу машқалаларын шешиудиң хәр қыйлы жолларын табыу укыплылықларын кәлипплестиреу;
- оқыу- изертлеу ислериниң тийкары сыпатындағы машқалалы технологиялардан пайдаланыу ҳам хәр бир материалдағы тийкаргы машқаланы айырып көрсетиу көнликпесин кәлипплестиреу;
- изертлеу укыплылықларын ҳам ойлау функцияларын кәлипплестиреу;

-оқыушылардың изертлеу ислерин орынлауының оқыу- илимий ҳам социаллық перспективаларын қарап шығыу керек.

Сабақ - изертлеуде оқыушы илимий изертлеу методикасын ийелейди, илимий билиу басқышларын өзлестиреди. Оқыушылардың сабақтағы изертлеу исинде байқалатуғын өзбетиншлик дәрежеси бойынша сабақ- изертлеулер басланғыш («Изертлеу үлгиси» сабағы), көтеринки («Изертлеу» сабағы) яки жоқары («Өз изертлеулер» сабағы) дәрежеге сәйкес келиуи мүмкин.

Оқыушылардың изертлеу билимлерин ҳам укыплылықларын өзлестиреуи олардың өз изертлеу оқыу ислериндеги өзбетиншлиги әсте - ақырын басқышпа - басқыш артып орынланыуы керек. Сабақ-изертлеулерде хәр қыйлы оқыту формаларынан-жеке, жұплықларда, топарлық, жәмәәт болып,- пайдаланыу мүмкин.

Сабақ- изертлеу дәрежелери

Сабақ- изертлеу дәрежелери	Оқытыушының ислери	Оқыушылардың ислери
«Изертлеу үлгиси» Сабағы	Тахтада изертлеу ислериниң тийкарғы басқышларының атамаларын, әлбетте, жазып қояды. Машқаланы анық хәм түсиникли қылып қояды, изертлеу темасын хәм максетин айтады. Оқыу процесин «машқала», «гипотеза», «гипотезаны тастыйыклау», «жуумақ» терминлеринен пайдаланып өткереди.	Оқытыушының сораўларына жууап береди. Оқытыушы усынан жұмыс алгоритминен пайдаланады. Тахтада жазылған информациядан пайдаланып, өз ислерин изертлеу үлгиси менен салыстырады
«Изертлеу» сабағы	Тахтада изертлеу басқышларының атамаларын жазыуы мүмкин. Машқаланы анық қояды. Оқыушыларға изертлеу темасын хәм максетлерин түсиндиреди. Оқыушыларды «гипотеза», «гипотезаны тексеріу», «мағлыұматларға мәни беріу (интерпретация)» хәм т.б. терминлерден пайдаланбай изертлеу ислерин алып барыуға бағдарлайды. Оқыушылардың дыққатын изертлеу ислери схемасына қаратады. «Изертлеуді неден баслау керек?», «Нелерди аныклау керек?», «Буны қалай орынлау керек?», - деген сораўлардан пайдаланады.	Изертлеу исин өз бетинше режелестиреди хәм орынлайды. Керек жағдайларда оқытыушы яки эксперттен мәсләхәт сорады. Изертлеу исиниң хәр бир басқышы ушын оқытыушының баҳасын (дурыс яки надурыс) алады.
«Өз изертлеулері» сабағы	Машқаланы анық қояды. Оқыушыларға изертлеу темасын хәм максетлерин өз бетинше анық айтыуы үйретеди. Оқыушылардың изертлеу ислери ушын жағдайлар жаратады: оқыу процесин дидактикалық материаллар менен тәмийинлейди, оқыушылардың жеке жұмысын хәм топарлардағы яки жуплықлардағы искерлик қатнасықларын шөлкемлестиреди. Сабақтың ақырында ис нәтийжелерин баҳалайды.	Изертлеу ислерин өз бетинше, оқытыушының яки эксперттин жәрдемисиз хәм мәсләхәтисиз, режелестиреди хәм орынлайды.

Оқылық изертлеу ислери машқалаларды, олар турмыс машқалалары яки илимий машқалалар болыуы әхмийетке ийе емес, қәтесиз шешиуге үйретеди. Машқалаларды шешип, оқыушы шахсы раўажланады.

Математика объектлериниң абстрактлығы менен парық қылады, ал математикалық мазмунлы изертлеу ислери көбинесе ойлау характерине ийе болады. Математиканы оқытыуды компьютерлик қоллап куўатлау формасы сыпатындағы интерактив тапсырмалар шәртлердиң өзгериуиниң объекттин өзгериуине тәсирин анықлауды изертлеу уқыплығын раўажландыруы ушын көбирек пайдалы болады. Компьютерлик модельлердиң ең баслы өзгешелиги- олар динамикалық болыуы мүмкин. Олардан басқа модельлер менен биргеликте пайдаланыу оқыушыларға өзгериу процесин бақлауға хәм оның нәтийжесин хәр қыйлы жазып қойыуға мүмкиншилику береди [1:47].

Интерактив көринистеги изертлеу тапсырмаларын орынлаудың унамлы тәреплери:

- тапсырманы орынлау формасы оятқан балалардың қызығушылығы тапсырманың мазмунын курайтуғын курамалы математикалық нызамлықларды жақсы өзлестирип алыуына жәрдем береди;
- процессти динамикалық модельлестиріу, анимацияның реаллық пенен уқсаслығы;
- процессти тақирарлау мүмкиншилиги (бул реал турмыста хәмме ўақыт мүмкин бола бермейди);

Әдебиятлар

1. Алихонов С. Математика ўқитиш методикаси. –Тошкент: «Ўқитувчи», 1992.

Бу макола ёрдамида математика дарсларида ўқувчилар фикрлашни, исботлашни, топшириқларни бажаришнинг рационал йўлларини топишни, мос ечимлар чиқаришни ўрганиши масалалари ёритилган.

РЕЗЮМЕ

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются вопросы поиска рациональных путей мышления, доказательств, выполнения заданий, и умения делать соответствующие выводы на занятиях по математике.

SUMMARY

The article is devoted to the study of issues of the rational ways of thinking, proofs, performance of tasks and doing corresponding conclusions at the lessons in Mathematics.

ШАҢАРАҚТА ПЕРЗЕНТ ТӘРБИЯСЫНДАҒЫ МАШҚАЛАЛАРДЫ ШЕШІҮДЕ МИЛЛИЙ ХӘМ УЛҰҰМАИНСАНЫЙЛЫҚ ҚӘДИРИЯТЛАРДАН ПАЙДАЛАНЫҰ

Т.Т.Сапарбаева – ассистент оқытушы

Әжиязия атындағы Нәкіс мәмлекетлик педагогикалық институты

Таянч сўзлар: оила, оилавий муаммолар, оилада бола тарбияси, ота-она муносабатлари.

Ключевые слова: семья, проблемы семьи, детское воспитание в семье, родительское отношение.

Key words: family, problems of family, children's education in the family, parental attitude(relation).

Хәр қандай миллеттиң өзине тән мәнаўиятын қәлиплестириў хәм жоқарылатыўда, шаңарақтың орны хәм тәсири теңсиз болып табылады. Себеби, инсанның ең таза хәм пәк сезимлери, дәслепки турмыслық түсиниклери, биринши гезекте, шаңарақта қәлиплеседи. Баланың характерин, тәбияты хәм дүнъяға көзқарасын белгилейтуғын руўхый өлшем – жақсылық хәм адамгершилиқ, жоқары пазыйлет, меҳир-муриўбет, ар - намыс хәм әндийше сыяқлы муқаддес түсиниклердиң шаңарақ шараятында қәлиплесиўи тәбийий. Соның ушын да, шаңарақ орталығында пайда болатуғын ата - анаға хұрмет, олардың алдындағы өмирлик қарыздарлық миннетин терең аңлаў- хәр бир инсанға тән болған инсанылық пазыйлет.

Сол себепли, биз ғәрезсизлик дәўиринде шаңарақ институты жәмийетин басқа әхмийетли социаллық дүзилмелери, елимиздеги руўхый өзгерислер менен үйлесимли тәризде раўажландырыў, оның абырайын арттырыў мәселесине мәмлекетлик сиясаттың ең баслы хәм әхмийетли бағдары сыпатында турақлы дыққат қаратылып келмекте.

Мәмлекетимиз конституциясында шаңарақтың социаллық статусы анық белгилеп қойылғаны, усыған тийкарланып шаңарақ кодексleri хәм басқа да зәрүрли нызам хұжетleri қабыл етилип, бул бағдарда тийисли хуқықый тийкар жаратылғаны да бул пикирди тастыйықлайды.

Усы мәнисте, шаңарақты, оның мәңгилик қәдириятларын улығлап, мәмлекетимизде “Ел-журт таянышы” деген әжайып естелик дәреткенимиз көпшиликтиң кеўлиндеги ис болғанын атап өтиў орынлы. Қысқаша айтқанда, шаңарақ саламат болса – жәмийет бекем болады, жәмийет бекем болса – мәмлекет күдиретли болатуғынлығы хәммеимизге аян болыўи тәбийий [1:58].

Инсан факторын хәр тәрәплеме камал таптырыў, өз ара жәрдем, орталық мүнәсибетлерин және де жақсылаў, жеке шаңарақлық хәм социаллық турмысында әпиўайылық хәм ҳадаллық, рассөзлик сыяқлы руўхыйлық әдеп-икрамлылық инсанларға тән болған сыпатлары және де раўажландырыў тийкарында республикамыздың социал-экономикалық раўажланыўын жеделлестириў дәўиримиздиң ең зәрүрли келешек режелеринен есапланады.

Шаңарақ-жәмийет турмысын алға койыўшы, оны және де жоқары басқышларына көтерип раўажландырыў, келешек әўладларын тәрбиялап жетилистириўши, камал таптырыў ушын жуўапкер болған зәрүр ошағы.

Жәмийетимиз раўажланыўи өзиниң раўажланыўи нызамлықларына тийкарланған ҳалда шахс жетиклигин шама қылыўшы хәм тәрбия нәтийжелилигин асырыўшы факторлар талабын қоймақта. Усы менен бирге, республикамыз раўажланыўи менен шаңарақ, оның бәрше турмыслық басқышлары кескин өзгерислерге ушырап атырғанлығын естен шығармаў керек. Бизиң жаңа шаңарақ пайда етиў тийкарында табысларымыз, сөзсиз, шаңарақта еркеклер хәм ҳаяллар толық тең хуқықлығы, шаңарақ ушын тең жуўапкершилиги тийкарында қурылады. Бирақ, жаңа шаңарақты пайда етиў әпиўайы жумыс емес. Бул қурамалы процесс болып, оның өз машқалалары бар.

Республикамыз материаллық техника базасының раўажланыўи, өз нәўбетинде, шаңарақтың материал-

лық хәм руўхыйлық жетилисиўине, бул өз нәўбетинде шаңарақтағы балалар тәрбиясына ол яки бул дәрежеде тәсир көрсетеди. Мийнеткешлердиң турмыс шараятларының жақсыланыўына, параўанлығына алып келеди.

Шаңарақтағы дәрәматлардың асыўы, бир тәрәптен, ата-аналардың билимлери хәм мәдениет турмысының жақсыланыўына себеп болса, екінши тәрәпинен, шаңарақ ағзаларының жоқары руўхыйлық ықтыяжларының жақсы қәлиплесиўине, шаңарақлық мүнәсибетлериниң раўажланыўына, байыўына, үлкенлер хәм кишилер арасындағы сөйлесиў мазмұны жақсы тәсир көрсетпекте. Усы себептен болса керек, республикамыздың, жәмәәтшиликтиң дыққат-итибары шаңарақларды бекемлеў, жаңа шаңарақларды пайда болыўи хәм қәлиплесиўине қаратылмақта. Жасларды шаңарақлық турмысқа таярлаў дәўир талабына айланып бармақта.

Шаңарақ хәм шаңарақлық тәрбия машқалалары ишинде ата-аналардың тәрбияшылық мәдениетин асырыў хәм оларға улыўма тәрбияға тән билим бериў дәўиримиздиң актуал мәселелеринен бири. Шаңарақларды педагогика табыслары менен таныстырыў олардың бекемлигин тәмийинлеў қураллары. Екінши тәрәптен, бул өз нәўбетинде, балалардың тәрбиясына тийисли форма хәм методикаларын қәлиплестириў жолларынан бири. Тилекке қарсы, хәзирги ўақытта ата-аналардың ислеп шығарыўда көппеп шуғылланыўи себепли өзлериниң толық тәрбиялық ўазыйпаларын орынлай алмаўын тастыйықламақта.

Шаңарақлық тәрбия социаллық тәрбия менен тығыз байланыста болса, өсип киятырған жас әўлад параўанлығын тәмийинлеў мүмкин. Ол яки бунысының жоқлығы тәрбиялық процесске жаман тәсир көрсетеди.

Республикамызда хәзирги күнде шаңарақлардың социаллық әхмийети артып бармақта. Шаңарақлардың материаллық мүтәжликлерин толық қандырыў тийкарында балалар тәрбиясы ушын жуўапкершиликти күшейттириў процеси тезлеспекте. Биз ушын шаңарақ бекемлигин тәмийинлеўши әдеп-икрамлылық психологиялық байланыслар да жүдә зәрүр. Усы байланыс шаңарақлық мүнәсибетлер, толық сезимлик, эмоционаллық, аталық хәм аналық шаңарақлық бахытты тәмийинлеў мүтәжликлерин қандырады.

Ата-аналарға педагогикалық билим бериў, шаңарақлық тәрбия бойынша тәжирийбе алмасыўы, ата хәм аналарды тәрбия жумысларына қызғын тартыў оларды мектепке, мәхәлле комитетлерине мирәт етиў мақсетке муўапық. Ата-аналардың бул зәрүр ўазыйпалары балалары жетилисиўин алдынан ойлаўы, тәрбия мақсетин анықлаў, қойылған мақсетти әмелге асырыў хызметин шеберлик пенен шөлкемлестириўге байланысly. Буның ушын:

А) Балалардың турмысы хәм шынығыўын туўры шөлкемлестириў (режим, ойын, мийнет, үйдеги оқыў ислери, спорт хәм т.б.).

Б) Өзиниң жеке хызмети хәм дем алыўын шөлкемлестириў (жумыста, үй хожалығында, балаларды күтиўге, оқыўда, дем алыўда, жас әўлад тәрбиясы ҳақында хәм басқа да). Бирақ, бул жолда бир қанша қыйыншылықлар бар. Биринши қыйыншылық соннан

ибарат, шаңарақларда тәрбияның максетин хэм өз жууапкершиликлерин жақсы билмеушилик хэм бунда тәрбия методикалары, усыл хэм қуралларын анық қоллана алмау. Мәлим болғанындай, шаңарақта бир методика айрықша қолланылмайды, бәлким көплеген методикалар биргеликте қолланылады. Бизің хәзирги шараятымызда көбирек исендириу хэм оған биргеликте методикалар көбирек енгизиледи (мысалы, мақуллау, хошаметлеу). Мәжбүр етиу басқаларға қарағанда жәрдемши усыл сыпатында қолланылады.

Демек, тәрбия усыллары хэм методикаларын таңлау-оларды рауажландыруу хэм енгизиу шаңарақ турмысының зәрүр формасы. Жас әулад тәрбиясының табысы бир-биринен айрықша алынған усыллар емес, бәлким ойлап хэм жақсы шөлкемлестирілген методикалар дизимине байланыслы. Шаңарақта қолланылған ол яки бул усыллар хаққында гәп кеткенде, соны есте сақлау лазым, егер шаңарақтың турмыс тәризи, турмысы хэм моралына усыллар таңланса, тәрбиялық нәтижелик асыуы яки сай келмесе, керисинше болыуы турмыста көплеген бақланған.

Шаңарақта балаларды тәрбиялау өзиниң бир қанша миллий өзгешеликлерине ийе. Олар халықтың қәлиплескен шаңарақлық дәстүрлері, үрп-әдетлері, халықтың психологиясы, турмысы хэм турмыс тәризи сыяқлылар.

Шаңарақтың балаларға көрсететуғын тәсир орталығы соншелли үлкен, ол жәмийет тәсири менен биргелесип кетеди. Сонлықтан, ата-аналарды хэм шаңарақларда тәрбияға тән билимлер менен, тәрбия методикалары менен қуралландыруу жүдә зәрүр.

Тәрбияға тән билим беріу машқаласы тек ата-аналардың жұмысы болып қалмастан, бәлкі барлық адамлардың жұмысы, кең мәниде мәмлекет әхмийетине ийе жұмыс. Республикамыз қарарларында айтып өтилгеніндей, барлық шөлкемлер, мийнет жәмәәтлері, улыуа жәмийет әдеп-икрамлылық саламат, руухый бай, бекем шаңарақты пайда етиу хаққында, аналар хаққындағы оларды турмысқа хэм мийнетке таярлау хаққындағы жууапкершилигин асыруу зәрүр.

Жәмийетимиздеги хәр шахс балалардың тәрбияшысы болыуы, жаңа инсанды хәр тәрәппеме камал таптыруушы барлық жағдайларда, шарт-шараятларда қатнасуы тийис. Хәр бир жигит-кыз - болажақ ата-аналар. Усы себепли, жәмийетимиз олардың шаңарақ қуруына бийпарық қарап тура алмайды. Республикамыз балаларды жетилискен инсан қылып тәрбиялау ұазыйпаларын, шаңарақлардың бекемлігі, тәрбиялық мағлыұматын асыруу зәрүрлігін көтерип шықпақта.

Демек, шаңарақ турмыстың тәрбиялық тәрәппинен тууы шөлкемлестиріу ушын оқытушылар, кең жәмәәтшилик педагогика пәни арқалы халыққа жәрдем беріу, ата-аналарға тәрбиялық билим беріу системасын ислеп шығыуы тийис.

Педагог-алымлар изертлеулерінде дәлиленген, шаңарақлық тәрбияға тән жұмыстар төмендеги шараятларда орынланса, оның нәтижелілігі және де асады.

1. Мектеп өзиниң барлық тәсирлері жыйындысы шаңарақлық тәрбия процесине избе-из бағдарланса;

2. Оқытушылар жәмәәти шаңарақ пенен өз ара биргеликтегі дәуирінде өзлериниң этникалық-педагогикалық, тәрбиялық талаптарын тууы шөлкемлестире аласа;

3. Халық билимлендириу бөлими хэм мәкемелер шөлкемлестиріушиси ата-аналарды тәрбиялық процесске тарта аласа;

4. Оқытушылар тәрәппинен шаңарақлық тәрбияға басшылық балалар мектепке келместен алдын

басланса хэм бул жұмыс олардың барлық оқыу жылларында дауам еттирилсе.

Бул мәселелерди унамлы шешиуде қала, район орынлау комитеттері хэм халық тәлими бөлиimleri-ниң тәрбияшылық мүмкиншиликлери кеңейип атырған ұақыттағы тәсири хәзирги күн қарасынан зәрүр әхмийетке ийе болады. Демек, мәмлекетимизде улыуа тәлимди сыпат тәрәппинен түптен жаңалау тийкарында жасларды хәр тәрәппеме камал таптыруу ушын халыққа тәрбиялық билим беріуді хәр қашанғыдан да жоқары дәрежеге көтеріу - бизің ең тийкарғы ұазыйпамыз.

Шаңарақтың социаллық күш-қууаты оның тәрбия беріу мүмкиншиликлерінде, кәмил инсанды тәрбиялау қәбилетлерінде екенлігін хәммемиз билемиз. Бирақ биле турып, хәмме ұақыт бул мүмкиншиликлерден пайдалана алмаймыз яки тәрбия беріуде өзимиз сезбеген қалда қәтелерге жол қоямыз.

Бақлауларға қарағанда, ата-аналарда тәрбияға тән улыуа тәлим беріуде шешимін күтип атырған машқалалар мүнәсибетлер, айырым ата-аналардың мәдениаты хэм мағлыұматының пәс екенлігі, тәрбияға тән билимлерін өзлестиріуге кесент береді. Тураксыз кейпият, турмыслық өзгерислер шаңарақлық орталықта қарама-қарсылықты пайда етеді. Ата-аналардың анық бир-бирін түсинбеуі хэм өз ара келиспеушиликлери, яки баланың тәрбиялануы оның минезінде эгоизм көринистеги жағдайларды келтирип шығарады. Аталар бундай жағдайларда жазалауға мейиллик, ал аналар болса мұлайымлылық, бийтәрәпплик жағдайларында болады. Шаңарақларды хәр тәрәппеме үйреніу, олардың хызметлерін салыстырып талқылау хэм бақалау максетінде көплеген шаңарақларда тәбийий бақлаулар алып барылған. Бул бақлаулар нәтижесінде төмендеги жууақларды шығаруу мүмкин.

А) Шаңарақлық тәрбия нәтижелілігін асыруу факторларынан бири бала шахсын камалға келтириу ушын оны хәр тәрәппеме үйреніу, соның менен бирге, шаңарақлық тәрбия усыллары хэм формаларына дәрәттиушилик тәрәпптен қатнаста болыу хэм оны рауажландыруу. Жасларды хәр тәрәппеме үйреніу оларды оқыуға, мийнетке, өз-өзин орап турған орталыққа, инсан жетилисиуі ушын зәрүр болған сыпатларынан ең зәрүрлерін ажырата алыуға үйретіу мүмкиншилигін береді.

Б) Ата-аналар ортасында тәрбияға тән билимлерди енгизиу, айрықша, шаңарақлық тәрбияда қыйыншылыққа ушырап атырған ата-аналарға жәмәәтшилик жәрдемін күшейттириу тийис.

В) Шаңарақлық тәрбияда жақсы табыстарды қолға кириткен ата-аналардың тәжирийбелеринен пайдаланыу ушын оларды мектептің кеңейттирилген жыйналыстарына, ата-аналар комитеттерінің мәжиліслерине мирәт етиу хэм өз тәжирийбелери менен ортақласыуды жолға қойуу зәрүр. Олардан өнимли пайдаланыу ушын мектептерде ата-аналар күнин өткизиу зәрүр.

Г) Ата-аналар комитеттері басшыларының тикелей басшылығында радио байланыстарды шөлкемлестиріу. Бунда «Ата-аналар - тәрбияшы», «Ата-аналардың бала тәрбиясындағы жеке үлгилери хэм олардың әхмийети», «Жасларды мийнетке, турмысқа үйретіу хэм таярлауда шаңарақ, мектеп хэм жәмәәтшиликтің бирге ислесиуі» хэм соған ұқсас темалардағы еситтириулерін таярлап, избе-из өткеріу зәрүр.

Д) Балаларды халық ауызеки дәрәттиушилигине тән қызығыуларды өсириу максетінде сәубетлер, гүрриндер, ертеқ хэм дәстанлар оқып еситтириуді жолға қойыуы тийис.

Жууақлап айтқанымызда, хәр қандай ата-ана өз баласына тикенди рауа көрмейди, түрли қыйыншы-

лықлар, қәуип-қәтерлердің алдын алығға умтылады. Ата өз перзентлерінде мақсетке умтылығшылық пенен ажыралып турады. Бундай сыпатлар ул яки қыз екенлигине қарамастан, инсан ийелеуі тийис болған сыпатлар есапланады, оларсыз толық инсан шахсы камал таўмайды. Буның дәлилин және сонда көриў мүмкин, ана қолында атасыз үлкейген ул балада еркеклерге тән басшылық пазыйлетке мүтәжлик күшли болады, айрықша, ол жетиклик жасына жеткенде бул мүтәжлик және де күшейеди.

Әдебиетлар

1. Каримов И.А. Жоқары мәнаўият – жеңилмес күш. -Тошкент: 2008.
2. Антонов А., Борисов В.А. Кризис семьи и пути его преодоления. – М.: 1990.
3. Каримова В. Мехр ва мурувват оиладан бошланади. – Т.: Янги аср авлоди, 2004.
4. Тураева О. Оилавий муносабатлар психологияси. -Тошкент: 1990.

Ушбу мақолада оилада фарзанд тарбиясида учрайған муаммоларни ҳал қилиш бўйича маслаҳатлар бериб ўтилган. Тарбияда, асосан, бола тарбиясида миллий, умуминсоний қадириятлардан фойдаланиш бўйича асосий тушунчалар берилган.

РЕЗЮМЕ

В статье даются ценные советы и рекомендации по проблемам воспитания детей в семье. Рассматриваются основные понятия по применению национальных и всеобщих человеческих ценностей в воспитании детей.

SUMMARY

The article contains valuable advice and recommendations on the problems of children's education in the family. There have been studied the basic concepts in using national and general human values in the education of children.

ЖӘДИТШИЛИКТЕ ИСМАЙЫЛБЕК ГАСПИРАЛИ ФЕНОМЕНИ

Қ.Сейтмуратов – педагогика илимлериниң кандидаты, доцент

Әжияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты

Таянч сүзлар: жадидчилик, мактаб, мадраса, ислохот, маърифат, мустақиллик, педагог, диний таълим.

Ключевые слова: жадидизм, школа, медресе, реформа, просветительство, независимость, педагог, религиозное образование.

Key words: jadidism, school, madrasah, reform, enlightenment, independence, educator, religious education.

ХІХ әсирдің екінши ярымы ХХ әсирдің басларында Россия, Туркия, Мысыр, Араб мәмлекетлери, Хиндистан, Орайлық Азия хәм т.б. жерлерде жәдитшилик ағымының пайда болыуы хәм раўажланыуы үлкен тарийхый ўақыялардың бири болды. Бул дәўир миллий ояныў дәўириниң басламасы болып, ағартыўшы зыялылар хәр тәрәплеме раўажланған мәмлекетлерге теңлесий идеясын алға қоя баслады.

Буның баслы себеплериниң бири-сол дәўирдеги миллий буржуазияның қәлиплесе баслауы менен байланыслы дүньядағы социаллық-сиясий ўақыялар, атап айтқанда, 1905-жылғы Россиядағы аўдарыспақ, 1907- жылғы Ирандағы, 1908-жылғы Түркиядағы буржуазиялық көтерілислер, революциялық кейпийтағы жәмийетти демократияластырыў, сегиз саатлық жумыс күнин енгизиў, дворянлар ықтыярындағы жермүлклерди дийқанларға бөлип бериў хәм т.б. шақырық хәм үндеўлер менен қуралланған қозғалаңдардың, ис таслаўлардың, хәрәкетлердің пайда болыуы болды. Бұған және бир себеп, ХІХ әсирдің басларынан баслап Түркистанда, атап айтқанда Бухарада мектеп-медреселердеги берилип атырған диний тәлимди реформалаўға қаратылған умтылыслар, Түркистанды жаўлап алған Россия патшалығының езиўшилиқ сиясаты, халықтың күннен-күнге төменлеп баратырған күн көриси бул мәселениң және де тез пәт пенен раўажланыуына алып келди. Сол дәўирдеги революциялық кейпийтағы «Искра», «Буревестник», «Молот», «Новое время» хәм т.б. газета-журналлардың жәдитшиликтиң пайла болыуы хәм раўажланыуында әҳмийети жоқары болды. Бул ўақыялар менен таныс болған заманының алдыңғы қатардағы зыялылары социаллық, экономикалық хәм мәдениет реформаларды өткерий жолы менен халықтың турмысын түптен жақсылаўға, оларды мәдениет жақтан раўажландырыўға бел байлады. Бул хәрәкет «жәдитшилер хәрәкети» деп аталып, өз мақсети хәм ис бағдарламаларына ийе болған үлкен сиясий күш болып жетилисти.

Жәдитшилер жәмийетти төңкерис жолы менен емес, ал реформалар жолы менен раўажландырыўды өзлериниң тийкаргы мақсети деп белгиледи. Олар бул

Атаға болған мухаббат – бул, биринши нәўбетте, оған болған хұрметте өз сәўлесин таўады. Атаның абырайы оның өзине тән жетиклигинде көринеди. «Маған уқсап орынла», «Мен қалай ислесем, сен хәм солай исле» сыяқлы қағыйдаларға әмел қылынады. Нәзеримизде, ул бала минезиниң өзине тәнлиги хәм сондай хәрәкетлерде өз сәўлесин таўады.

исти ағартыўшылықтан баслап, сол дәўирде пайда бола баслаған жәдитшилик хәрәкети хәм жәдит мектеплери арқалы әмелге асырыўды нәзерде тутты. Олар түпкилиқли реформаларды әмелге асырыў ушын, биринши гезекте, халықтың, әсиресе, жас әўладтың билимин, сиясий ақыл-ой хәм пикирлеў дәрәжесин жоқарылатыў зәрүр деп есаплады.

«Жәдит» сөзи араб тилинен алынып, «жаңалық», ал жәдитшилер «жаңалық тәрәпдарлары» деген мәнисти аңлатады. Жәдитшилик дәслеп Қырымда пайда болып, оның тийкарын салыўшы түрк қәуимлериниң ҳақыйқат жанкүйери, қырым-татар шайыры хәм педагогы Исмайылбек Гаспирали (Гаспринский) (1851-1914) болып есапланады. Ол шығыс халықлары мәдениет өмиринде, әсиресе мектеп хәм ағартыўшылық тараўында үлкен бурылыс жасаўға себепши болған «жаңа усыл» (усули савтия) - жәдит мектеплерин дүньяға келтирди. Оның өзи дәслеп ески мектепте, кейиннен Ақ мешиттеги (Симферополь), Москвадағы гимназияларда, Воронеждеги әскерий мектепте тәлим алды. Оқыўға болған қызығиўшылық оны Туркия, Франция, Германия, Австрияға алып келеди, Вена, Мюнхен, Штутгарт қалаларында болады. Атақлы Сарбона университетинде тәлим алады, кейин елине қайтып келип, Қырымдағы Бахчасарайда «Шынжырлы» медресесинде рус тилинен сабақ береді.

И.Гаспирали өз заманының прогрессив пикирлеўши зыялысы сыпатында раўажланған мәмлекетлерге теңлесий идеясын бириншилерден болып әмелге асырыўға кириседі хәм көп өтпей дүньяда үлкен абыройға ийе болады. Ол түрк қәуимлериниң ҳақыйқый жанкүйери хәм мақтанышы есапланатуғын еди. Ол түркий халықларды бир миллет деп есаплады. Олардың илим, билим, мәдениет, ҳуқық мәселелеринде дүнья халықларынан кем болмаўын әрман етти хәм өзиниң барлық саналы өмирин, күш-қуўатын усы жолға сарплады. Сонлықтан да тез арада түрк дүньясының «идеялық атасы» сыпатында абырай хәм даңққа бөлениди [1:84].

Гаспирали елдин дүньяның раўажланған мәмлекетлеринен хәр тәрәплеме арқада қалыў себеплери-

ниң бири заманнан артта қалған оқытыў усыллары деп билди. Сонлықтан да ол бурынғы бар болған тәлим системасының унамлы тәрептерин сақлап қалған түрде оны реформалаўды усыныс етти. Ол «биз усынып атырған усыл аспаннан түскен емес, ал ескини жаналамақдур» деп көрсетеди.

Жәдитшилик ҳәрәкети тек мектеп пенен шекленип қалмастан мусылманлар руўхый дүнәясының барлық тәрептерин-мектеп, медресе, баспасөз, илим, көркем өнер хәм т.б. тараўларды да раўажландырыўды хәм усы тийкарда халықтың көзин ашыўды нәзерде тутты. Нәтийжеде, көп өтпей заман руўхы менен суўғарылған жаңа атамдағы газета-журналлар, театр өнери пайда болды, әдебият тараўында жаңа шығармалар дүнәяға келди.

И.Гаспирали сол дәўирде кеңнен ен жайған илимий социализм тәлииматына да өз мүнәсибегин билдирип, олардың тийкарғы шақырықларына гүман менен қарайды. «Әдалатлықты тәмийинлеў ушын жәхән тәртибин бузыў шәрт емес, себеби ол буннан да үлкен қыйыншылықларды алып келиўи мүмкин. Хәр бир адамның мийнет етиўге, жерге болған, сондай-ақ тыныш жасаўға болған ҳуқықын тәмийинлеў зәрүр, лекин бул биринен тартып алып, екінчисине беріў дегени емес», - деп көрсетеди. Сондай-ақ, ол «Хәр кимин ақылы, күши, қәбилети хәр түрли, хәр ким өз имканиятына қарай ырысқы табады. Енди булардың бәри тең бөлинеди дейди. Бул қандай теңлик болды? Бунда әдалатлылық бар ма? Мәмлекет хәм жәмийет «казарма»ға айландырылып, хәмме улыўмалық асханаға мирәт етиледимиш?» деп жазады [2:257].

1883-жылы 10-апрельде И.Гаспиралиның шөлкестиреиндеги «Таржумон» газетасының биринши саны баспадан шығады. Газетада оның мақаласы басылып, онда «Сүйикли досларым, бизиң ушын ең гөзал ис-бул илим хәм мағрыпәт алыўдур. Себеби, инсанды инсан еткен нәрсениң өзи-бул мийнет хәм билим. Билим- мәдений турмысты жаксылаў қуралы, мәдений турмыс болса, инсанның жасаў максети хәм усылыдур....» деп жазады [2:255].

Жәдитшилердиң тийкарғы максети, диний қағыйдаларға тийкарланған орта әсирлик мектептер орнына дүнәялық илимлерди ана тилинде оқытыўды нийет еткен жаңа усылдағы мектептерди ашыў, усы максетте

Әдебиятлар

1. Зуннунов А. ва б. Педагогика тарихи. –Тошкент: 2002, 192-б.
2. Хошимов К. ва б. Педагогика тарихи. –Тошкент: «Уқитувчи», 1996, 447-б.
3. Жадидчилик: ислохот, янгиланиш, мустақиллик ва тараккиет учун кураш. Даврий туплам №1. –Тошкент: Университет, 1999, 218-б.

Мақолада жадидчилик ҳаракатининг пайдо булиши ва ривожланиши, унинг мақсад ва вазифалари, атоқли крим-татар шоири ва педагоги И.Гаспиралининг ушбу ҳаракатта асос солганлиги, унинг туркий қавм олдидеги, жумладан, таълим тизимини ислох қилишдаги буюк хизматлари, шу асосда мустақилликка эришиш ҳақидаги қарашлари атрофлича сўз этилган.

В статье рассматриваются вопросы возникновения и развития, цели и задачи джадидского движения, заслуги крымско-татарского поэта и педагога И.Гаспирали как великого мыслителя и основоположника джадидского движения, его мысли по завоеванию независимости, его заслуги перед тюркоязычными народами.

The article deals with the origin and development, goals and objectives of the Jadid movement, the merits of the Crimean-Tatar poet and educator Ismailbek Gaspirali as a great thinker and the founder of the Jadid movement, his thoughts on the achievement of independence, his merits before the Turkic-speaking peoples.

ДИДАКТИК ВОСИТАЛАР ТИЗИМИДАГИ АХБОРОТ МАЖМУАСИ, МАСОФАДАН ЎҚИТИШ, ТЕЛЕВИДЕНИЕ, КОМПЬЮТЕР, ИНТЕРНЕТ ВА БОШҚА МАНБАЛАРДАН ФОЙДАЛАНИШ ТЕХНОЛОГИЯСИ, УЛАРНИНГ НАТИЖАЛАРИ

Х.А.Умаров - ўқитувчи

Ф.А.Умарова - ўқитувчи

Г.Шарипова - ўқитувчи

Тошкент давлат педагогика университети

Таянч сўзлар: телевидение, компьютер, интернет, телекоммуникация.

Ключевые слова: телевидение, компьютер, интернет, телекоммуникация.

Key words: television, computer, Internet, telecommunication.

Жисмоний имкониятлари чекланган ва интернет тармоғи орқали масофадан туриб таълим олишга имконияти мавжуд бўлмаган, билимга чанқок

сол дәўирдеги ағартыў системасын реформалаў болды. Ағартыўшылықтың жоқарғы баскышы тәризинде шөлкестирген жәдитшилик ҳәрәкети билимлендириў тараўын реформалаўды ғәрезсизлик ушын гүрестин тийкарғы қуралы деп есаплалды.

Исмайылбек балалар ушын оқыўлықлар жазып, оның «Балалар муғаллими» атлы сабақлығы 1910-жылға шекем 27 мәрте қайта басылып шығады. Бул китап 1911-жылы Бомбейде қайта басылып, оның авторы Хиндистанға мирәт етиледди. Францияның ең абырайлы журналларының бири «Ревю де Монде мусулман» 1920- жылы оның кандидатурасын миллет алдындағы уллы хызметлери ушын тынышлық бағдарындағы халық аралық Нобель сыйлығына усынған хәм бул усынысты шет мәмлекетлердеги жүдә көплеген баспасөз орынлары қоллап қуўатлаған.

Исмайылбек феномениниң және бир көриниси бул ағартыўшылықты, мәдениятты раўажландырыўда миллийликти сақлаў хәм қәдирлеў болды. Хәр бир бала сабақты өз ана тилинде оқыўи, миллий үрп-әдетлерди сақлаўи хәм қәдирлеўи тийис деп нәсиятлайды. Миллеттиң өзлигин көрсететугын тәрептериниң бири-бул тил хәм мағрыпәт, бул екеўи болмаса, миллет еркин бола алмайды, - деп көрсетеди. Оның идеялары тез арада дүнәяның көплеген мәмлекетлерине, соның ишинде Орайлық Азия үлкелерине де кеңнен таралды.

И.Гаспирали 1893-жылы Түркистан үлкесинде де болып, Самарқанд хәм Бухараның бир қатар зиялылары Махмудхожа Бехбудий, Абдиқәдир Шакурый хәм т.б. менен ушырасады. Бухарада жәдит усылындағы мектеп ашады. Оның идеяларын Муминхожа Вобкандий, Худайберди Бойсуний хәм баска да өз заманының алдыңғы ағартыўшы- зиялылары қоллап қуўатлаған [3:30].

Үлкемиздиң ғәрезсизликке ерисиўинде, азат болыўында жәдитлердиң хызмети уллы. Олар халыққа жарықлық, руўхыйлық алып келди, билим жолы арқалы халықтың көзин ашыўға ҳәрәкет етти. Сонлықтан да жәдитшиликтиң мәнис хәм мазмунын еле де тереңирек үйрениўимиз, жасларды тәрбиялаўда олардың прогрессив идеяларынан пайдаланыўымыз зәрүр.

РЕЗЮМЕ

РЕЗЮМЕ

SUMMARY

Таълим самарадорлигини таъминлашда масофали таълим технологиясидан фойдаланиш жуда катта аҳамиятга эга. «Масофали таълим» ва «масофадан ўқитиш» атамалари ўтган асрнинг 90-йилларидан, яъни, масофали таълим тизими шаклланиган вақтдан бошлаб, мунтазам қўлланиладиган бўлди. Айни вақтда масофали таълим тизими такомиллашган бўлишига қарамай, «очик таълим», «масофали таълим» ҳамда «масофадан ўқитиш» каби атамаларнинг моҳияти борасида мунозаралар ханузгача давом этмоқда.

Педагогик адабиётларда «масофали таълим» тушунчаси ўқув ахборотларини таълим олувчига масофадан туриб, етказиб беришни таъминловчи (сунъий йўлдош, телевидение, компьютер тармоқлари ва бошқалар орқали) янги ахборот технологияларидан фойдаланишга асосланган махсус таълим хизматлари тўплами сифатида эътироф этилган.

Педагогика фани билимлар ва ижтимоий амалиёт соҳаси ривожланишининг умумий тенденцияси ҳамда қонуниятларига мувофиқ ривожланади. Шунинг учун касбий-педагогик таълим йўналишидаги чет эл тажрибаларини ўрганиш ҳамда уларнинг илғор ғояларидан миллий таълим амалиётида фойдаланиш долзарб аҳамиятга эга.

Жумладан, ўтган асрнинг 90-йилларида телеанжуманларни ташкил этиш технологияси яратилди. Телеанжуманлар аудио-, аудиографик, видео-, компьютерли шаклларида ўқитувчи ва ўқувчилар ўртасида, шунингдек, ўқувчиларнинг ўзлари ўртасида ҳам ташкил этилади. Телеанжуман масофадан таълим олиш имконини яратибгина қолмай, балки таълим муассасаси қандай йўналишда фаолият юритаётганидан қатъий назар, қисман таълим бериш имкониятига ҳам эга.

Телетаълим замонавий таълимда кескин ўзгаришларни содир этмоқда. Бугунги кунда телетаълим негизида замонавий таълимнинг янги ташкилий шакли – виртуал университетлар ривожланмоқда. Ўқув мақсадларини амалга оширишда фойдаланиладиган телеанжуманлар технологиясига эга бўлган таълим тизими қайта қурилмоқда. Бундай технологиялар талабалар гуруҳлари ҳамда мустақил таълим олувчиларга муайян масофадан туриб, ўқитувчилар билан, шунингдек, ўзаро мулоқотга киришиш имконини беради.

Бу каби замонавий телекоммуникация воситалари босма матнлар, аудио ва видеотасмалар ўрнини босувчи компьютерли ўқув дастурлари билан тўлдирилади.

Сўнгги ўн йилликлар давомида узлуксиз таълим воситаси сифатида масофали таълим ривожини дунё ҳамжамиятининг диққат марказида бўлди.

Бугунги кунда PBS-TV оммавий телекўрсатувлар тизими доирасида миллиондан ортиқ талабалар ўқитилмоқда. Катта ёшдагиларни ўқитиш дастури фан, бизнес ҳамда бошқарув курсларини ўз ичига олади. Кеннеди-Вестерн университетида ташкил этилувчи масофали таълим дастури таълим хизматлари орасида алоҳида ўрин тутати. Дастур халқаро жамоатчилик томонидан тан олинган даражада билим олиш истагида бўлган бизнесмен ва банкирлар учун мўлжалланган. Майк Харт томонидан бошқариладиган Иллинойе штати Бенедикт коллежи «Гуттлер берг» лойиҳаси ASCH-файллар кўринишида классик асарларни иложи борича, кенг аудиторияга етказиш мақсадини ўз олдига қўяди (FTP-архив - mrcnext.cso.uiuc.edu)

Америка таълим хизматларининг таълим хизматлар бозорида тақдим этилишида BMI (Business Management International) – Калифорния штатида (АҚШ) Сан-Франциско шаҳрида қароргоҳига эга ихтисослаштирилган Америка консалтинг компанияси алоҳида фаоллик кўрсатмоқда.

Шундай қилиб, Ғарбда масофали таълим ривожининг асосий тенденцияси тақдим этилаётган таълим хизматларининг қўплиги, кенг қамровлилиги ва хилма-хиллиги билан белгиланади, деган хулосага келиш мумкин. Шунингдек, масофали таълимнинг ривожини ахборот ва телекоммуникация технологияларининг ривожланиши билан боғлиқ.

МДХ давлатларида таълим миллий тизимлари ривожини таянч тамойилларининг умумийлиги уларда қўлга киритилаётган ижобий тажрибаларни ўрганиш, улар асосида миллий таълим тизимига масофали таълимни татбиқ этиш ҳамда илғор шакллардан самарали фойдаланиш имконини беради. Россия Федерациясида масофали таълим нисбатан жадал ва кенг қўламда ривожланган бўлиб, бу борадаги тажрибалар МДХ давлатлари учун йўлланма бўлиши мумкин.

Россия Федерациясида масофали таълимнинг ривожини давлат бошқарувида асосланганлигини таъкидлаш зарур. Бу мамлакатда 1994 йилда масофали таълимнинг ягона тизимини яратиш ва ривожлантириш концепцияси қабул қилинди. Концепцияга биноан давлат масофали таълим соҳасида инновацион лойиҳаларни қўллаб-қувватлаш йўли билан хусусий ташаббусларни бошқаради. Масофали таълим лойиҳаларини амалга ошириш жараёнида давлат ҳамда нодавлат ташкилотлари бирдек иштирок этадилар. Бу ўринда Москва давлат иқтисодиёт статистика ва информатика университети, Масофали таълим Евроосиё Ассоциацияси, Халқаро таълим Ассоциацияси ва Россия Ахборот тизимлар ИТИ катта хисса қўшмоқда. Москва давлат иқтисодиёт статистика ва информатика университети қошида айни вақтда масофали таълим Федерацияси маркази ташкил этилган. Масофали таълим технологиялари Москва давлат университети, Санкт-Петербург давлат университети, Москва Авиасозлик институти ҳамда Москва давлат иқтисодиёт статистика ва информатика университетларининг ўқув жараёнига фаол татбиқ этилмоқда.

Россия Федерациясида Кембриж гуманитар университети билан ҳамкорлик тўғрисидаги шартнома имзоланган. СПбДУ офиси оптик толали алоқа билан Кембриж шаҳрига уланган бўлиб, сунъий йўлдошлар ёрдамида Россиянинг 134 шаҳарида ҳамда МДХ давлатларидаги 42 та филиал орқали таълим олувчилар Кембридж гуманитар университетида ташкил этилаётган таълим жараёнида қатнашиш имкониятига эга бўлдилар.

Россия Федерациясида профессионал хостинг билан ҳамкорлик қилиш асосида виртуал www-серверлар сифатида қуйидаги ресурслар юзага келди:

- Карелия виртуал педагогик олий таълим муассасаси;
- “Замонавий педагогика” (РГПУ, педагогика кафедраси);
- “Сенинг чўккиларинг” (РГПУ, акмеология кафедраси);
- проф. С.А.Гончаровнинг виртуал семинари (РГПУ);
- “Письма ва Emissia off-line” илмий-педагогик журнали;
- Walker-Peter Россия-Америка педагогик ассоциацияси.

Санкт-Петербург давлат техник университети, Буюк Британия, Франция, Бельгия, Италия, Швейцария, Польша университетларининг бир қатор халқаро семинарлари ва телеанжуманларида иштирок этмоқда. Бу каби анжуманлар EUTELSAT ва INTELSTAT корпорациумлари орқали телевизион сунъий йўлдошлари асосида ташкил этилмоқда.

Ҳозирги кунда МДХ давлатлари бўйича бир миллионга яқин таълим олувчиларига масофали

таълим асосида билим олмоқда. Мисол учун, 40 та мухандислик йўналишидаги таълим муассасаларидан иборат консорциумни шакллантира олган Миллий технологик университет ўтган асрнинг 90-йилларидаёқ, масофали таълим методи асосида 1100 нафар талабаларни магистр даражасида тайёрлаб берди.

Британия таълим хизматлари бир неча йиллар давомида Британия очик университети – “ЛИНК” масофали таълим халқаро маркази ҳамкорлигида МДХ таълим бозорига кирмоқда. Россия таълим академияси (РТА) масофали таълимни педагогик жиҳатдан қўллаш йўлида кенг қўламли ишларни ташкил этмоқда.

Масалан, Е.С.Полат раҳбарлигида масофали таълимнинг назарий асослари ва амалий курс дастурлари, методик манбалари тайёрланмоқда.

РТА Ахборотлаштириш институтида проф. И.В.Роберт раҳбарлигида Россия ва МДХ давлатларида ягона таълимий ахборот муҳитини яратиш йўлида тадқиқотлар олиб борилмоқда, дифференциал таълим ғояларини ривожлантириш учун телекоммуникациялардан фойдаланиш бўйича ҳамда мактаб – педагогик олий таълим муассасаси – аспирантура таълими инфратузилмасини ташкил қилишда маълум ютуқларга эришилди. Бошқарув Давлат академияси БДАда масофали таълимни ривожлантириш асосий вазифаси сифатида кундузги таълим олувчи талабаларнинг электрон ўқув дастурларидан фойдаланишлариға имкон берувчи ўқув-методик материаллардан фойдаланишга тезкор киришни таъминлаш муаммосини ҳал этади.

Россия Федерациясида масофали таълим ҳолатини қисқача таҳлил қилиш қуйидаги хулосаларга келиш имконини берди:

- давлат ягона масофали таълим тизимининг яратилишини ҳар томонлама қўллаб-қувватлайди ва бу жараёнда фаол иштирок этади;
- мустақил таълим тизимларининг ташаббуслари таълим, жумладан, сиртки таълим соҳасида миллий анъаналарни мустаҳкамлашга асосланади;

Турли сабабларга кўра таълим муассасаларига бора олмайдиган ёшларни эътибордан четда қолдирмаган ҳолда таълим бериш ва уларнинг келажакда ўз ўринларини топишларида кўмаклашиш, шу билан бир қаторда таълим самардорлигини ошириш мақсадида масофадан туриб телевидение ёрдамида таълим бериш мақбул усуллардан бири ҳисобланади. Мақолада ушбу таълим афзалликлари баён қилинган.

В статье говорится о внимании молодёжи, которая по разным причинам не в состоянии посещать учебное заведение чтобы получить образование. говорится также об оказании им помощи найти место в жизни в будущем, и о необходимости использования дистанционного обучения с помощью телевидения, считающимся одним из эффективных методов в целях повышения результативности образования.

The article deals with the issues of attention to the youth that are not able to attend the educational establishment because of different reasons. It is emphasized the necessity to help them find their place in life in future and using the distance learning with television, with the purpose of achieving success in education.

ЗНАЧЕНИЕ РОЛИ ИСКУССТВА В СОВРЕМЕННОМ ПОНИМАНИИ СОДЕРЖАНИЯ ОБРАЗОВАНИЯ

Т.В.Уразимова - кандидат искусствоведения

Нукусский государственный педагогический институт имени Ажинияза

Таянч сўзлар: бадий санъат, педагогика, ижтимоий жараён, ўқитиш жараёни, методология, ўқитиш усуллари, инновацион технология, ижодкорлик.

Ключевые слова: художественное творчество, педагогика, социальный процесс, учебный процесс, методология, учебная форма, инновационная технология, творчество.

Key words: artistic creation, pedagogics, social sphere, education process, methodology, education methods, innovative technology, creativity.

Актуальным вопросом образовательного процесса на современном этапе является создание условий для воспитания творческой личности, готовой к диалогу, сотрудничеству и сотворчеству в различных сферах жизни.

Для достижения цели и задач преподавания изобразительного искусства важнейшую роль играет педагогическое мастерство учителя, заключающееся в следующем:

- несомненное следование принципам гуманистической педагогики;

- масофали таълим телекоммуникация воситаларининг ривож ва ахборот технологияларининг узлуксиз таълим тизимиға татбиқ этилиши билан параллел равишда ривожланади.

Ўзбекистон Республикасида бугунги кунда ахборот-коммуникация технологияларидан таълим ҳамда ёшларни маънавий-ахлоқий тарбиялаш, ривожлантириш мақсадида самарали фойдаланилмоқда. Хусусан:

- Ўзбекистон алоқа ва ахборотлаштириш агентлиги (ЎзААА) томонидан Интернет тармоғида Миллий ахборот-излаш тизимини яратиш ва таълим ёки янада кенгрок ижтимоий-маданий ахборот ресурсларини шакллантириш бўйича тадбирларни ташкил этишда;

- Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги томонидан (ОЎМТВ) республиканинг барча олий таълим муассасаларини ягона ахборот тизимиға бирлаштирувчи корпоратив тармоқни ривожлантириш жараёнида;

- таълим муассасалари учун маълумотлар узатиш миллий тармоғи, жумладан, Internet тармоғиға улаиш имкониятини яратиш жараёнида;

- “Камолот” ёшлар ижтимоий ҳаракати томонидан республикада Интернет тармоғидан жамоавий фойдаланиш шаҳобчаларини ташкил этишга оид дастурни амалга ошириш жараёнида.

Хулоса қилиб айтадиган бўлсак, жисмоний имкониятлари чекланган ва соғлиқларида бироз муаммолари мавжудлиги туфайли таълим муассасаларига мунтазам қатнай олмайдиган ёшларга билим ва кўникма беришда масофавий таълимнинг бир бўлаги бўлган телевидение орқали билимлар бериб бориш ва телефон ёки СМС ёрдамида уларнинг билимларини текшириб бориш имкониятлари мавжуд. Бу эса барча ёшларни таълим жараёниға қамраб олиш билан бир қаторда, уларда такрорлаш ва янги билимларга эга бўлиш имкониятларини яратади.

РЕЗЮМЕ

РЕЗЮМЕ

SUMMARY

- высокий уровень научно-теоретической подготовки;
- свободное владение приемами и средствами организации образовательного процесса, механизмом мотивации на включение учащихся в художественно-творческую деятельность;
- использование в работе многообразных форм художественной деятельности;
- обязательное владение методами искусствоведческого анализа;

- необходимое знание местной культуры и её обязательное включение в образовательный процесс;
- понимание методологии художественного образования.

При проведении занятий по изобразительному искусству основное внимание должно уделяться развитию творческого потенциала обучаемых, поэтому в повышении мастерства обучаемых важную роль играют интерактивные формы обучения: игры, тренинги, мастер-классы, авторские методики. В связи с этим необходим новый подход в организации и содержании методической подготовки. Основной идеей здесь является формирование практических умений и навыков проектирования и моделирования профессионально-педагогической деятельности, направленной на перспективы художественно-педагогического творчества.

Главной целью художественного образования является воспитание в обучаемых эстетического отношения к жизни. И здесь самым главным, несомненно, является:

- ощущение себя неотъемлемой частицей бесконечного окружающего мира;
- умение видеть в окружающем мире своё продолжение;
- несомненная сопричастность к другому человеку и к человеческой истории и культуре в целом

Именно эти качества создают прочную основу для нравственного, экологического, патриотического и других видов воспитания. Именно эстетическое отношение к окружающему миру является основой искусства, художественного освоения мира человеком и именно оно должно быть развито у обучаемых в процессе преподавания художественных дисциплин.

Являясь сложным и многогранным, специально организуемым процессом отражения в сознании учащегося реальной действительности, обучение есть не что иное, как специфический процесс познания, управляемый педагогом. Именно направляющая роль учителя обеспечивает полноценное усвоение учащимися знаний, умений и навыков, развитие их умственных сил и творческих способностей [1:12].

Познавательная деятельность – это единство чувственного восприятия, теоретического мышления и практической деятельности. Она осуществляется на каждом жизненном шагу, во всех видах деятельности и социальных взаимоотношений учащихся (производительный и общественно полезный труд, ценностно-ориентационная и художественно-эстетическая деятельность, общение), а также путём выполнения различных предметнопрактических действий в учебном процессе (экспериментирование, конструирование и т.п.). Но только в процессе обучения познание приобретает чёткое оформление в особой, присущей только человеку учебно-познавательной деятельности или учении.

Обучение, как и всякий другой процесс, связано с движением. Оно, как и целостный педагогический процесс, имеет задачу структуру, следовательно, и движение в процессе обучения идёт от решения одной учебной задачи к другой, продвигая учащегося по пути познания: от незнания к знанию, от неполного знания к более полному и точному. Обучение не сводится к механической «передаче» знаний, умений и навыков, т.к. обучение является двусторонним процес-

сом, в котором тесно взаимодействуют педагоги и учащиеся: преподавание и учение. И здесь несомненно не последнюю роль играет активность обучаемого. Активность (учения, освоения, содержания и т.п.) определяет степень (интенсивность, прочность) «соприкосновения» обучаемого с предметом его деятельности.

В структуре активности выделяются следующие компоненты:

- стремление к самостоятельной деятельности;
- сознательность выполнения заданий;
- систематичность обучения;
- стремление повысить свой личный уровень и другие.

Не последнюю роль в процессе обучения играет и коллективная деятельность, она пользуется популярностью среди преподавателей и вызывает большой интерес к художественному творчеству у самих учащихся.

Коллективная изобразительная деятельность рассматривается как продуктивное общение, в котором можно выделить следующие функции:

- информационная – обмен познавательной и самое главное чувственной информацией;
- контактная – восприятие и передача информации;
- координационная – согласованность и взаимодействие;
- развивающая – рост личностных качеств обучаемых.

И следовательно в качестве критериев коллективного творчества, можно указать следующие показатели:

- осознанность общих целей и интересов;
- организация условий самовыражения и самореализации каждого обучаемого;
- доверие и взаимопомощь;
- выявление лидерских качеств, в сочетании с личностным взаимодействием.

Успех обучения изобразительному искусству во многом зависит от правильного определения его цели, содержания и методов реализации. Плодотворное обучение изобразительному искусству возможно только на основе соответствующих его природе законов, принципов и правил. Преподавателю изобразительного искусства необходимо помнить, что важным звеном в развитии творческого потенциала личности обучаемого является развитие воображения. Это формирует у учащихся способность переключаться с одного вида деятельности на другой, адаптироваться в любой ситуации, находить творческие нестандартные решения. Наиболее эффективно развивается воображение при взаимодействии разных видов творческой деятельности и разных типов художественного мышления.

Необходимо, чтобы в этом процессе прослеживалась связь занятий с окружающей природой, реальным предметным миром, национальными культурными ценностями через их восприятие, осмысление и освоение. Данный подход возможен в условиях применения разнообразных инновационных технологий, которые способствуют активной работе воображения.

Литература

1. Спирин Л. Ф., Шилик А.Д., Ушанов А.Ф. Теоретико-методологические основы общепедагогической подготовки студентов в университете: Альбом учебно-методических моделей. / Отв. за выпуск Л.С.Якимова. - Кострома: Изд-во КГУ им. Н.А.Некрасова, 2000. - С. 36.

РЕЗЮМЕ

Мақола таълим жараёнининг замонавий мазмуни ва ролига бағишланган. Ҳозирги ижтимоий жамиятда баркамол авлодни тарбиялаш масалаларига жиддий эътибор қаратилмоқда. Ҳар бир шахснинг маънавий-ахлоқий, инсоний хусусиятлари тарбия воситасида шаклланади. Бунда шахснинг дунёқараши, ақлий ва ижодий қобилиятларининг ривожланишида эстетик тарбиянинг роли бениҳоятди. Шу сабабли ҳам таълим-тарбия жараёнида шахсга ўз ижодий қобилиятларини юксалтиришга, ўз аро мулоқот ва алоқаларга йўл очувчи таълимга эътибор қаратиш зарурлиги айтилади бу мақолада.

РЕЗЮМЕ

Статья посвящается современному содержанию и роли образовательного процесса, так как в современном обществе возросло внимание к проблеме формирования всесторонне развитой, духовно богатой и креативной личности. Личность чело-

века, его духовный и моральный облик формируются, прежде всего, в процессе воспитания. Не последнюю роль здесь играет эстетическое воспитание, способствующее активизации развития мировоззрения, интеллектуальных и творческих потенций личности. Поэтому процесс образования необходимо основывать на создании условий для воспитания творческой личности, готовой к диалогу, сотрудничеству и сотворчеству в различных сферах жизни.

SUMMARY

The article is devoted to the modern content and role of the educational process, since modern society has increased attention to the problem of formation of a fully developed, spiritually rich and creative personality. Human personality and his spiritual and moral character are formed primarily in the process of education. Not the last role is played here by aesthetic education, contributing to enhance the development of philosophy, intellectual and creative potential of the individual. Therefore, the process of education should be based on creating conditions for education of creative personality, ready for dialogue, collaboration and co-creation in various spheres of life.

IJTIMOYIY-GUMANITAR FANLARNI O'RGANISH JARAYONIDA TALABALARNI MA'NAVYI TARBIYALASHDA VIRTUAL EKSKURSIYALARDAN FOYDALANISH

N.Shodiyev - pedagogika fanlari doktori, professor

M.Fayziyev - pedagogika fanlari nomzodi, dotsent
Samarqand davlat universiteti

Tayanch so'zlar: ijtimoiy-gumanitar fanlar, ma'naviy tarbiya, virtual ekskursiyalar, tasavvuf, sufiylik, madrasa, rasadxona, ta'lim, darslik, Ulug'bek akademiyasi, hisoblash markazi, «Ziji Kuragoniy», ma'naviyat o'choqlari, o'g'itishining kompyuter vositalari.

Ключевые слова: общественно-гуманитарные дисциплины, духовное воспитание, виртуальные экскурсии, очаги духовности, медресе, обсерватория Улугбека, академия, вычислительный центр, «Зижи Курагоний», компьютерные средства обучения.

Key words: social and humanitarian disciplines, spiritual education, virtual tours, cradles of spirituality, madrasas, observatory of Ulugbek, Academy, computer center, "Zizhi Kuragoniy", means of computer learning.

O'zbekiston Respublikasi Birinchi Prezidentimiz I.A.Karimov, O'zbekiston Respublikasi Oliy majlisining IX sessiyasida so'zlagan nutqida: "...mamlakatimizning istiqloq yo'lidagi birinchi qadamlaridanoq, buyuk ma'naviyatimizni tiklash va yanada yuksaltirish, milliy ta'lim-tarbiya tizimini takomillashtirish, uning milliy zaminini mustahkamlash, zamon talablari bilan uyg'unlashtirish asosida jahon andazalari va ko'nikmalari darajasiga chiqarish masalasiga katta ahamiyat berib kelinmoqda", [1:5] deb ta'lim-tarbiya jarayonining milliy zaminini mustahkamlash orqali ta'lim tizimi muassasalari pedagoglari oldiga yosh avlodni ma'naviy tarbiyalash vazifasini qo'ygan edilar.

Shu munosabat bilan keyingi yillarda oliy ta'lim muassasalari (OTM)da ta'limning zamonaviy usullari – didaktik materiallar, ko'rgazmalilik, texnika vositalaridan foydalanishdan tashqari noan'anaviy usullardan ham foydalanilmoqda. OTMda o'qitilayotgan falsafa, milliy g'oya, ma'naviyat asoslari, pedagogika kabi fanlar uchun ana shunday noan'anaviy ta'lim usullaridan biri sifatida tarixiy joylarga ochiq osmon ostidagi ekskursiya mashg'ulotlarini o'tkazishning o'zni beqiyosidir. OTM kafedralari professor-o'qituvchilari sayohat mashg'ulotlarini o'tkazishlari uchun keng imkoniyatlar mavjud. Chunki jonajon Vatanimizning barcha hududlari singari Samarqand shahrinin ham har qarichi tarixiy yodgorliklardan iborat. Jumladan, "Pedagogika nazariyasi va tarixi" [7], "Pedagogika tarixi" [8] kabi fanlarni o'qitishda ijtimoiy-siyosiy mafkuramizda islom dunyosi, tasavvuf, so'fiylik naqadar buyuk rol o'ynaganligini, shuhrati jahonni tutgan Xojagon, Yassaviya, Kubroviya tariqatlarining pirlari – Abduxoliq G'ijduvoni, Axmad Yassaviyga Samarqandda ustozlik qilib, shu tabarruk zaminning Chokardiza qabristonida mangu orom topgan Shayx Yusuf Hamadoni, hadis ilmining peshvosi Imom al-Buxoriy maqbara-majmuasi, ona Vatanimizning Islom olamidagi nufuzini yuksaklikka ko'targan Xo'ja Ahrori Valiy, Maxdumi A'zam maqbaralari va boshqalar muhim manba bo'lib xizmat qiladi.

Mazkur fanlarni o'qitish-o'rganishda, ayniqsa mustaqillik yillarida Birinchi Prezidentimiz I.A.Karimov tashabbusi bilan bunyod etilgan Imom al-Buxoriy, Imom Moturudiy maqbaralari, Sohibqiron Amir Temurga o'rnatilgan mahobatli haykal, qayta tiklangan Mirzo Ulug'bek rasadxonasi va muzeyi majmuasi, Alisher Navoiy muzeyi va boshqa me'moriy obidalariga sayohat

mashg'ulotlarini o'tkazish alohida o'rin tutadi. Jumladan, "Pedagogika nazariyasi va tarixi" fani namunaviy dasturining "Tabiiy fanlarni o'qitishning rivojlanishi. Ulug'bekning ilm-ma'rifat sohasidagi xizmatlari, uning davrida ta'lim-tarbiya tizimi" [8:32] savollarini o'rganish bo'yicha o'tkazilgan ochiq osmon ostidagi sayohat mashg'ulotida talabalar nafaqat Ulug'bek rasadxonasi va muzeyi go'zalliklaridan bahramand bo'ladilar, balki muzey eksponatlari, rasadxona va uning qoshida o'tmishda faoliyat ko'rsatgan matematik hisoblash markazida 1018 yulduz koordinatalarining juda aniqlik bilan hisoblanganligiga, ulug' mutafakkirning jahon astronomiya va matematika fani rivojiga ulkan hissa qo'shganligiga ishonch hosil qiladilar. Ulug' ajdodlarimizdan bizga meros bo'lib qolgan milliy qadriyatlarni o'rganish davlat ahamiyatiga molik bo'lgan hozirgi sharoitda talabalarda – bo'lajak o'qituvchilarda o'z-o'zidan tabiiy ravishda Mirzo Ulug'bek irodasi bilan Samarqandda bunyod etilgan madrasada ilm-ma'rifat masalasi qay darajada qo'yilgan degan savol tug'iladi.

Shu munosabat bilan Mirzo Ulug'bek o'z madrasasida muntazam ravishda amalga oshirgan islohotlari, ya'ni jahon ta'limi amaliyotida ilk bor 10-15 tadan iborat bo'lgan shogirdlar jamoasi bilan mashg'ulotlar o'tkazganligi, o'quv qo'llanma (darslik) larni yozishga yetuk olimlarni jalb qilganligi, mudarrislar faoliyatini tanlov asosida aniqlashga e'tibor berganligi va boshqalar mazkur ta'lim muassasasini jahonning eng yirik ilmiy-ma'rifiy markazi darajasiga ko'tardi.

Shuning uchun ham unda ta'lim olganlar orasidan jahonga mashhur Ali Qushchi, Mirim Chalabiy, Abdurahmon Jomiy, Abdurazzoq Samarqandiy kabi matematiklar, astronomlar, shoirlar, tarixchilar va boshqalar yetishib chiqdi.

Mirzo Ulug'bekning osmon yulduzlari koordinatalarini aniq o'lchash bo'yicha ilmiy faoliyati keyinchalik ham jahon olimlari tomonidan juda yuqori baholangan. Jumladan, Alisher Navoiy 1465-1469 yillarda Samarqandda yashab, madrasalarda ta'lim olgan, astronomiya sohasi bo'yicha bilimlarini boyitish maqsadida Ulug'bek rasadxonasida olimlar bilan suhbatda bo'lgan, unda yaratilgan «Ziji jadidi Ko'ragoni» asarining jahonshumul ahamiyatini chuqur his etib, donishmand xalqimizning Mirzo Ulug'bekdek

farzandlari borligidan ilhomlangan va keyinchalik o'zining «Farxod va Shirin» dostonida

Temurxon naslidan sulton Ulug'bek
Ki olam ko'rmadi Sulton aningdek
Rasadkim bog'lamish – zebi jahondir,
Jahon ichra yana bir osmondir.
degan misralarni yozib qoldirgan.

XVII asrda Yevropada nashr qilingan adabiyotlarda Ulug'bek madrasasi va rasadxonasini birgalikda «Ulug'bekning Samarqand akademiyasi» (Fransuz yozuvchisi va faylasufi Volter), rasadxona qoshida amalga oshirilgan hisoblashlarni (Shvetsiyalik matematika tarixchisi U.Zemanek) hisoblash markazi deb nom berish bilan bog'liq materiallar bayon qilinganligini alohida ta'kidlash joiz.

Buyuk ajdodimiz shoh asarining tadqiqotchi va targ'ibotchilari uning fanda misli ko'rilmagan xizmatlariga beg'araz va odil baho berganlar. Jumladan, mashhur polyak olimi Yan Geveliy (1611-1687) o'zining «Astronomiya darakhchisi» kitobida Mirzo Ulug'bekning jahon faniga nihoyatda ulkan hissa qo'shganligini alohida ta'kidlagan bo'lib, ularni tasdiqlovchi ikkita gravyuraning birida Ulug'bek falakkiyot xudosi «Uraniya» ning o'ng tomonida yonginasida o'tirganligi aks ettirilgan bo'lsa, ikkinchi gravyurada esa u Yer xudosining to'qqizta mashhur astronomlari davrasida Uraniyaning o'ng tomonida qo'shni bo'lib o'tirganligi tasvirlanganligini talabalarga ko'rsatish ularda beixtiyor hayratlanish hissiyatini uyg'otadi.

Benazir alloma Mirzo Ulug'bek tavalludining 600 yilligining jahon miqyosida nishonlanishi munosabati bilan Birinchi Prezidentimiz I.A.Karimov 1996 yili Parijda YuNESKO ning o'sha paytdagi bosh kotibi Federiko Mayor bilan o'tkazgan suhbatini eslab «Yuksak ma'naviyat – yengilmas kuch» asarida «O'shanda janob Mayor Ulug'bekning ilmiy merosini yuksak baholab, uning yulduzlar harakatiga oid hisob- kitoblari bugungi kunda kompyuter yordamida tekshirib ko'rilganda atigi bir necha soniyaga farq qilishi aniqlandi, degan gapni aytib qoldi», deb yozadilar [3:46-47].

O'z-o'zidan ravshanki, buyuk mutafakkirning ilmiy merosiga yuqorida bildirilgan obyektiv va xolisona e'tiroflar, shubhasiz, talabalar qalbida milliy g'ururni jo'sh urdiradi.

Uzoq o'tmishdan boshlab Sharq allomalari ham g'arb mutafakkirlari ham xalqni g'afolatdan uyg'otish uchun uning tarixini uyg'otish kerak degan fikrni olg'a surganlar. Shu bois ochiq osmon ostidagi mashg'ulotlar jarayonida talabalar ko'z oldida boy tariximizni gavdalandirishda «O'zbekiston tarixi» [15], «Falsafa» [14], «Milliy g'oya» [6], «Ma'naviyat asoslari» [5], «Axloqshunoslik» [4:11-12] kabi fanlar bo'yicha ham ochiq osmon ostidagi ekskursiya mashg'ulotlarini ishlab chiqish maqsadga muvofiqdir. Chunki, mazkur fanlar namunaviy o'quv dasturlari mazmuniga so'fiylik tariqatlari, Yusuf Hamadoni, G'ijduvoni, Axmad Yassaviy, Najmiddin Kubro [14:17]; «Imom al-Buxoriy» va «Imom at-Termiziy» buyuk hadisshunos olimlar, «Al-Jome' as-Sahih» asari..., «Imom Moturidiy»... qarashlari... Tasavvuf va uning tariqatlari ... Jadidchilik – milliy g'oyalar uchun kurash falsafasi. Behbudiy... jadidchilik falsafasi namoyondalari [13:11-12]; Yusuf Hamadoni, «Ahmad Yassaviy, Xoja Abdulloh G'ijduvoni, «Xoja Ahrori Valiy, Mir Alisher Navoiy ... boshqalarning qarashlari» [5] kabi ko'plab mavzu va savollar uchun Samarqand shahrimizda joylashgan yuqorida ko'rsatilgan ma'naviyat obidalarini asosiy manba bo'lib xizmat qilishini yoddan chiqarmaslik kerak.

Auditoriya mashg'ulotlariga ajratilgan o'quv vaqtini tejash uchun ijtimoiy-gumanitar fanlarning yuqorida

ko'rsatilgan tutash mavzulari bo'yicha ochiq osmon ostidagi kompleks ekskursiyalarni tayyorlash, o'tkazish maqsadga muvofiqdir.

Yuqorida bayon qilingan ochiq osmon ostida o'tkaziladigan mashg'ulotlar faqatgina talabalarni mamlakatimizning o'tmishi, saodatli buguni va porloq kelajagi bilan tanishtiribgina qolmasdan, balki samarali tarbiya vositasi sifatida talabalarda ona Vatanga, uning boy tarixi, madaniyati, san'atiga samimiy va chuqur mehr-muhabbatni, sadoqatni shakllantirish imkoniyatini yaratadi. O'z-o'zidan ravshanki, buning uchun professor-o'qituvchilar ham talabalar ham ma'lum tayyorgarlik ko'rishlari zarur bo'ladi. Ushbu sohada ularga metodik yordam ko'rsatish uchun pedagogika kafedrasida «Samarqand ma'naviyat o'choqlari» nomli uslubiy qo'llanma ishlab chiqilib nashr etildi [11].

Bu yerda muhokama qilinayotgan ochiq osmon ostidagi ekskursiya mashg'ulotlari noan'anaviy ta'lim usuli va ta'lim mazmunini isloh qilish bo'yicha «Kadrlar tayyorlash milliy dasturida ko'rsatilgan. «Kadrlarni o'qitish va tarbiyalash milliy tiklanish» prinsiplari va mustaqillik yutuqlari, xalqimizning boy milliy, ma'naviy va intellektual salohiyati hamda umumbashariy qadriyatlarga tayangan...» holda isloh qilinadi, degan talablariga to'laqonli javob berishni alohida ta'kidlash joiz [2:54].

Ijtimoiy-gumanitar fanlar namunaviy o'quv dasturlari mavzu va savollariga muvofiq bo'lajak o'qituvchilarga sohibqiron Amir Temur davrida saltanatning poytaxti bo'lmish Samarqand o'zoq o'tmishda ham bugungi kunda ham yuksak ma'naviyat, ilm-fan, madaniyat maskani bo'lganligini, uning islom olamidagi nufuzi nihoyatda yuqori bo'lganligini, kelajakda ham shunday bo'lishini talabalarga namoyish qilish maqsadida Samarqand shahrida joylashgan madrasa, maqbara, majmualar, aziz-avloliyolar mangu orom topgan muqaddas joylar, qabristonlar, ulug' allomalarimizning qadamjolari kabi tarixiy obidalar, mustaqillik yillarida bunyod etilgan ma'naviy inshootlar ro'yxati tuzildi hamda ularni Samarqand shahri hududi (ko'cha va mahallalari)da joylashishiga mos ravishda Samarqand shahri geografik xaritasi asosida «Samarqand ma'naviyat o'choqlari» nomli elektron xarita va ekskursiya uchun virtual versiya ishlab chiqilgan.

Birinchi Prezidentimiz I.A.Karimov «Yuksak ma'naviyat – yengilmas kuch» asarida «Mamlakatimiz hududida mavjud bo'lgan to'rt mingdan ziyod moddiy ma'naviy obida umumjahon merosining noyob namunasi sifatida YuNESKO ro'yxatiga kiritilgan...»ligini alohida ta'kidlaganlar [3:30]. Ushbu noyob tarixiy yodgorliklarning katta qismi yuqorida ko'rsatilganidek, Samarqand shahri va viloyati hududida joylashganligini hisobga olib, ulardan ijtimoiy-gumanitar fanlarni o'rganish jarayonida bo'lajak o'qituvchilarda tarixiy xotirani mustahkamlashda yuqori samaraga erishish vazifasini taqozo etadi.

Mazkur ma'naviyat o'choqlariga kiritilgan 60 ga yaqin obyektlar ma'lum belgilar asosida 12 guruhga bo'lindi.

Quyida kompyuter xotirasiga joylashtirilgan guruhlarni keltiramiz. Bunda har bir guruhga kiritilgan ekskursiya obyektlari haqida ma'lumotlar ham kompyuter xotirasiga kiritilgan.

1. Madrasalar: Ulug'bek madrasasi, Yalangto'sh Bahodir madrasasi, Tillakori madrasasi, Sherdor madrasasi va boshqalar.

2. Maqbaralar: Go'ri Amir maqbarasi, imom Moturidiy maqbarasi, Mahdumi A'zam maqbarasi, Imom

Ismoil al-Buxoriy maqbarasi va yodgorlik majmuasi va boshqalar.

3. Masjidlari: Bibixonim, Hazrati Xizr, Xo'ja Ahrori Valiy, Xo'ja Abdu darun, Xo'ja Abdu Berun va boshqalar.

4. Qabristonlar: Shohi Zinda, Chokardiza, Panjob, Murod avliyo va boshqalar.

5. Qadamjolar: Amir Temur qadamjosi, Mirzo Ulug'bek qadamjosi, Alisher Navoiy qadamjosi, Xotira maydoni, Mahmudxo'ja Behbudiy qadamjosi (Sam PXMOQTI).

6. Muzeilar: Afrosiyob muzey-qo'riqxonasi, Afrosiyob tarixiy muzeyi, O'zbekiston tarixi muzeyi, Mirzo Ulug'bek rasadxonasi va muzeyi, O'lkashunoslik muzeyi, SamDU qoshidagi Alisher Navoiy muzeyi, SamDU ilmiy kutubxonasi qoshidagi eski qo'lyozmalar bo'limi, SamDU qoshidagi geologiya muzeyi, SamDU zoologiya muzeyi, SamDU arxeologiya muzeyi, Sadridin Ayniy uy muzeyi, Mirzo Ulug'bek nomidagi me'morchilik qurilish instituti muzeyi, Saidriza Alizoda uy muzeyi va boshqalar.

7. Teatrlar: Hamid Olimjon nomidagi teatr, A.Chexov nomidagi teatr, Asror Jo'rayev nomli qo'g'irchoq teatri, Alisher Navoiy nomidagi istirohat bog'idagi amfiteatr.

8. Konsert zalari: Mirzo Ulug'bek ko'chasida joylashgan Samarqand san'at kolleji qoshidagi yangi konsert zali, Kamolot Yo'li markazi qoshidagi konsert zali.

9. Bog'lar: Alisher Navoiy nomidagi istirohat bog'i, Sug'diyona istirohat bog'i, Yoshlar istirohat bog'i.

10. Axborot-resurs markaz (kutubxona) lari: Pushkin nomidagi viloyat axborot-resurs markazi, SamDU ning Abdurahmon Jomiy nomidagi axborot-resurs markazi, SamDU (Pedagogika va fizika fakultetlari) axborot-resurs markazlari, Samarqand chet tillari instituti axborot-resurs markazi, Samarqand qishloq xo'jalik instituti axborot-resurs markazi, Samarqand qurilish va arxitektura instituti axborot

resurs markazi, Samarqand tibbiyot instituti axborot-resurs markazi, TATU Samarqand filiali axborot-resurs markazi, SamVPKMOQTI axborot-resurs markazi, Abu Rayhon Beruniy nomidagi viloyat bolalar axborot resurs markazi (M.Qoshg'ariy ko'chasi 62-uy) va h.k.

11. Ustaxonalar: Samarqand shahri Toshkent ko'chasidagi hunarmandlar markazi (Sobiq "Usto birlashmasi"), Siyob bozorida joylashgan "Temirchilik" ustaxonasi (Dunyoga dong'i ketgan mashhur kulolchilik, pichoqchilik, ganchkorlik va b.q. ustalarning ustaxonalari.)

12. Markazlar: Samarqand yoshlar markazi, Mashhura o'quv markazi, Samarqand hunarmandlar markazi (Sobiq "Usto birlashmasi").

Kompyuter muloqotli dastur vositasida talabalar ma'naviyatini shakllantirish bo'yicha yuqorida bayon qilingan boy imkoniyatlar nafaqat oliy o'quv yurtlarida, balki umumiy o'rta-maxsus, kasb-hunar ta'lim tizimida ham foydalanishni ko'zda tutadi.

Shu bois **"Samarqand ma'naviyat o'choqlari"** nomli kompyuter muloqotli dasturi elektron variantidan keng ko'lamda foydalanish uchun uni viloyatimiz ta'lim muassasalari "Ma'naviyat va ma'rifat" xona va markazlari kompyuterlari xotirasiga joylashtirish imkoniyati yaratildi.

Xulosa qilib aytganda, ochiq osmon ostidagi ekskursiyalar mashg'ulotlari va kompyuter muloqotli dasturi asosida yaratilgan virtual ekskursiyalar o'quv materialini o'zlashtirishni osonlashtiradi va uni uzoq vaqtga esda saqlashga imkon yaratadi. Chunki, o'quv materialini talabalarga ko'rgazmali taqdim etilganda ularda tasavvur hosil bo'lish (ya'ni uni qabul qilish va eslash), og'zaki bayon qilishga nisbatan 5-6 marta tezroq kechishi odam bosh miyasi o'ng yarim shari hujayralarining faoliyati bilan bogliqligi hozirgi zamon fiziologiya fanida isbotlangan.

Adabiyotlar

1. Barkamol avlod – O'zbekiston taraqqiyotining poydevori. Birinchi Prezidentimiz Islom Karimovning O'zbekiston Respublikasining IX sessiyasida so'zlagan nutqi. // Barkamol avlod – O'zbekiston taraqqiyotining poydevori. – T.: «Sharq», 1998. 4-19-b.
2. O'zbekiston Respublikasining Kadrlar tayyorlash milliy dasturi//Barkamol avlod – O'zbekiston taraqqiyotining poydevori. - T.: «Sharq», 1998. 32-61-b.
3. Karimov I.A. Yuksak ma'naviyat – yengilmas kuch. – T.: «Ma'naviyat», 2008. 174- b.
4. "Axloqshunoslik" fanidan namunaviy dastur. – T.: O'AJBNT markazi, 2004. 12b.
5. "Ma'naviyat asoslari" fani namunaviy dasturi. – T.: O'AJBNT markazi, 2004. 10-b.
6. "Milliy istiqlol g'oyasi" fani dasturi. – T.: 2004. 38- b.
7. "Pedagogika nazariyasi va tarixi" fani namunaviy dasturi. – T.: TDPU, 2003, 40- b.
8. "Pedagogika tarixi" fani namunaviy dasturi. T.: TDPU, 2006. 15-b.
9. Shodiyev N. va boshqalar Milliy istiqlol g'oyasining pedagogik va axborot texnologiyalari. // Axborot kommunikatsion texnologiyalari o'quv jarayonida: yechimlar va istiqbollar Respublika ilmiy-amaliy konferensiyasi materiallari. 2-qism. –Samarqand: 2007. 9-17- b.
10. Shodiyev N. Ochiq osmon ostidagi mashg'ulotlar. /Ma'rifat gazetasi, 2013- yil 5-aprel.
11. Shodiyev N., O'tanov O'. Samarqand ma'naviyat o'choqlari. Uslubiy qo'llanma. –Samarqand: 2008. 75-b.
12. Xushvaqto'v N., O'rozov B. Milliy qadriyatlarimizni o'rganishda kompyuter. //Xalq ta'limi, 2008, № 6, 38-40-b.
13. Fayziyev M.A. Zamonaviy axborot texnologiyalari asosida laboratoriya darslarini tashkil qilish. // O'rta maxsus, kasb-hunar talimi tizimida kadrlar tayyorlash jarayoni mazmuni, o'qitish vositalari va shakllarining nazariy – uslubiy asoslarini takomillashtirish: Respublika ilmiy-amaliy konferensiyasi materiallari. 25-26 noyabr 2011. -Toshkent: 2011.
14. "Falsafa" fani namunaviy dasturi. – T.: TDPU, 2004, 24- b.
15. O'zbekiston tarixi. – T.: TDPU, 2004. 33- b.

PEZIOME

Ushbu ishda ijtimoiy-gumanitar fanlarni o'rganish jarayoni ochiq osmon ostidagi ekskursiyalarning talabalarni ma'naviy tarbiyalash bo'yicha imkoniyatlari muhokama qilinadi. Mazkur no'anaviy ta'lim usulining bu sohada samarasini yanada oshirish maqsadida o'zbek xalqining durdonalarini kengroq jalb qilish orqali kompyuter muloqoti dasturi asosida Samarqand shahridagi 60 ga yaqin ma'naviyat obidalarini o'rganish uchun virtual ekskursiyalar ishlab chiqilgan.

PEZIOME

В работе раскрываются возможности использования экскурсионных занятий под открытым небом в воспитании у студентов духовности в процессе изучения общественно-гуманитарных дисциплин. В целях повышения эффективности этого нетрадиционного метода обучения путём охвата около 60 шедевров узбекского народа в Самарканде. В исследовании разработана и внедрена в учебно – воспитательный процесс компьютерная программа виртуальных экскурсий.

SUMMARY

The article is about problems of spiritual upbringing of students through forming and organizing out of door excursions in learning the social-humanitarian subjects. With the purpose of increasing the effectiveness of this non-traditional method there have been worked out and used in the studying process the computer programme of virtual excursions, with the help of which about 60 monuments in Samarkand were investigated.

БЕЛГИЛИ ИЛИМПАЗ, ТӘЖИРИЙБЕЛИ ПЕДАГОГ ЕДИ...

Ш.Абдиназимов – *филология илимлериниң докторы, профессор*

Бердақ атындағы Қарақалпақ мәмлекетлик университети

Қарақалпақ тил билиминиң тарийхында Өзбекстанға хызмет көрсеткен муғаллим, Қарақалпақстанға мийнети сиңген илим хәм техника ғайраткери, филология илимлериниң кандидаты, доцент Кенжебай Убайдуллаевтың өзине ылайық орны бар.

Ол 1907-жылы 14-апрельде Мойнақ районының Соркөл аўылында туўылды. 1924-1925-жыллары Хийўа қаласындағы педагогикалық техникумында билим алды. 1927-1929-жыллары Төрткүл қаласындағы педагогикалық техникумда оқыўын даўам етти. Төрткүлде педтехникумда оқыған ўақтында балалар үйинде муғаллим хәм тәрбияшы болып жумыс иследи. Педагогикалық техникумды питкергеннен кейин 1929-1930-жыллары Қоңырат районында халық билимлендириў бөлиминиң баслығы лаўазымында иследи. Аз ғана ўақыт Мойнақ районының «Қызыл балықшы» газетасының редакторы да болды.

Ол 1930-1941-жыллары Төрткүлдеги педтехникумда қарақалпақ тили хәм әдебияты муғаллими болып ислеў менен бирге, Төрткүлдеги Қарақалпақстан комплексли илим изертлеў институтында үлкен илимий хызметкер болды.

К.Убайдуллаев талантлы илимпаз, эжайып педагог, сап хўжданлы басшы еди. Ол 1941-1943-жыллары Қарақалпақстан халық билимлендириў комиссары (министри), 1943-1944-жыллары Қоңырат районында орта мектепте муғаллим, 1944-1947-жыллары Республикалық муғаллимлердиң билимин жетилистириў институтының директоры, 1947-1949-жыллары Қарақалпақстан халық билимлендириў министриниң орынбасары, 1950-1953-жыллары Қарақалпақ мәмлекетлик педагогикалық институтының Қарақалпақ тили хәм әдебияты кафедрасының баслығы, 1951-1953-жыллары педагогикалық институттың директоры болып иследи. 1949-1953-жыллары Москвадағы тил билими институтының аспирантурасында сырттан оқыды. 1955-1959-жыллары Өзбекстан Илимлер Академиясының Қарақалпақстан экономика хәм мәдениет институтында иследи. 1959-1966-жыллары Н.Дәўқараев атындағы тарийх, тил хәм әдебиет институтының қарақалпақ тили секторын басқарды. 1966-жылдан өмириниң ақырына шекем пединститутта қарақалпақ тили кафедрасында доцент болып иследи. Ол 1970-жылы 31-августта Нөкисте қайтыс болды.

К.Убайдуллаевтың илимий-изертлеў жумысларына болған қызығыўшылығы 30-жыллары қәлиплеседи. Ол дәслепп орта мектептердиң баслаўыш класслары хәм егеделер мектеби ушын әлиппе, имла қағыйдалары, қарақалпақ тилиниң оқыў қолланбаларын жазыўға қатнасады.

К.Убайдуллаев 1928-жылы латын әлиппеси тийкарында қарақалпақ тилиниң имла қәделерин ислеп шығыўға қатнасты. Ол 1930-жылдан баслап қарақалпақ тили бойынша сабақлық хәм оқыў қолланбалар таярлаўға белсене киристи. 1930-жылы оның авторлығында қарақалпақ тилиниң «Әлиппе» сабақлығы басылып шықты. 1938-жылы 1, 4-класслар ушын «Қарақалпақ тили» сабақлығы, 1940-жылы оның авторлығында егеделер мектеби ушын «Әлиппе» сабақлығы, 1944-жылы 3-класслар ушын «Қарақалпақ тили» сабақлықлары жәрияланды. Ол қарақалпақ мектеплери ушын оқыў китабы, қарақалпақ әдебияты бойынша бағдарламалар дүзиўге де қатнасып, 1948-жылы 3-класслар ушын «Оқыў китабы» (басқалар менен авторлықта), 1949-жылы 8-10-класслар ушын «Қарақалпақ әдебияты» бағдарламасын, 1950-жылы 8-класс ушын «Қарақалпақ әдебияты» (Б.Исмайлов, С.Ахметовлар менен авторлықта) сабақлығын баспадан шығарды. Оның «Қарақалпақ әдебий тилиниң орфографиясы» (1938), «Жаңа қарақалпақ алфавити» (1940), «Қарақалпақ алфавити хәм орфографиялық қәделер жыйнағының жойбары» (1954), «Қарақалпақ тилиниң алфавити хәм орфографиясына киргизилген гейпара өзгерислер» (1957), «Қарақалпақ алфавитиниң раўажланыў жоллары» (1957) сыяқлы мийнетлери қарақалпақ тил билимине қосылған үлкен үлеси болып табылады.

Ол қарақалпақ әлиппеси хәм имласы бойынша өзиниң көп жыллар даўамында алып барған бақлаўлары нәтийжесин белгили бир тәртипке түсирди. 1940-жылы тастыйықланған қарақалпақ тилиниң рус графикасына тийкарланған әлиппе хәм имласында айырым кемшиликлер орын алған еди. Бул кемшиликлер қарақалпақ тилиниң жазыўын раўажландырыўда бир қанша машқалаларды келтирип шығарды. Сонлықтан да бул мәселе 1954-жылы өткерилген илимий әнжуманның күн тәртибине киргизилди. Әнжуман қарары тийкарында Д.Насыров, К.Убайдуллаевлар тәрәпинен «Қарақалпақ тилиниң жаңа алфавити хәм

орфографиялық кәделер жыйнағы» ислеп шығылды хәм ол 1957-жылы Қарақалпақстан Республикасы Жоқарғы Кеңеси Президиумының қарары менен тастыйықланды. Әлипбе хәм имла қағыйдаларына төмендеги өзгерислер киргизилди:

1. Қарақалпақ тилинің өзине тән даўыслы сеслери ушын әлипбениң курамына *ә, ө, ү* хәриплери қосылды.

2. «*Ў*» таңбасы қос еринлик даўыссыз сести аңлатыў ушын әлипбениң курамына киргизилди: таў, суў, ўатан т.б.

3. *-уў/-үў, -ыў/-иў* қосарлылары сақлап жазылатуғын болды: барыў, келиў, туўыў, сүүрет хәм т.б.

4. Жазыўда *-ый/-ий* қосарлылары түсирилмей толық сақланып жазылатуғын болды: кий, тый, мәдений, сиясий т.б.

5. Биринши буўындағы *ы* хәм *и* қысық даўыслылары жазыўда сақланып жазылатуғын болды: пышақ, киси, қызық хәм т.б.

6. «*Қ*» хәм «*х*», «*п*» хәм «*ф*» хәриплерин жазыўдағы хәр қыйлылық сапластырылып, «*х*» хәм «*ф*» хәриплери тек тилимизге жаңадан кирген сөзлерде, ал бурыннан бар айырым сөзлерде жумсалатуғын болды.

7. Қарақалпақ тилиндеги тил арты, мурынлық сести билдириў ушын әлипбениң курамына «*ң*» таңбасы енгизилди.

8. Қарақалпақ тилинің өзине тән сеслерин аңлатыў ушын кирилл әлипбесине қосымша алынған хәриплер әлипбедеги хәриплердиң дүзилиў тәртибиниң улыўмалық курамына киргизилди, яғный енди олар рус әлипбесиндеги өзлерине графикалық жақтан уқсас хәриплерден соң туратуғын болды: *а* дан кейин *ә, г* ден кейин *з, к* ден кейин *қ, н* дан кейин *ң, о* дан кейин *ө, у* дан кейин *ү, ў, х* дан кейин *х*.

9. Ақыры жиңишкертиў белгисине (*б*) тамамланған сөзлерге даўыслы сеслерден басланатуғын қосымталар жалғанғанда жазыўда сөз ақырындағы жиңишкертиў белгиси (*б*) түсирилип жазылатуғын болды: автомобиль-автомобили, артель-артели т.б.

Қарақалпақ әлипбесин дүзиў хәм оны жетилистириўде Д.Насыров пенен бирге К.Убайдуллаев көп мийнет етти. Олар тәрәпинен дүзилген әлипбе хәм имла қағыйдаларының қарақалпақ тили ушын қолайлы хәм дурыс екенлигин турмыс көрсетти. 1957-жылы қабыл етилген рус графикасына тийкарланған қарақалпақ әлипбеси 60 жыл-

дан аслам ўақыттан берли өзгериссиз пайдаланылып киятыр.

К.Убайдуллаевтың қарақалпақ лексикографиясы тараўындағы мийнетлери салмақлы болды. Ол Д.С.Насыров пенен бирге биринши «Қарақалпақша-русша сөзлик»ти (1958) дүзди. Ол 1955-жылы «Хәзирги қарақалпақ тилиндеги анықлық мейилдиң өткен мәхәл категориясы» деген темада кандидатлық диссертация жақлады. Оның ең тийкарғы мийнетлериниң бири жоқары оқыў орынлары ушын жазылған «Хәзирги заман қарақалпақ тили (фонетика)» (1965) оқыў қолланбасы есапланады. Бул оқыў қолланба курылысы жағынан «Фонетика туўралы улыўма мағлыўматлар», «Даўыслы фонемалар», «Даўыссыз фонемалар», «Қарақалпақ тилинің тийкарғы фонетикалық нызамлары», «Буўын», «Пәт» деген алты бөлимнен ибарат. Биринши бөлимде фонетиканың изертлейтуғын объекти хәм тараўлары, сес хәм фонема, сес ҳаққында улыўма түсиник, сөйлеў ағзалары туўралы мағлыўмат берилсе, екинши бөлимде даўыслы сеслердиң жасалыўы, даўыслы фонемалардың курамы, даўыслы фонемалардың классификациясы, айырым даўыслы фонемалардың сыпатламасы, дифтонглар темалары берилген. Үшинши бөлимде даўыссызлардың жасалыўы, даўыссыз фонемалардың курамы, даўыссыз фонемалардың классификациясы, айырым даўыссыз фонемалардың сыпатламасы, қарақалпақ тили даўыссызларының баслы өзгешеликтери темалары берилген. Төртинши бөлимде сеслердиң үнлеслиги туўралы, сингармонизм, ассимиляция туўралы мағлыўматлар берилген. Бесинши бөлимде буўынның жасалыўы, түрлери, курылысы бойынша материаллар берилген. Алтыншы бөлимде қарақалпақ тилиндеги пәт бойынша кең түрде мағлыўматлар берилген.

Ол қарақалпақ тили бойынша жоқары маманлықтағы илимий-педагог кадрлар таярлаў исине де өзиниң үлесин қосты. Хәзирги филология илимлериниң докторы М.Дәўлетов, филология илимлериниң кандидаты У.Ембергеновлардың кандидатлық диссертацияларына илимий басшы болды. Быйыл К.Убайдуллаевтың туўылғанына 110 жыл толды. Белгили илимпаз, тәжирийбели устазды қарақалпақ зыялылары хәм көп санлы шәкиртлери үлкен хұрмет пенен еслейди.

ПУБЛИЦИСТИКА ТЕОРИЯСЫ ХӘМ ОНЫҢ МЕТОДОЛОГИЯЛЫҚ ӘХМИЙЕТИ

Ж.Базарбаев – академик

Әжанияз атындағы Нөкіс мәмлекетлик педагогикалық институты

Теория методологияның тийкары, методология болса мәселеге жол көрсетиўши жулдыз хәм хәр бир илимий изертлеўдиң түп сағасы, хақыйқатлығының тиреги. Олай болса, теориясыз қандай да бир мәселени илимий жақтан шешиў қыйын хәм тийкарысыз.

Усыған байланыслы жас илимпаз Тамара Машарипова публицистика теориясына дыққат аўдарыў, бириншиден, узак жыллар даўамында изертлеп, ол мәселеде Орта Азия хәм Россия илимпазларының пикирлерин таллап, өз бетинше оның теориялық тийкарларын орнына қойыўы жүдә қоллап-қуўатлайтуғын мәселе.

Бул мәселени анықлап ҳазирги информациялық тәсәўүир әсиринде, әсиресе адамзаттың санасын тәрбиялаўда хәм олардың табысларға жетисиўинде публицистиканың ролин ағып барыўы менен де байланыслы. Бирақ соны атап көрсетиўимиз керек, бул илимпазлар публицистика объекти, предмети, принципери, жанрлары хәм басқа өзине тән өзгешеликлери менен шуғылланып, бир тутас концепцияны жаратпаған еди.

Бул мәселе менен көп ўақыттан берли шуғылланып киятырған Т.Ж.Машарипова жақында «Публицистика теориясының бир пүтин концепциясы: илимий-методологиялық анализ (Қарақалпақстан баспасөзи материаллары мысалында)» деп аталған монографиясын («Мумтоз сўз», 2016) жәриялады.

Автор бул монографияда илимий проблеманы оның тийкарығы категориялары арқалы ашыўға қарар етеди хәм тоғыз тийкарығы категорияны публицистиканың мәниси, субъекти хәм объекти, предмети, методлары, функциялары, принципери, мазмуны хәм формасын ашып береді.

Монографияның биринши бабында дәслепки төрт категория анализленген. Автордың пикиринше, публицистика термининиң төрт тийкарығы мәнисин ажыратыў орынлы болар еди: 1) белгили бир теманы таңлап алыў хәм оған өткирлик, кескинлик бериў; 2) дөретийшлик түри; 3) арнаўлы усылда таярланған текстер; 4) жәмийетлик институт. Китапта биринши мәни өз алдына тийкарлап берилген. Публицистика объекти хәм субъекти сыпатында Өзбекстан хәм Қарақалпақстанның белгили авторлары келтирилген.

Предмет мәселесине келгенде автор Львов университетиниң профессоры В.И.Здоровеганың пикирин қоллап-қуўатлап, предмет сыпатында «адамлар арасындағы социаллық қатнасықларды» тилге алады. Усы проблеманы раўажландырып, автор предметти «шығысқа тән әдеп» деп атайды. Бул пикирди унамлы бахаласа болады.

Монографияның методлар хаққындағы екнши бабы еки параграфтан ибарат болып, биринши параграфта публицистиканың улыўма методоы үйренилген. Публицистика теориясында бул ең қыйын проблема есапланады. Автор усы категорияның анализинде өзиниң илимий мәсләхәтшиси профессор Ф.А.Муминовтың журналистика методоы хаққындағы пикирине қосылады хәм публицистиканың улыўма методоы оператив актуал экспрессив ғалаба жәмийетлик рефлексия болып табылады, деп тастыйықлайды. Баптың екнши параграфында

публицистиканың әмелий методларының классификациясы келтирилген. Бурыннан белгили болғанындай, олардың саны шексиз хәм методларды түрлише классификациялаў мүмкин. Мәселен, тема, автор позициясы, фактларды ислеў усыллары, шығарманың композициясы, тили, стили, жанрлары хәм т.б. Бул мәселеде китапта бир канша мысаллар келтирилген.

Китаптың үшінши бабында публицистика функциялары үйренилген. Проблеманы тереңирек үйрениў максетинде автор дәслеп публицистикаға түрлес тараўлардың функцияларын анализлейди: жәмийетлик коммуникациялар, көркем әдебиет, идеология хәм журналистика. Буларды үйренип хәм публицистиканың өзгешеликлеринен келип шығып, автор публицистиканың төмендеги алты жетекши функцияларын ажыратып көрсетеди: 1) контактлы; 2) когнитив; 3) таныстырыўшы; 4) экспрессив; 5) аксиологиялық; 6) шөлкемлестирейиш-мобилизациялаўшы. Китаптағы хәр бир функцияға тийисли характеристикалар берилген.

Монографияның төртинши бабында публицистика принципери үйренилген. Биринши параграфта принцип түсинигине, пропаганда, эстетика, көркем әдебиет хәм журналистика принциперине түсиндирмелер берилген. Усы түрлес тараўлар принципери анализ етилгеннен кейин оларға салыстырыў түринде екнши параграфта публицистика принципери дизими келтирилген: ғалабалық, пукаралық парыз, гуманизм, илимийлик, объективлик, шахсыятлылық хәм этикалық. Булардың хәр бирине тийисли түсиндирмелер берилген.

Монографияның бесинши бабы әдебиеттаныйышлар арасында өз алдына қызығыўшылық оятып, публицистикалық шығармалардың мазмуны хәм формасына бағышланған. Баптың биринши параграфында публицистикалық шығып сөйлеўлердиң мазмунлық элементлери келтирилген. Автордың пикиринше, олар үшеў: шығарманың темасы, фактлар хәм публицист берген түсиндирмелер. Публицистикалық шығып сөйлеўлердиң темаларының шеңбери Қарақалпақстан хәм Өзбекстанның экономикалық, сиясий, мәдений хәм экологиялық турмысының барық бағдарларын өз ишине алған. Жетекши тема сыпатында ғәрезсизлигимизди беккемлеў мәселеси қойылмақта.

Параграфта постмодернистлер тәрәпинен алға қойылып атырған «мазмунның өлими» концепциясы үйренилген. Автордың пикиринше, мазмунның өлими – бул оның тамам болыўы емес, бәлки оның хәр сапары аудиторияның көп санлы ўәкилдеринде қайта тирилиўи деп түсиниў зәрүр. Постмодернистлердиң көзқарасларына бағышланған автордың өз алдына макаласы да жәрияланды («Жәхән әдебияты», 2015-жыл, №11). Монография хәм усы мақалада автордың постмодернизм хаққында бир қатар жаңа пикирлери келтирилген.

Баптың екнши параграфында тил хәм стиль өз алдына бөлимлерде үйренген. Автор тастыйықлағанындай, публицистика тилин бир шығармада үйрениўдиң илажы жоқ. Соның ушын, китапта жәмийетлик институт сыпатындағы публицистика тилине тийисли принципал өзине тәнликлер анализленген. Усы жағынан публицистика

тили мазмун-мәнисі көзқарасынан, предмет, метод, ұазыйпалар, принциплер, мазмун хәм форма, жанрлар көзқарасынан үйренілген.

Автордың тастыйықлаўынша, публицистикалық стиль – жаңылыс түсиник, өйткени публицистиканың өзи стиль болып табылады. Бул жерде журналистлик стиль сөз дизбегин қолланыў мақулырақ. Стиль сыпатындағы публицистиканы хәрекет-шеңлик, тасқынлық, пафослылық, кескинлик, жаўынгерлик, хужимлилик, актуаллық, идеялылық хәм сатиралық қурайды.

Үшинши параграфта публицистикалық шығармалардың жанрлары анализ етилген. Публицистиканың сиясий, экономикалық, философиялық, диний хәм т.б. түрлери болады. Публицистика роман, повесть, гүрриң, драма, комедия хәм қосықларда көринеди, графика, плакат, карикатура хәм шаржларда ушырасып турады. Соннан келип шығып, изертлеўши публицистикалық жанрлар түсиниги надурьс, деген жуўмаққа келеди. Публицистика арнаўлы стиль болып, көркем әдебият, илимий хәм сүүретшилик шығармалар, журналистика жанрларынан пайдаланады. Усы мәселе автордың «Ўзбекистон матбуоти» журналында жәри-

яланған (2015, №1) мақаласында хәр тәреплеме баян етилген.

Монографияның жуўмағында және бир со-раўға жуўап бар. Айырым қәнигелердің пикирлерине қарағанда, ХХІ әсирде информация ағымлары сол дәрежеде көбейеди хәм жеделлеседи, журналистлик мағлыўматлар қысқа, телеграф түринде жеткерип берилип, публицистикаға орын қалмайды. Автор бундай позицияға қосылмайтуғынын билдиреди. Оның пикиринше, информацияның тийқарғы мәнисин хәрдайым контент белгилеп келген. Публицистика болса контексттиң, яғный сапалы тексттиң ең жарқын көринислеринен бири есапланады.

Монография терең илимий тилде жазылған хәм публицистика категорияларын терең түсиниўге қаратылған илимий мийнет болып, ол қарақалпақ оқыўшыларына усынылған биринши илимий монография ретинде журналистика факультетине, сондай-ақ филология факультети студентлериниң билимин хәм теориялық ойлаўын кеңейтиўге хызмет етеди. Себеби, бул мийнетти улыўма публицистика тараўына қосылған салмақлы үлес деп бахалаўға болады.

ҚОС ҚАНАТ ПӘРЎАЗЫНДАҒЫ ТАЛАНТТЫҢ ЖАҢА ҚЫРЛАРЫ

А.Пазылов – педагогика илимлериниң кандидаты

Әжсинияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты

Быйылғы жылы филология илимлериниң докторы, профессор, Бердақ атындағы мәмлекетлик сыйлықтың лауреаты, қос қанатлап, хәм жазыўшы болып, хәм илимпаз болып пәрўаз әйлеген хақыйқый талант ийеси Кеңесбай Алламбергеновтың «Әмир Темир хәм Ер Едиге (Уллы атланыс)» атлы шығармасы «Қарақалпақстан» баспасы арқалы жарық көрди. Бул шығарма тийқарынан «Едиге» дәстаны хәм автордың «Мың-мың жыллық машқала» атлы романының сюжети тийқарында жазылған үш акти, жети картиналы тарийхый музыкалы драма саналады.

Автордың бул драмасы Сахыпқыран бабамыз Әмир Темирдің туўылғанының 680 жыллығы хәм Қарақалпақ халық дәстаны «Едиге»ниң пайда болғанының 625 жыллық сәнелерине бағышланып жазылған.

Усы жерде айта кететуғын бир нәрсе, - Кеңесбай Алламбергенов Едигетаныў мәселелери бойынша тюрколог алым сыпатында дүнья илимий жәмийетшилигине кеңнен танылған. Ол бул машқалаға Едигени хәм «Едиге» дәстанын үйрениўге тыйым салынған сиясаттың ең бийик шоққыларына жетип турған ХХ әсирдің 80-жылларының орталарында батыл түрде араласқан азамат.

Тарийхый музыкалы драма сахнада Соппаслы Сыпыра жыраўдың қыл қобызының кәман тартқышын бир бап тартып, жыр-толғаўын толқып жырлап отырғаны менен басланады. Оның хәр бир картинасында сол дәўирдің белгили бир ўақытларындағы тарийхый ўақыялар сәўлелендириледі. Шығарманы оқып отырған хәр бир оқырманда «қашан», «қалай», «қәйтп», «не ушын» деген сораўлар дизбегі өз-өзинен пайда бола баслайды.

Мысал ретинде биринши картинаны алып қарайық. Биринши картина Алтын Орда ханы

Токтамыстың өз тахтында қатты ойға шүмип отырғанлығы менен басланады. Шығарманың мазмуны менен тереңирек танысып көрер болсаңыз, «Токтамыс хан не ушын қатты ойланады?» деген сораў тәбийий түрде пайда болары сөзсиз. Биз, бул сораўға жуўапты Қарашаш пенен Токтамыстың әңгимелеринен абайлаймыз: Мәселен, Қарашаш «Асаўларды тусаўлайды, хан ийем, Ким айбынбас бузаў тили камшыдан?!» дегенинде, Токтамыс:

«- Тусаўласақ, мына ессиз аламан,
Жин урғандай көтерилип кетпей ме?

Қулақлары бар, дейди ғой тамның да,

Бул хабарлар Едигеге жетпей ме?» деп жуўап береді. Хақыйқатында болса бул эпизод «Едиге» дәстанының мазмунына да, тарийхый шынлыққа да туўра келеді.

Токтамысты қатты ойға шүмдирген және бир эпизод, оның көзине буннан елиў жыл илгериректе болып өткен елеслеп көринген сағым. Бул елестің мазмуны бойынша Әмир Тарағай Бахадыр Тагина Бегимнің етегинен, пүткіл дүнья бурын көрмеген, Түркий заминди бир тутас ел етиўши бир уған көретуғынлығы елеслеп кеткен еді. Бул уған Әмир-Темир бахадыр саналады. Кеңесбай Алламбергеновтың усы орында Әмир Темир бабамыздың да тегин адам емеслигин, оның Аллатаала тәрепинен Түркий Заминди бир тутас ел етиў ушын Тагина Бегимнің етегине салынғанлығын көрсетиўши сюжетти дурыс таңлап алғанлығынан дерек береді.

Токтамысты ойландырған және бир нәрсе, - өзиниң сол қанатын басқарып жүрген Әмир Едигеден қәўпи барлығы есапланады. Ол бир жағынан Әмир Темирге тисин қайраса, екинши жағынан Едигени өлтириў мақсетинде хәр түрлі хийлелерди де ойлап табады. Әйели Қарашаш пенен ойласа отырып, Едигени Ургениш жолында өлтириўге буйрық береді.

Екинши картина Едигениң Тоқтамыстан жәбир көрип, қай жаққа барарын билмей, Үргенишке де барғысы келип, Түркстанға да барғысы келип, екиленип, ойланып турыў хәм ақырында Самарқандқа Әмир Темир журтына барыўға қарар қылғанлығы хаққындағы мәселелер менен байланысады. Драманың мазмуны эзелден өзбек хәм қарақалпақ халықларының бир-биреўине болған исенимин, еки ел арасындағы дослық жибиң беккем тартылғанлығын көрсетиўге бағдарланған. Бул көринислер драманың мазмунында Үргенишке, Түркстанға барыўды ойлап турған Едигениң бирден өзіне келип, бул ойлардан аўлағырақ болып; «Жоқ, болмайды бул ойым, Самарқандқа жет деген, Сахыпқыран Темирге, халық арызын ет деген, журт тилеги не болар?» деген ойда, халықтың тилегин иске асырыў мақсетинде Самарқандқа кетиўди макул деп табады.

Усы картинада Бабаның елеси менен сазасы, қала берди халықтың; «Бир туўғандай ханалас, Барлас-Маңғыт аралас, бири уллы, бири бас, Самарқандқа бар енди. Дин мусылман панасы, Шығыс беттиң зыясы, Сахыпқыран қаласы, Самарқандқа бар енди» деп турған сазалары Едигениң өзін дәрхал өзін қолға алыўына түртки болады. Едиге; «Бир қарарға келейин, ығбалымнан көрейин, Темирге қол берейин, шуў, жәниўар, тулпарым» деп изин билдирмеў мақсетинде айланыш болса да Шаш жолына өтип, Самарқанд тәрәпке қарай жол алады.

Үшинши картина Әмир Темир менен Сараймүлк ханымның Тоқтамыс хан хаққында пикир алысып отырғанлығы менен басланады хәм усы бөлимде қызы Ақбилектиң Қаратийин Әлип дәў төрепинен алып кетилгенлиги хаққында хабар келеди.

Картина Әмир Темирдің «Елимде-кимлер бар арлар арынды» деп өзіне өзі саўал қойып турғанында сырттан ат туяғының дүбири еситилип, сарай хызметкерлериниң негедур таңланысып, ғаўыр-ғаўыр сөйлесип турғанлығы, Әмир Темирдің кеңесгөйлерин шақырыўға пәрман бергенлиги менен жуўмақланады.

Төртинши картинада Әмир Темир менен Ер Едигениң сарайда отырған ўақты сүўретленеди. Картина мазмуны бойынша, көринистің басланыўында Әмирдің алыстан келген мийман менен хал-аўхал сорасып, кеңнен танысып алғанлығы, ақыл-сынасып көргенлиги хәм бир-бирине болған исенимлериниң артқанлығы, Сахыпқыран менен Ер Едигениң тап бир көп жыллық ески қадирданлардай дослық мүнәсибеге ашық сәўбет қурып отырғанлығы көрсетиледи. Драма мазмунында Әмир Темирдің Едигени сынап болғаннан кейин оған Ақбилек атлы қызын Қара Тийин Әлип дәўдің қолынан қутқарыўды тапсырма етип бергенлигин көрсетиўди макул деп табады.

Әмир Тимурдың бул тапсырманы усыныс етиўи менен Едигеге де өзиниң Самарқандқа келгендеги мақсетин айтыў имканиятының туўылғанлығын драма мазмунында шебер сүўретлеп береді. Драмада Едигениң сөзи менен Алтын Орданың уллы бийи екенлигин, Тоқтамыстың сол қанатының басшысы болғанлығын, теңдик көрсе де кемлик көрмеген, туўры сөзли, түби бир түркий тиллес халық екенлигин, бирақ Тоқтамы-

стың халыққа ислеген зулымлығының асып түскенин, халқын Едилден постырғанын, олардың таўларға қашқанын, ол жерден де куўылып, кебирге тап болғанын, енди болса Тоқтамыстың Әмир Темирге қарсы жүрис қыласызлар, деп зәўлим салып атырғанлығын, ендиги жағында сол қанаттың Тоқтамысқа бағынбайтуғынлығын, халықты қарап қылмаў ушын өзиниң жәрдем сорап келгенлигин, буның ушын айтқан тапсырмаларын аманат деп түсинип, оны сөзсиз орынлайтуғынлығын баянлайды.

Бесинши картинада Әмир Темирден алған тапсырма бойынша Ер Едиге Қара тийин Әлип дәўдің қолындағы Ақбилек ханымды азат етип, Самарқандқа алып келеди. Темирдің ўәдесине муўапық оған үйленеди.

Алтыншы картинада Едиге Ақбилек ханымға үйленгеннен кейин Әмир Темир Ақмаңғыт пенен Кердер сорапын Едигеге бөлип береді. Едиге хан тақылеттеги хан болып, журт сорап, дабылын әлемге жайып отырады. Бирақ, Ноғайлы ели есинен шықпайды, Амир Темирге нама да жоллап көреді, негедур жәрдем иркилиңкireйди. Деген менен усы аралықта Едигениң Ноғайда қалған баласы Нуратдин атасын излеп келеди. Едигениң елге болған сағынышын драма мазмунында Едигениң сөзи менен; «Едил деген тилиңнен, Жайық деген аўзыңнан, Ноғайды көрген көзиңнен, жаным құрбан өзиңнен, мендей атаң айналсын, айтып келген сөзиңнен» деп улы менен кушақласып, көрсип, маўқын басады.

Жетинши картинада Едиге батыр менен оның баласы Нуратдин Әмир Темирдің жәрдеми менен Тоқтамыс ханның үстине жүриске шайланады. Жуўмағында Едиге Әмир Темирге бирлик туўын беккем уласады, Тоқтамыстың үстинен жеңиске ерисип, Әмир Темирдің пәрманына муўапық, Маңғыт-Ноғай журты деп өз елин бөлип алады, әдалатлы дәўран басланады. Әмир Темирдің «Күш әдалаттадур» деген шақырығына ис пенен жуўап бериледи.

Улыўма алғанда, шығарманың мазмуны адамды өзіне тартады. Ойланыўға мәжбүрлейди. Тарийхқа қайта нәзер таслаўға ийтермелейди.

«Ал, автордың өзи ше?» деген тәбийғый халдағы сораў да пайда болады. Биз бул сораўға жуўапты алысқа бармай-ақ, жақын жерлерден-ақ табыў имканиятына ийе боламыз. Анығырағы, академик Жуманазар Базарбаевтың сөзи менен айтқанда: «Кеңесбай Алламбергенов ...қатарынан озып шығып, қарақалпақ әдебиятының ири туғаларының бирине айланып, Әзбекстан, бәлки, Орта Азия аймақларында исми-шәрийпи белгили болып, дәретиўшилигине журтшылықты қайыл қалдырған илимпаз хәм жазыўшы ретинде абырай-мәртебелер алған ер-азамат болып есапланады».

Жуўмақлап айтқанда, автор Әмир Темир хәм Ер Едиге хаққында тарийхый, музыкалы драма жаратып, бабаларымыздың руўхларын және бир мәртебе шад етиўге ерискен. Оның бул шығармасы студент-жаслар, профессор-оқытыўшылар хәм кең китап оқыўшылар жәмәәтлери тәрәпинен қызғын күтип алынары анық. Қос қанат қомлаған хәм илимпаз, хәм жазыўшы болған Кеңесбай Алламбергеновқа алдағы ислеринде де дәретиўшилик табыслар тилеймен.

M A Z M U N Í

Ǵárezsizligimizge 26 jıl

Оразымбетов Қ.К. Ǵárezsizlik – уллы хэм бийбаха инам.....	3
--	---

TÁBIYIY HÁM TEXNIKALIQ ILIMLER

Fizika. Matematika. Texnika

Avezov B., Nazarbekov Q., Pirniyozova M. Texnik detallarni murakkablik darajalariga ajratish yollari va ularni talabalarga o'rgatish usullari.....	6
Djumabaev N. Parametr qatnasqan irratsional anlatpalardi túrlendiriw usillari.....	7

Biologiya. Zoologiya

Алламуратова Г.Б., Досбергенов А.К. Краткая гидрохимическая, гидробиологическая и ихтиопаразитическая характеристика системы Хорезмского прудового хозяйства.....	10
--	----

JÁMIYETLIK HÁM EKONOMIKALIQ ILIMLER

Huqıq tanıw

Бабаназаров К.Р. Атроф табиий мухитнинг радиоактив ифлосланиши оқибатида юзага келадиган фукаролик-хукукий жавобгарликка оид масалалар.....	12
--	----

Tariyx

Есназарова З.Б. Нөкис Ǵárezsizlik жылларында.....	13
Тлеўмуратов М., Юсупов К.А. Хийўа ханлығы тарийхын үйрениўде Мунис хэм Агахий шығармаларының әхмийети.....	18

TIL BILIMI HÁM ÁDEBIYATTANÍW

Til bilimi

Досжанова Г.Д. К.Рахмановтың «Ақыбет» романында фразеологизмлердин қолланылыў өзгешеликтери.....	21
Ембергенова А.А. Инглис хэм қарақалпақ тиллеринде феийлдин мәхәллик түрлериниң салыстырмалы үйренилиўи.....	23
Хошанов Б.Х. Языковые средства каракалпакского языка для передачи локального значения русских предлогов «из-за» и «из-под»	25
Hujaniyazov E., Sultanova N. Milliy xarakterdagi frazeologizmlarning shakllanish manbalari....	27
Jumamuratova S.S. Alisher Navoiy asarlarida qo'llanilgan olmoshlar.....	29
Куртчаев А.Т. Қарақалпақстандағы түркий тиллердин өз ара тәсири мәселесиниң үйренилиўи.....	31
Рзаева Р.К., Ешимбетова Н. Реформирование учебных программ и вопросы теории и практики перевода.....	32
Шынназарова С.Ж., Оразымбетов А., Исмаилова Д.У. Қарақалпақ тилиндеги паронимлер...	35

Ádebiyattanıw

Казахбаев С.С. XX әсирдин ақыры XXI әсирдин басындағы қарақалпақ балалар поэзиясында юмор-сатира.....	38
Оразымбетова М.К. Лирикалық дүркинлердин теориялық тийкарлары.....	41
Рузимов Ш. Артур Конан Дойл, Агата Кристи, Антони Винн ва Валерий Ярхо асарларидаги ўхшашликлар ва айрим тафовутлар.....	45
Сапаева Ф.Д. Таржима муаммолари (Махтумқули ижодининг ўзбекча таржималари мисолида).....	46
Сайымбетов Ш.О. С.Нурымбетовтың поэмаларының қосық қурылысындағы уйқас хэм оның түрлери.....	49
Тәжиева А., Мухаммадияров А. Англичан әдебияты хэм Байрон поэзиясына жол.....	51
Утегенова Ж.Ж. Көркем әдебиятымызда әдеплилик үлгилери.....	53

PEDAGOGIKA. PSIXOLOGIYA. METODIKA. PEDTEKNOLOGIYA

Абылова Г.Ж. Использование компьютера в создании музыки.....	55
Алламбергенов Е.К. Жас өспиримлердеги хуқықбузарлықтың алдын алыўда хэм оларды қайта тәрбиялаўда профилактикалық иләжлардың тутқан орны (Қарақалпақстан ишки ислер уйымларының 1946-1952-жыллардағы искерлиги мысалында).....	57
Alaminov M., O'razboyev N., Qunnazarov O. Grafik ma'lumotlar bilan ishlashda C++ imkoniyatlaridan foydalanish.....	59
Arzieva B.A., Ismailova D.U. The use of total physical response techniques in teaching english at primary school.....	61
Баўетдинов Р., Ганиев Т. Тарийх пәнин оқытыўда көргизбелилик методынан пайдаланыў мәселелери (сүүретлеў көргизбелилиги мысалында)	63

Бектурганова З.К. Средства развития мышления учащихся.....	65
Джолымбетова М.М. Мектепке шекемги жастағы балаларда ойлаў қәбилетин раўажландырыўда ойын хызметиниң әҳмийети.....	67
Esbog'anova B., Xalimov M. Ta'lim jarayonida ijodiy loyihalash masalalarini tatbiq qilish orqali talabalarning fazoviy tasavvurini oshirish (chizmachilik fani misolida)	69
Эргашева Г.С. Талабаларни биологиядан электрон ресурслар яратиш ва фойдаланишга тайёрлаш йўллари.....	71
Хайдаров Р. Эркин кураш, хотин - кизлар мисолида спорт кураши чоғидаги ҳаракатларни таҳлил қилиш.....	74
Изетаева Г.К., Нарбаева Р.Д., Кеунимжаева Г.П., Қалимбетова Г.Қ. Ўқув машғулотларини модулли технология асосида лойиҳалаш.....	76
Kurmanov A., Amanbaev M., Shamuratova T. “Mehnat ta'limini o'qitish metodikasi” fanini o'qitishda interfaol metodlardan foydalanish orqali ta'lim sifatini oshirish.....	78
Қыдырғиязов А. Олий ўқув юрти талабалариниң ижодий фаоллигини шакллантиришда медиакомпетентликнинг роли.....	79
Косимова Н.Ф. Дискурсивно-прагматический аспект английских интеррогативов, выражающих вежливость.....	82
Қурбанбаева Д., Қурбанбаева Д. Зийрек талабалардың өз бетинше жұмыс алып барыўын шөлкемлестириў усыллары.....	85
Нарметова Ю.К. Психологическая помощь больным с хроническими соматическими заболеваниями.....	86
Насриддинов К., Орынбетов Н., Балтабаев Ж. Талабаларда элементар зарраларнинг фундаментал хоссалари ҳақидаги тасаввурларини шакллантиришда замонавий ахборот технологияларидан фойдаланиш.....	88
Обидова Г.К. Педагогические условия как фактор развития экологического мышления у студентов педагогического вуза.....	90
Sadullaeva A.N., Espolaeva E. Effective ways of assessing speaking.....	92
Сапаров З., Жанабергенова А. Математика сабақларында оқыўшылардың изертлеў ислери...	93
Сапарбаева Т.Т. Шаңарақта перзент тәрбиясындағы машқалаларды шешиўде миллий ҳәм улыўмаинсаныйлық қәдириятлардан пайдаланыў.....	96
Сейтмуратов Қ. Жәдитшиликте Исмайылбек Гаспирали феномени.....	98
Умаров Х.А., Умарова Ф.А., Шарипова Г. Дидактик воситалар тизимидаги ахборот мажмуаси, масофадан ўқитиш, телевидение, компьютер, интернет ва бошқа манбалардан фойдаланиш технологияси, уларнинг натижалари.....	99
Уразимова Т.В. Значение роли искусства в современном понимании содержания образования.....	101
Shodiyev N., Fayziyev M. Ijtimoiy-gumanitar fanlarni o'rganish jarayonida talabalarni ma'naviy tarbiyalashda virtual ekskursiyalardan foydalanish.....	103
Ustazlar shejiresi	
Абдиназимов Ш. Белгили илимпаз, тәжирийбели педагог еди.....	106
Recenziya	
Базарбаев Ж. Публицистика теориясы ҳәм оның методологиялық әҳмийети.....	108
Пазылов А. Қос қанат парўазындағы таланттың жаңа қырлары.....	109

«Илим ҳам жамийет» журналы - грант жеңимпазы

Ўзбекистон Республикасы Олий Мажлис жанындагы мамлекетлик емес, коммерциялык емес ҳам пуқаралық жамийетиниң басқа да институтларын қоллап-қуўатлаўшы жәмәәтлик фонд тәрәпинен жәрияланған 3-4 грантлар таңлаўына «Илим ҳам жәмийет» журналы «Хәрекетлер стратегиясын жасларымыз билиўи керек» атамасындагы жойбары менен қатнасып жеңиске еристи.

20-сентябрь күни Қарақалпақстан Республикасы Министрлер Кеңесиниң киши мәжлислер залында Олий Мажлис Нызамшылық палатасының депутаты, Олий Мажлис жанындагы Парламент комиссия ағзасы Н.Айтжанованың қатнасыўында илаж болып өтти. Илажды Қарақалпақстан Республикасы Жоқарғы Кеңесиниң Комитет баслығы С.Турманов ашты ҳам алып барды. Бунда Қарақалпақстан Республикасы бойынша 3-4- грантлар таңлаўының жеңимпазларының (4 жеңимпаз) усынылған жойбарының мазмунын ҳам аҳмийетин ашып беріўши презентациясы болып, олар сертификатлар менен сыйлықланды.

Сүўретте: Қарақалпақстан Республикасы Министрлер Кеңесиниң киши мәжлислер залында өткен илаждан

Сүўретте: Қарақалпақстан Республикасы Жоқарғы Кеңесиниң Комитет баслығы С.Турманов «Илим ҳам жәмийет» журналының жуўаплы хаткери Д.Догароваға сертификат тапсырып атырған ўақытан

Мәмлекетимиз басшысы тәрәпинен 2017-жыл 8-февральда қабыл етилген Пәрманы яғный 2017-2021-жылларда Ўзбекистон Республикасының раўажсланыўының 5 аҳмийетли бағдары бойынша хәрекетлер стратегиясында мәмлекетимиздиң бүгинги раўажсланыў жолы-келешектеги мақсетлери кең түрде ашып берилген. Хәрекетлер стратегиясының мақсети - алып барылып атырған реформалардың нәтийжелилигин түп тийкарынан арттырыўдан, мәмлекеттиң ҳәр тәрәплеме және жедел раўажсланыўын тәмийинлеў ушын шараятлар жаратыўдан, елимизди модернизациялаўдан ҳам турмыстың барлық салаларын еркинлестириўден ибарат болып есапланады. Хәрекетлер стратегиясының шеңберинде жаңа нызалар қабылланып, Нызамшылығымызга көплеген өзгерислер ҳам қосымшалар киргизилмекте. Булардың барлығы жойбар шеңберинде жасларымызга терең үйретип барылады. Мақсетимиз - келешегимиз болған жасларды руўхый-әдеп икрамлы ҳам баркамал аўлад етип тәрбиялаў, оларға өмирде мүнәсип орын ийелеўде кең имканиятлар жаратыў, олардың ҳуқықый билимин ҳам ҳуқықый мәдениятын жетилистириўден ибарат.

Дыққат, жазылыў — 2017!

Хўрметли илимпазлар, жоқары оқыў орынларының педагог-хызметкерлери, үлкен илимий хызметкер излениўшилер, магистрантлар ҳәм талаба жаслар, мектеп, колледж ҳәм академиялық лицей муғаллимлери! Егер, Сиз, илим, тәлим-тәрбия ҳәм оқытыўдың жаңа заманагөй усыллары, жаңалықлары менен өз ўақтында жақыннан таныспақшы, өзиңиздиң усы тараўдағы жетискенликлериңиз ҳәм ой-пикирлериңиз бенен ортақласпақшы болсаңыз, «Илим ҳәм жәмийет» журналына 2018-жыл ушын жазылыўға мирәт етемиз.

Жылына 4 мәрте шығатуғын бизиң журналымызда барлық тараўлар бойынша илимий, илимий-методикалық мақалалар жәрияланады.

2018 - жыл ушын жазылыў

баҳасы—120.000 (бир жүз жигирма мың) сўм.

«Илим ҳәм жәмийет» журналының есап бети:

Банк: МБ ББ ХККМ Тошкент шаҳри

Есап бети: 2340 2000 3001 0000 1010

МФО: 00014; ИНН: 201 122 919

Жеке есап бети: 4001 1086 0354 0179 5010 0075 001

ИНН: 200 357 981

Redaksiya manzili: Nókis qalası, A.Dosnazarov kóshesi, 104

Indeks: 230105, Telefon: 2228285, +998913755459.

JURNALDÍN BASÍP SHÍGARÍLÍWÍNA

JUWAPKER: Ájiniyaz atındaǵı NMPI baspaxanası

veb-saytı-http: //jurnal.ndpi.uz. Electron pachtası-fanvajamiat@inbox.uz

<i>Maqalalardıń mazmunına hám durılıǵına avtorlar juwapker, olardıń pikirleri redakciyanıń pikirleri bolıp esaplanbaydı</i>	<i>Jurnalǵa jıl dawamında jazılǵan avtorlardıń miynetleri birinshi gezekte járiyalanadı. Maqala kólemi 5 betten kem bolmaıwı, 7 betten aspaıwı kerek.</i>
<i>Jurnal 1992-jıldan shıǵa basladı ISSN 2010-720X Indeksi: Jeke puqaralar ushın — 2101. Mákemeler ushın — 2102.</i>	<i>Basıwǵa ruxsat etildi: 27.09.2017. Buyırta: №0311. Format: 60x84 1/8. Kólemi: 12,0 b/t. Jurnal jılına 4 márte shıǵadı. Nusqası : 982 dana. Reestr № 11-3084</i>